

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**Б. ЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.21.628 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК 392.51 (575.2)**

ТАШАЛИЕВА МУКАРАМ МУРЗАКУЛОВНА

**Памир өрөөнүндөгү кыргыздардын үйлөнүү тою салты
(XIXк. аягы - XXк. башы).**

07.00.07. Этнография, этнология жана антропология

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация**

**Илимий жетекчи:
т.и.д., профессор Асанканов А.А.**

Бишкек -2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I БАП. Сары-Колдогу (Чыгыш Памирдеги) кыргыздарды изилдөө тарыхы. .	11
1.1. Батыш жана Россия окумуштууларынын изилдөөлөрү (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы).	11
1.2. XX к. Советтик, постсоветтик жана Батыш окумуштууларынын изилдөөлөрү.....	19
II БАП. Изилдөөнүн булактары, методологиясы жана методдору	28
2.1. Изилдөөнүн объектиси жана предмети.	28
2.2. Изилдөөнүн булактары, методологиясы жана методдору.....	38
III БАП. Үйлөнүү тоюна даярдыктар	56
3.1. Кудалашуунун формалары.....	56
3.2. Үйлөнүү тойго даярдыктар.	73
IV БАП. Үйлөнүү тойдун жүрүшү.	89
4.1. Колуктунун үйүндөгү той.	89
4.2. Үйлөнүү тойго коюлуучу тамак-аштар жана кийилүүчү кийимдер....	120
V БАП. Келиндин келген жериндеги той жөрөлгөлөрү жана тойдон кийинки үрп-адаттар.....	145
5.1. Келиндин келген жериндеги той жөрөлгөлөрү.	145
5.2. Үйлөнүү тойдон кийин өткөрүлүүчү үрп-адаттар.....	152
КОРУТУНДУ	169
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:.....	184
Тиркеме (1).....	197
Тиркеме (2).....	197

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Ар бир элдин салттуу маданиятын үйрөнүү жыл өткөн сайын татаал жана түшүнүүгө жеңил эмес болууда. Дүйнөдөгү ааламдашуу жана илимий-техникалык өнүгүү элдердин маданиятындагы жана жүрүм-турумундагы, үй-бүлөдөгү салт-санааны бирдейликке алып барып, өзгөчөлүктөр убакыт өткөн сайын жоюлуп бараткандыгы байкалууда. Салттык жана заманбап көрүнүштөрдүн ортосундагы чек барган сайын билинбей баратат, анткени элдердин маданиятынын баштапкы абалдарын элдин социалдык - маданий өнүгүшү кийинки маданий формалардын катмары өзгөрттү жана дагы эле олуттуу өзгөртүүлөрүн киргизүүдө. Ар кандай коомдук түзүмдөгү салттык маданият аны алып жүрүүчүлөрдүн эркине карабастан, жалпы дүйнөлүк урбанизация жүрүмүнө тартылып, өзгөрүп жана башка этностордо өнөкөт болуп калган жаңы элементтерди өзүнө сиңирип олтурат. Салттуулук жалпы дүйнөлүк ааламдашуунун жана өнүгүүнүн таасири астында артка чегинет, түрүн өзгөртөт жана биротоло жоголуп кетүүсү да мүмкүн. Бир гана илимий кызыкчылыктар эмес, кыргыз коомунун социалдык жана руханий керектөөлөрү салттуу маданиятты изилдеп-үйрөнүү зарылдыгын талап кылууда.

Этнологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын (Кытай, Ооганстан, Өзбекстан, Тажикстан ж.б.) арасында материалдык жана руханий маданияттын салттуу этностук өзгөчөлүктөрү көбүрөөк сакталып келет, ошол эле мезгилде ал өзгөчөлүктөрдүн айрымдары Кыргызстанда жашаган кыргыздардын арасында жоюлуп калган. Чет жактагы жашаган кыргыздардын маданиятын, турмуш-тиричилигин, чарбасын изилдөө жалпы эле кыргыздардын этностук тарыхын жана маданиятын ар тараптан терең изилдөөгө жардам берет.

Тажикстан Республикасынын Чыгыш жагында жайгашкан Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусунуна караштуу Мургаб району, бийик тоолуу, климаттык шарты өтө татаал, деңиз деңгээлинен 4,7 миң метрден жогору

бийиктикте орун алган. Райондун “Сары-Кол” деп аталган өрөөнүндө жашаган этностук кыргыздардын жашоосунда жүздөгөн жылдар бою сакталып келе жаткан салыштырмалуу өзгөчөлүктөр бар. Диссертациялык иш XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы сары-колдук памирлик кыргыздардын үйлөнүү той үрп-адатын жана салт-санааларын тереңдетип изилдөөгө арналды.

Үйлөнүү той салтындагы үрп-адаттарды изилдөө кыргыздардын салттык турмуш-тиричилик маданиятындагы үй-бүлөлүк жана никелик мамилелердин өнүгүүсүн изилдөөдө баалуу тарыхый булак болуп берет.

Үй-бүлөдөгү көрүнүштөр салттык турмуш-тиричиликтик үрп-адаттын консервативдүү чөйрөсү болуп эсептелет. Айрым ырым-жырымдар өзгөрүп жатканына карабастан, үй-бүлөлүк салт-санаа эволюциялык жаңылануунун таасири астында ушул кезге чейин өзүнүн өзгөчөлөнгөн этностук мүнөздөрүн сактап келүүдө.

Үйлөнүү тоюна тиешелүү үрп-адаттарды изилдөө үй-бүлөлүк жана коомдук турмуш-тиричиликтин салттуу формаларында сакталып келе жаткан көп сандаган архаизмдерди, калктын этностук тарыхынын өзүнчө бир жагын ачып берет. Салттуу маданий, турмуш-тиричилик кулк-мүнөзүн, социалдык-укуктук мамилелерин жана ыйман-этикалык көз карашын калыбына келтирүүгө жардам берет.

Бийик тоолуу, татаал климаттык шартта, көптөгөн жылдар бою негизги этностук массадан ажырап жашап келген сары-колдук кыргыздардын үйлөнүү тоюн жана ага байланышкан салт-санааларын изилдөө жалпы эле кыргыздын этностук тарыхын, этномаданиятын, үй-бүлөлүк салттуу маданиятын кайрадан калыбына келтирүүгө жардам берет. Себеби, чет элде жашаган аз сандагы кыргыздарда унутулуп бара жаткан каада-салттардын архаикалык жагы, салттуулугу кеңири сакталып калгандыгын көптөгөн этнологиялык изилдөөлөр көрсөтүп жатат. Б. Х. Кармышева [189,207-бб], С. М. Абрамзон [37,31-бб], А. Асанканов [42-б], А. Ш. Абышкаев [4,6-бб], С. Т. Кайыпов [7,10-бб].

Дениз деңгээлинен 4,7 миң метр бийиктикте жайгашкан алыскы жана жашоо шарты катаал Тажикстан Республикасынын Тоолуу Бадахшан автоном облусунун Мургаб районунда жашаган 15 миңден ашык кыргыздарды, ар тараптан этнологиялык изилдөө зарыл. XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы Сары-Колдогу (Чыгыш Памир) кыргыздардын салттык үйлөнүү тою ушул күнгө чейин атайын этнологиялык изилдөөнүн объектиси болгон эмес.

Изилдөөнүн илимий программалар жана негизги илимий изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз-Өзбек университетинин тарых жана философия кафедрасында аткарылган демилгелүү иш.

Изилдөөнүн максаты: XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы Чыгыш Памирдеги (Сары-Кол-азыркы Мургаб өрөөнү) жашаган кыргыздардын салттуу үйлөнүү тою изилдөө.

Жогорудагы коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- Сары-Колдук кыргыздардын үй-бүлө курууга жана никеге турууга даярдануусун ачып көрсөтүү;
- кудалашуунун жана жубай тандоонун формаларын изилдөө;
- үйлөнүү тойдун жүрүшүндөгү каада-салттарды аныктоо;
- колуктунун үйүндө өтүүчү тойдун жүрүшүн жана андагы ырым-жырымдарды көрсөтүү;
- үйлөнүү тойдо коюлуучу тамак-аштарды жана кийилүүчү кийимдерди изилдөө;
- колуктунун келген жериндеги тойду жана андан кийинки жаш үй-бүлөгө тиешелүү каада-салттарды ачып көрсөтүү.

Автор өзүнүн изилдөөсүндө Памир өрөөнүндөгү кыргыздардын үйлөнүү той салтын терең жана ар таптан көргөзүү үчүн, көрсөтүлгөн темадан кеңири карап, үйлөнүү тоюна чейинки кудалашуунун формаларын, тойдон кийинки ар кандай тыюуларга жана ырым-жырымдарга токтолууну туура

көрдү. Себеби, бул кошумчалар сары-колдук кыргыздардын салттуу үйлөнүү тоюн толук жана кенен ачып берүүгө жардам берет.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары. Бийик тоолуу, географиялык абалы, жашоо шарты катаал, кыргыздардын негизги массасынан оолак жашаган жана алар менен ар тараптуу байланыштары салыштырмалуу солгун болгон Сары-Кол өрөөнүндө жашап келе жаткан кыргыздардын XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы үйлөнүү тою, андагы салттары, үрп-адаттары жана жөрөлгөлөрү өзүнчө жана атайын алгачкы жолу изилденди.

Эң алгач, ата-энелер өздөрүнүн уул - кыздарына жубай тандоодо белдүү үй-бүлө, белгилүү урук, тектүү жер менен туугандашууга жана өздөрүнө туура келген социалдык катмардан куда күтүүгө аракет жасашкандыгы аныкталды.

Кыз менен жигиттин ата-энелери тарабынан алдын ала түзүлгөн келишим жана макулдашуу боюнча жүргүзүлгөн кудалашуунун түрдүү формалары «белдеги кудалоо», «бешик кетти», «баш байлоо», «кудалашып коюу», «кудалашуу» ачык көрсөтүлдү. Калың бычуу, калың берүү жана аны алуу салттуу үй-бүлө курууда мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Калыңдын өлчөмү, түрлөрү жана анын аныкталышы келечектеги кудалардын социалдык-экономикалык абалына жараша болгон жана ал негизинен мал түрүндө берилгендиги ачыкталды.

Колуктунун үйүндөгү той өткөрүү өзгөчөлүгү жана андагы «туз татым», «куржун», «тогуз табак», «кайнене чыкпас», «сырга салды», «чач сылар», «жээн табак», «кемпир өлдү» жана башка көптөгөн жөрөлгөлөрү биринчи жолу изилденди. Той учурундагы салттуу оюндарды ачып көрсөттү.

Автор тарабынан кыз тойдун аягында кыз узатуудагы ырлар (кошоктор) эл оозунан жыйналды жана аларга сереп жасалды, эң алгачкы жолу илимий айлампага киргизилди. Той аяктап калгандагы ырым-жырымдар, келиндин барган жериндеги той жана тойдон кийинки өткөрүлгөн үрп-адаттар кеңири изилдөөгө алынды.

Кыргыздардын анча көп эмес тобу салыштырмалуу обочолонгон катаал тоолуу бийик жерде жашап, негизги этностун бөлүгүнөн ажырап, көп жылдар бою өзүнчө жашоо жүргүзүүсү жана башка эл менен коңшулаш турушу, алардын чарба жүргүзүү маданиятындагы өзгөчөлүктөр көбүрөөк сактала тургандыгы далилденди.

Диссертациялык иштин илимий жана практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктары жана жоболору жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн атайын лекциялардын курсун иштеп чыгууда жана илимий изилдөөлөрдө колдонушу мүмкүн. Ошондой эле диссертациянын илимий жыйынтыктары өлкөлөрдүн билим берүү жана илим министрлиги жогорку окуу жайлары үчүн илимий практикалык маалымат катары көмөк көрсөтө алат.

Диссертацияда коргоого сунуш кылынган жоболор: Илимий изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкү жоболор коргоого сунуш кылынат:

- Сары-Колдо жашаган кыргыздардын үй-бүлө куруу жолу бирөө гана болгон. Ал - кудалашуу жолу. Жаштардын үй-бүлө куруусунда негизги роль ата-энелерге таандык болгон жана келечектеги үй-бүлө кура турган жаш муундун өкүлдөрүнүн пикирлери, ой-максаттары кийинки орунда турган. Коомдун мүчөлөрү чарбалык турмушунда коңшулаш жайгашкан, социалдык-экономикалык абалына туура келген, коомдо алган ордуна жараша бири-биринин социалдык мамилелерин бекемдөө жана башка максаттардын негизинде ата-энелердин ортосунда кудалашуу жүрүп турган.

- Үйлөнүү тойдо кудалашуунун ар түрдүү формалары болгон. Алар «белдеги кудалоо», «бешик кетти», «баш байлоо», «кудалашып коюу», «кудалашуу». Кудалашуунун жыйынтыгында калыңдын өлчөмү, анын мал түрүндөгү түрлөрү аныкталган жана ал ата-энелердин коомдогу алган ордуна, чарбасынын абалына жараша болгон. Башка аткарылуучу жөрөлгөлөр жана аларды аткаруу шарттары, ошондой эле калыңдын мааниси болочок жаш жубайларды материалдык жактан камсыздандыруу максатын көздөгөн.

- Тажикстандагы памирлик кыргыздарда негизги үйлөнүү той болочок келиндин үйүндө болгон. Ал ар кандай салт-санаалар, үрп-адаттар менен коштолгон. Үйлөнүү тойдогу үрп-адаттар бекем сакталган салттарга кирген, туруктуу ар кандай ишенимдер жана аракеттер менен бекемделген. Эки жаштын баш кошкондугун расмий далилдеген нике кыздын үйүндө кыйылган жана биринчи нике түн ушул жерде болгон.

- Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү тоюндагы дасторконго коюлган тамак-ашынын түрлөрү жана алардын өз кезеги менен той учурунда конокторго берилиши, жаштардын жана ата-энелердин кийген кийимдеринин өзгөчөлүгү бийик тоолуу, жашоо шарты катаал көчмөн турмушка жана мал чарбасына ыңгайлашкан.

- Сары-Колдук кыргыздардын ичиндеги кудалашуунун салттуу формаларынын, каада-салттарынын, үрп-адаттарынын жана жөрөлгөлөрдүн бекем сакталып калышы алардын салыштырмалуу обочолонуп, бийик тоолуу жерде жашагандыгы, географиялык абалы, курчап турган чөйрөсү, мал чарбачылыктан башка чарба жүргүзүүгө болбогондугу менен байланыштуу.

- Сары-Колдук кыргыздардын кудалашуу формалары, салттуу үйлөнүү тою жана андагы көп сандаган ар кандай үрп-адаттардын сакталып калышы Борбордук Азияда жашаган түрк тилдүү элдер менен тарыхый-этногенетикалык жана маданий жактан байланышта болгондугун далилдейт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Бул илимий иште автор эң алгачкылардан болуп өзүнүн жеке этнологиялык талаа экспедициялык материалдарынын негизинде, 2015-2018-жылдар аралыгында Памир (Сары-Кол) кыргыздарынын арасында кошо жашап, алардын кылган иштерин, чарбасын, каада-салттарын кошо көрүп, сурамжылап, анын негизинде илимий изилдөө иш жазылды. Анда XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы Сары-Кол өрөөнүндө жашашкан кыргыздардын үй-бүлө куруу салты, кудалашуунун формалары, тойго даярдыктар, тойдун жүрүшү, колуктунун үйүндөгү той, тойдо тамак-аш тартуу каада-салттар, үрп-адаттар жана кийилүүчү кийимдер, келиндин келген жериндеги той жөрөлгөлөрү

алгачкылардан болуп изилденди. Бул диссертациянын автору тарабынан Тажикстандын эң бийик Памир тоолорунун Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздардын XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы кудалашуунун түрлөрү: «*бел кудалоо*», «*бешик кетти*», «*баш байлоо*», «*кудалашып коюу*» «*кудалашуу*» кеңири изилденип жазылды. Кудалашуу эки тараптын ата-энелеринин ортосундагы алдын ала келишим боюнча ишке ашырылгандыгы, уруулар ортосундагы саясий, социалдык-экономикалык мамиле чоң таасир тийгизгендиги жана салттуу тойдун негизги бөлүктөрү, калыңдын бычылышы, андагы жөрөлгөлөр изилденди.

Үйлөнүү той алгач колуктунун үйүндө өтүп, көптөгөн салт, үрп-адаттар менен коштолуп, никелеше турган жаштардын нике түнү колуктунун ата-энесинин үйүндө болгондугу, көптөгөн үрп-адаттар менен коштолгондугу кеңири изилденди. Кыз көчүрүү адаты көптөгөн кошоктор менен коштолгондугу, анда колуктуга айтылуучу акыл-насаат, кеңештер, эне, чоң эне, жеңелер, эже-синдилердин каалоо-тилектери эл оозунан сурамжыланып, кеңири анализденди. Памир кыргыздарынын үйлөнүү тоюнда дасторконго коюлуучу тамак-ашы жөнүндө маалыматтар кенен чогултулуп, тамак-аштын түрлөрүнүн жергиликтүү тилде аталышы тиркемеде толугу менен берилди. Үйлөнүү тойдо салттуу кийимдердин кийилиши, айрыкча күйөө бала тарабынан колуктунун кийимдерине өтө көңүл бурулушу, жашоо шарты, чарба жүргүзүүсү алардын материалдык маданиятына чоң таасир тийгизгендиги кеңири баяндалып, колуктунун өзгөчөлөнгөн баш кийими болгон каляктын түрлөрү кеңири жазылды жана кийимдердин жергиликтүү аталыштары тиркелди. Үйлөнүү тойдун акыркы мезгили болгон келиндин барган жериндеги той жана үйлөнүү тойдон кийинки жаштар үчүн тыюу салуулар, «качуу» үрп-адаттары, үйлөнүү тоюнан кийин өткөрүлгөн үрп-адаттар, жөрөлгөлөр изилденди.

Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздар арасында калыптанган салттык үйлөнүү үрп-адаттары ушул күнгө чейин сакталып келет. Үйлөнүү тойго даярдыктар, анын жүрүшү, колуктунун ата-энесинин үйүндөгү жана

анын келген жериндеги тойдун өз ирети менен жүрүшү, алардын өзгөчөлүктөрү жана той учурундагы коюлган тамактардын берилиши, салттуу кийимдердин кийилиши, тойдон кийинки өткөрүлгөн үрп-адаттар алгачкы ирет кыргыз этнология илиминде изилденди.

Изилдөөчүнүн жыйынтыктарынын апробациясы: Диссертациянын негизги жоболору, жыйынтыктары Кыргыз Республикасында өткөн республикалык, эл аралык илимий конференцияларда жана семинарларда доклад катары баяндалган жана талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы: Диссертациялык иштин негизги жоболору илимий тезистер, макалалар катары ата мекендик жана чет элдик басылмаларда жалпысынан 12 макала, анын ичинде РИНЦ системасына кирген 9, Web of Science системасына кирген 1 илимий макала журналдарда чыгарылган.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Иш киришүүдөн, беш баптан, он параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тамак-аштын, кийим-кечеге байланыштуу лексиканын жергиликтүү диалектидеги аталыштарынын сөздүгүнөн, автордун талаа материалынын тизмесине кирген этнографиялык иликтөө мезгилиндеги маалымат берүүчүлөрдүн тизмесинен, 300 минутадан ашык турган автордун видео этнографиялык тасмасынан, 500гө жакын этнографиялык фото материалынан жана 10дон ашык колдо тартылган сүрөттөрдөн, мамлекеттик органдарынын токтомунун көчүрмөсү жана карта камтыган тиркемелерден турат.

I БАП. Сары-Колдогу (Чыгыш Памирдеги) кыргыздарды изилдөө тарыхы.

1.1. Батыш жана Россия окумуштууларынын изилдөөлөрү (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы).

Чет өлкөдөгү кыргыздардын этностук тарыхын, чарбачылыгын жана маданиятын ар тараптуу изилдөө менен жалпы кыргыздардын маданиятынын, тилинин өзгөрүү окшоштугун кенен жана терең үйрөнүүгө болот. Бир нече факторлор, анын ичинде тарыхый шарттарга байланыштуу чет өлкөдөгү кыргыздардын социалдык-экономикалык жана этномаданиятынын өсүү деңгээлинде айырмачылыктар бар. Ошондуктан, алардын этностук тарыхын, тилин, маданиятын жана турмушун изилдөө жалпы эле этностук тарыхты, ушу күндө унутулуп калган кыргыздардын тарыхый өнүгүшүндөгү этномаданий кубулуштарды кайрадан калыбына келтирүүгө шарт түзөт [13, 2-б.].

Памирди жана анын ичиндеги Чыгыш Памирди орус жана чет өлкөлүк саякатчылар, миссионерлер жана окумуштуулар изилдөөгө аракет кылышкан. Памир тоолору, тарыхы Батыш жана орус окумуштууларынын кызыгуусун ар дайым арттырып келген. Памирди изилдеген Батыш жана орус саякатчылары, Памир кыргыздарынын социалдык экономикалык абалын, алардын этностук курамын, Памирдин физикалык-географиясын, жаратылыш жана тарыхый шартын изилдөөдө чоң салым кошушкан. Алардын эмгектеринде кыргыздардын салттык үйлөнүү үрп-адаттары абдан кыска чагылдырылган. Каралып жаткан маселе боюнча жарыяланган илимий эмгектерди төмөнкүдөй топторго бөлүүгө мүмкүн:

а) *Батыш жана Россия окумуштууларынын изилдөөсү (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы),*

б) *XX кылымдын Совет, постсоветтик жана Батыш окумуштууларынын изилдөөлөрү.*

Л. Строилов белгилегендей, XIII кылымдын аягында Персиядан Кытайга сапар алып баратып италиялык саякатчы Марко Поло Памирде болуп кеткен. Марко Поло Ооганстандан Памирге, Памирден Алайга өткөн.

Саякатчы Батыш Памирден Вахан дарыясы аркылуу Зор-Көлгө барган, Памирдин географиялык шарты, эли, жери жөнүндө Европага биринчи маалымат берген [133, 21-б].

Батыш европалык саякатчылардын, окумуштуулардын, офицерлердин, элчилик кызматкерлердин эмгектеринде Памир кыргыздарынын материалдык маданиятынын үлгүлөрү түшүрүлгөн сүрөттөр, алардын социалдык жана маданий турмушу тууралуу маалыматтар беришкен. Алардын эмгектеринде кыска болсо да кыргыздардын жашоодогу орду, орун алган жерлери, чарбасы, материалдык жана руханий маданияты жөнүндө кыска маалыматтар бар.

XIX кылымдын экинчи жарымында Орто Азия аймагы Россия империясына каратылып, Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөндөн кийин, Алай тоолорунун артындагы изилденбеген аймак болгон Памир жөнүндө маалыматтар гезиттерге кеңири жазыла баштап, ар кандай массалык маалымат каражаттарында чыга баштады. Бул тарыхый окуя Орто Азия элин, анын ичинде Памирди да россиялык окумуштуулар, саякатчылар, аскери кызматкерлери тарабынан ар тараптан изилдегенге шарт түздү.

Борбордук Азия XIX кылымдан, өзгөчө экинчи жарымынан баштап, ошол мезгилдеги улуу державалардын ортосундагы “чоң оюндун” объектиси болуп келген. Ошондуктан батыш өлкөлөрү өздөрүнүн окумуштууларын, саякатчыларын, аскер кызматкерлерин Орто Азияны изилдөөгө көңүл бургузат жана экспедиция уюштурууга жардам берип турган. Ушул саясаттын негизинде Памирди бир топ саякатчылар, окумуштуулар изилдешкен. Бул саясаттын түпкү маңызы Орто Азияны изилдеп, байлыгын өздөрүнүн кызыкчылыгына пайдалануу болгон. Мисалга, англиялык саякатчы, изилдөөчү Ф.Э. Янгхазбенд, Борбордук Азияны басып алуу үчүн геосаясий пландарды иштеп чыгып, аймактын географиялык, экономикалык өзгөчөлүктөрүн карап чыгууну даярдаган, дыйканчылыктын жоктугун көргөзгөн жана Памирдин географиялык катаал шартын, бийик тоолуу экендигин ачып көрсөткөн. Ошону менен бирге ал памирлик кыргыздардын сүт тамактарын да белгилеп өткөн [162]. Ал эми англиялык саякатчы Джон

Вуд болсо, памирдик кыргыздардын топозго, койго жана төөгө маани бере тургандыгын белгилеген [165,212-б].

Батыш саякатчылары жана изилдөөчүлөрү жергиликтүү өз алдынча жер аттары бар болгондугуна карабастан, алар императордук бийликтин көрсөтмөлөрү боюнча өзгөртүүгө аракет кылышкан. Табигый илим үлгүлөрүн жана археологиялык табылгаларды музейге берүү жана аймактар тууралуу макалаларды жарыялашкан, китептерди басып чыгарышкан. 1838-жылы Улуу Британия падышачылык деңиз-аскер флотунун капитаны Джон Вуд Аму-Дарыядан Зор-Көлгө чейин жетип, Англия королевасы Викториянын урматына атаган. Ага чейин Зор-Көл, Сары-Көл, Сары-Кол деп аталган [149, 27-б].

“Сары-Кол” деген аталыш жергиликтүү калктын аң-сезиминде “сар” тажик тилинен алынып “төбө, баш”, ал эми “кол” деген “өрөөн” деп түшүнүшөт. “Сарыкол” топоними байыркы алтай тилиндеги “сары” улуу (чоку, кенен), ”кол”(гол) аккан суу, дарыя деген маанини туюндурат. Кытай жана Тажикстанды бириктирип турган Сары-Кол тоо кыркасы бар. Сары-Кол өрөөнү Алай тоо кыркалары менен Сары-Кол тоо кыркаларынын кошулушкан жеринен башталып, батышы Вахан, Шогдора, Шугнан, Рушан, Язгулем, Ванч тоо кыркалары менен кошулган ортолуктагы бөлүк-бөлүк өрөөндөр болуп эсептелет. Сары-Кол түшүнүк байыртадан эле бар. Памир тоо кыркалары Кытай Эл Республикасы жана Ооганистандагы Кичи жана Чоң Памир, Шугнан райондорундагы Жылаңды, Күйгөн-Токой, Ак-Тайлак ж.б. жерлерди өзүнө камтыйт.

Швед географы жана саякатчысы Свен Гедин 1886-1934-жж. аралыгында чоң экспедиция жүргүзгөн. Ал Тибет жана Борбордук Азияны саякаттап, көптөгөн кызыктуу маалыматтарды топтогон. Ал 1893-1897-жылдар аралыгында Памирде болгон. Андан сырткары Памирде жашаган урууларды изилдеп, географиялык шарты катаал, жетүүгө кыйын болгон Памирдин көптөгөн жерлерин кыдыргандыгы жөнүндө жазган. [149, 27-б]. Француз саякатчылары: П. Г. Бонвало, Г. Капю, италиялык Ф. Рокка Памир-

Алайга саякат жасашкан. Айрыкча, П. Г. Бонвало «Кавказдан Памир аркылуу Индияга» (Париж 1889-ж. француз тилинде), Г. Капю «Дүйнөнүн чатыры», (1890-ж. француз тилинде), «Памирлик кыргыздар» деген китептерди чыгарышкан [133,48-б]. П. Г. Бонвалонун күндөлүгүндө Памирдин жаратылышы, ал жерде жашаган кыргыздар жөнүндө айтылат. Памирде жашаган кыргыздардын тамак-ашына жана кийим-кечесине көңүл буруп, алардын кийимдери жупуну экендигин, элдердин жөнөкөйлүгүн, жашоо шарты өтө оор экендигин белгилейт. Тамак-аштын бир түрдүүлүгүн, күрүчтүн жоктугун, ошондой эле 15-17 жаштагы жигиттердин да тиштери түшүп калгандыгын, эрте карыгандыгын күндөлүгүнө жазып кеткен [133, 47-б]. Памирдеги кардын калыңдыгын, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү, анда жашаган адамдардын жашоо-турмушу, тиричилиги жөнүндө маалыматтарды калтырган. Алар Кара-Көл өрөөнүнүн түштүк-чыгыш бөлүгүндө кездешкен жаныбарлар: аркарлардын үйүрлөрүн, кекиликтердин, коендордун көп экенин көрүшкөн. Памир-Алайда жашаган элдин турмушуна этнографиялык байкоолору бар. Орус окумуштууларынын мурдагы байкоолорун жалпылаштырып, бул эмгектер Памир менен ага чектеш райондордун этнографиялык турмушу жөнүндө баалуу маалыматтарды беришкен.

Граф А. А. Бобринский 1895-1901-жж. Памирде болуп “Памир экспедициялары” деген эмгегинде Памирдин жаратылышы, географиялык абалы, Тоолуу Бадахшанда жашаган элдин чарбасы, материалдык маданияты жөнүндө маалымат берген. Памир тажиктеринин үйлөнүү тоюндагы өзгөчөлөнгөн каада-салттары, үйлөнүү тойлору ислам дининин ырым - жырымдары жана ага чейинки салттар менен аралашып өткөндүгү жөнүндө маалыматтарды калтырган [153,62б].

Г. Капюнун эмгеги боюнча памирлик кыргыздардын кийими ХХ к башына чейинки көпчүлүк кыргыздардыкындай жөнөкөй болгон. Эркектери тери шым, кашкарлык одуракай бөздөн көйнөк кийип, үстүнө чөнтөгү бар чапан, кышкысын тери тон, башына жылуу тумак кийишкен [149,43-б].

Француз саякатчысы Бунвальт 1887-1888-жылдары Памир өрөөнүндө болуп, Чыгыш Памирде жашаган кыргыздардын акча жөнүндө эч кандай түшүнүгү жок бирок, кийинчерээк натуралдык системанын бул формасы бузулуу менен соода тармактарында акчанын наркы пайдаланылган [88,72-б].

Орус саякатчысы А. Г. Серебренниковдун билдирүүсүндө XX к. башында Памир элинин арасында Кокон жана Бухара хандыктарынын күмүш акчалары, Кытайдын жамбысы, Кашгардан келген тыйындар пайдаланыла баштагандыгын көрсөтүп кетет [88,69-б].

Орустун көрүнүктүү окумуштуулары: А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, Н. А. Северцов, Д. Л. Иванов, Г. Е. Грумм-Гржимайло, Н. А. Аристов, Б. Л. Громбчевский, А. Г. Серебренников, А. Снесарев, Т. Ш. Путята, И. П. Минаев, Ч. Ч. Валиханов жана башка саякатчы-изилдөөчүлөр алгачкылардан болуп Памирди изилдөө иштерине олуттуу салым кошушкан. Бул окумуштуулар Памирдин географиясын, өсүмдүктөр дүйнөсүн, Памирде жашаган элдердин тилин, маданиятын изилдешкен.

Алсак, Н. А. Северцов Памир-Алай өрөөндөрүн орографиялык жактан изилдеп, «Памир жана Алайдын орографиясынын очерктери» деген эмгегин жарыялаган. Ал жыйырма үч жыл аралыгында жети жолу Памир жана Тянь-Шань аймагына экспедиция жүргүзгөн. Кызыл-Суу, Кызыл-Арт, Катын-Арт, Талдык, Арчаты деген жерлердин жаратылышын иликтейт. Памирдин топографиясын, флорасын, фаунасын жана келгин куштардын келип кетиш карталарын түзгөн. Чоң-Алайдан Памирге чейин канаттуу жаныбарлар бир түрдүү экенин билдирет [28,56-б]. Памир, Алайды кеңири изилдөө планы боюнча А. П. Федченко 1868-1871-жж чейин Памир-Алай тоо кыркаларынын орографиясын, геологиясын, климат, өсүмдүктөр жана айбанаттар дүйнөсүн изилдеп жазып, баалуу эмгектерди калтырган. 1876-ж Кокон хандыгы жоюлгандан кийин Алайга жол ачылып, андан ары Памирге өткөн. Алай тоолорунун артындагы тоолорду изилдеген [28, 56-б].

Памир кыргыздарынын аңчылык өнөрүнө күбө болуу менен Памир кыргыздарынын таланттуу мергенчилер экендигин белгилеп, аңчылык

кыргыздардын чарбасында малчылык менен бирдей деңгээлде туруп, негизги кесиптердин бири катары соода жүргүзүүнүн да бирден бир таянычы болгондугун орус генералдык штабынын капитаны Д. Путята белгилеген. Ошону менен бирге Чыгыш Памирде жайгашкан Алтын Мазар кыштагынын жанында 20 кыргыз үй-бүлөсү дыйканчылык менен бирге эле кумдан алтын чайкоо менен да кесиптенгенин жазат. Алар алтынды кийиз менен чайкап алышкандыгын белгилейт [40, 90-б].

1877-1878-жж. И. В. Мушкетов Памир жана Фергана өрөөндөрүнүн геологиялык түзүлүшүн, Памирдин географиялык абалын изилдеген. Анын Борбордук Азиянын геологиялык, географиялык түзүлүшүн изилдеген классикалык эмгеги менен Түркстанды изилдеген окумуштуулардын көптөгөн мууну тарбияланган.

И. П. Минаев 1876-жылдары Памир экспедициясынын катышуучусу болгон. Алайлык, памирлик кыргыздардын чарбачылыгы жөнүндө баяндаган. Материалдарында кыргыздардын экономикалык негизги байлыгы жылкы, уй сыяктуу кара мал түзөт, ошондой эле алар арпа, буудай айдашат деп маалымдайт жана ичкилик урууларына токтолот. [28, 65-б].

1884-1887-жж аралыгында Г. Е. Грумм-Гржимайло Кара-Корум тоо кыркаларынын бири бирине уланышын, муз чокулардын пайда болуу табиятын, анын климатын карап чыккан. Г. Е. Грумм-Гржимайло Памир жана Кара-Тегин тоолорунун түндүк жагына биринчи экспедициясын жүргүзүп, көптөгөн фото-материалдарды тартып, кийинкилерге баалуу мурас калтырган. Ошондой эле анын агасы Михаил Грумм-Гржимайло Памир элдеринин тарыхый пайда болуусун жана өнүгүүсүн да изилдеген.

XIX кылымдын аягында инженер А. Г. Серебренников Памир өрөөнүндө жашаган элдер, анын ичинде кыргыздар жөнүндө маалыматтарды берет. [91, 28-б]. Дарыядагы суунун тартылганы кыштын жакындаганынан кабар бергендигин, кыргыздар жыл сайын ушул мезгилде малдарын Памир кыркалары аркылуу Кокон тарапка ылдыйлатып шаарга жакын туруп калышкандыгын белгилеп өткөн [165, 224-б].

Белгилүү окумуштуу, саякатчы, элчилик кызматкерлердин, изилдөөчүлөрдүн Памирдеги жашаган элдерди изилдөөдө кошкон салымдары арбын. Булардын эмгектеринде кыргыздардын коомдук турмушу, географиялык, климаттык шарттары, экологиялык чөйрөсү ошондой эле административдик башкаруусу, соода-сатык мамилелери, маданияты жана антропологиялык белгилери жөнүндө маанилүү маалыматтар бар. Тажик тарыхчысы Н. М. Акрамов белгилеп кеткендей, орус саякатчысы Б. Л. Громбчевский тажик, түрк, өзбек тилдерин жакшы билген. Көп тилди билгени Чыгыш Памир, Фергана, Гиндикуш элдери жөнүндө тарыхый-этнографиялык маалыматтарды топтогонго жардам берген. Памир экспедициясы үчүн Россия география коому Б. Л. Громбчевскийди алтын медаль менен сыйлаган. Батыш жана орус окумуштуу саякатчылары бир гана Памирди изилдебестен, Орто Азия жана Чыгыш Түркстанды толугу менен изилдешип, баалуу маалыматтарды калтырышкан [28, 19-б.]

В. В. Радлов өзүнүн эмгегинде Түштүк Сибирь жана Орто Азиядагы иликтенген түрк элдери боюнча сейрек кездешүүчү материалдарды чогулткан. Ал Кыргызстандын түндүк райондорун саякаттап жүрүп, кыргыз элинин арасында изилдөө жүргүзүп, алардын салттуу маданиятын изилдеген. Өзүнүн илимий эмгегинде балдары жарык дүйнөгө келе электе эле ата-энелер тарабынан кудалашуу салты жөнүндө маалыматтар берген. Ошондой эле, ата-энелер ортосунда нике жашындагы балдарын кудалоо ырым-жырымдары, үйлөнүү алдында жигиттин колуктуга жолугуу каадасы жана колуктуну узатуу үрп-адаттары жөнүндө маалыматтар да бар [125, 307-б].

Ч. Ч. Валихановдун эмгектеринде Кыргызстандын түндүгүндөгү жана кыргыздардын үйлөнүү тоюна чейинки колукту менен болочок күйөөнүн жолугушуу каада-салты, тамак-ашы жана ошондой эле XIX к. орто чениндеги жашаган кыргыздардын кийимдери жөнүндө этнографиялык маалыматтарды калтырган [26, 74-б].

Бирок бул эмгектерде салттуу үйлөнүү тою жөнүндө кеңири маалыматтар жок. Бул авторлордун изилдөө эмгектери ар түрдүү фактыларга

жана байкоолорго негизделген материалдарды камтыган биринчи эмгектер болуп саналат. Бирок, аларда чагылдырылган фактылар үзүл-кесил мүнөздө болуп, үйлөнүү тойлорун коштогон каада-салттар жөнүндөгү маалыматтар үстүртөн берилген. Памир кыргыздарынын этностук тарыхына, маданиятына жана турмуш-тиричилигине арналган баяндамалар Батыш жана Россиянын саякатчы-изилдөөчүлөрү тарабынан ар кайсы мезгилде жарыяланган. Азыркыга чейин Кыргызстандын этнологиялык изилдөөсүндө Памир кыргыздарынын бардык аймагын камтыган этнологиялык изилдөөлөр өтө эле жетишсиз. Памир кыргыздарынын турмуш-тиричилигин жана маданиятын, үйлөнүү тоюн каада-салтын терең изилдөө максатын койгон этнологиялык экспедициялар аз жүргүзүлгөн.

Жыйынтыктап алганда, XIX кылымдын орто ченинен кийинки Памир кыргыздарынын үйлөнүү салтын изилдөө башка тарыхый-этнологиялык маселелер менен чогуу каралган. Алардын изилдөөлөрүндө кыргыздардын салттуу үйлөнүү тою каралган эмес, себеби, алар кыргыздардын салттуу үйлөнүү тоюн изилдөөсү максат кылышкан эмес. Жалпысынан алганда орус саякатчыларынын изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде биз изилдеген мезгилдеги Памир кыргыздарынын руханий турмушу, материалдык маданияты, турмуш-тиричилиги тууралуу маселелерге салыштырмалуу аз орун берилген. Бирок алардын кээ бир эскерүүлөрү жана кыскача баяндамалары, кээ бир маселелерди кеңири түрдө жазып кеткендери Кыргызстандын маданият таануучулары үчүн маанилүү. Мындай маалыматтардын тематикалык диапозону бир топ кеңири: мында элдик оозеки чыгармачылык да, музыкалык маданият да, үй-бүлөлүк карым-катнаш маселелери да, анын ичинде кыргыз аялдарынын үй-бүлө менен коомдогу орду, улуттук оюн зооктор, ар түрдүү үрп-адаттар, салт-санаалар, кыскасы элдин рухий турмушунун бардык жактары көрсөтүлгөн. XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы европалык жана орус окумуштуулары өз изилдөөлөрүндө Памирде (Чыгыш Памир) жашаган кыргыздар жөнүндө көп маалыматтарды жазып калтырышкан, бирок биз карап жаткан кыргыздардын салттуу үйлөнүү тою

жөнүндө кеңири жазылган материалдар жокко эсе. Памирди изилдеген Батыш жана орус саякатчылары Памир кыргыздарынын социалдык-экономикалык абалын, географиясын, жаратылыш жана тарыхый шартын изилдөөгө чоң салым кошушкан. Алардын илимий мурастары Памир кыргыздарынын этностук тарыхын, тилин, маданиятын жана турмушун изилдөөгө, тарыхый өнүгүшүндөгү ушул күндө унутулуп калган этномаданий кубулуштарды калыбына келтирүүгө жазуу булактары катары ыңгайлуу шарт түзөт.

1.2. XX к. Советтик, постсоветтик жана Батыш окумуштууларынын изилдөөлөрү.

Совет мезгилиндеги илимий эмгектерде көбүнчө элдин тарыхына, жаратылыш шартына, чарбасына көбүрөөк көңүл бурулуп келген. Ошону менен бирге совет мезгилинде кандайдыр бир деңгээлде Памир кыргыздарын изилдөө аз болсо да алдыга жылды.

Чыгыш Сары-Кол өрөөнү тарыхый жерлерге өтө бай келгендиктен, совет окумуштуулары жана археологдору 40 жылдай тарыхый казууларды иш жүзүнө ашырган. 1946-1984-жылдардагы советтик көрүнүктүү археологдор: А. Н. Бернштам, В. А. Ранов, Б. А. Литвинский, М. А. Бубнова, А. Д. Бабаев, В. А. Жуковдор тарабынан Памирде, айрыкча Чыгыш Памирде көптөгөн археологиялык иштер жүргүзүлүп, тарыхый бай материалдар табылган. Негизги изилдөөлөр 1948-1961-жж. эски көрүстөндөрдү, бейиттерди казуудан башталган. Мисалы: Тамды, Ак-Бейит, Зор-Көл, Кара-Тумшук, Жашыл-Көл, Булуң-Көл, Жарты Гүмбөз, Маркан-суу, Пшарт, Жаман-Тал, Кара-Кол, Шаймак, Кызыл-Рабат, Можу-Таш, Тегирмен-Суу, Раң-Көл, Кокуй-Бел, Жоошаң-көз, Күйгөн -Токой (Тогуз-Булак), Ак-Жылга, Базар-Дара, Сасык, Чоң жана Кичи Маржанай, Тааркакты, Койтезек, Ыстык жана башка жерлерде казуулар жүргүзүлүп, 330 тарыхый эстелик изилденген [140, 28-б]. Бул археологиялык казуулардын жана изилдөөлөрдүн негизинде көптөгөн археологиялык материалдар табылган. Натыйжада Чыгыш Памирде

сактардын жашагандыгын, кийинчерээк Ооганстан, Чыгыш Иран, Түндүк Индияга чейин жетишкендигин аныкташкан [89, 27-б].

Каралып жаткан маселени ХХ кылымдын 20-30-жж. изилдешкен окумуштуулар жана агартуучулардын эмгектери өзүнчө топту түзөт. Н. П. Дыренкованын эмгеги Памирдеги кыргыздардын үйлөнүү салты менен салыштырууга мүмкүнчүлүк берди. Ал Кыргызстандын түндүгүндө жашаган кыргыздардын тууганчылык системасын, никеге кирүү учурундагы нормаларды, никелик мамилелерди, үй-бүлөлүк-никелик тыюу салууларды жана качуу салтын баяндап жазган. Тууганчылык топтордун келип чыгуусу боюнча «аталаш», «энелеш», «карындаш-урук», «киндиктеш», «урук-тууган» жана башка терминдердин маанисин ачып берет. Андан тышкары, кыргыздарда ата-энелер ортосунда бала кезинде, ал турсун төрөлүүсү күтүлүп жаткан балдарын болочокто кудалашуу жөнүндө келишим түзүү салты бар экендигин, ошондой эле «кайчы куда» деп аталган нике алмашуу салтын да баяндаган.

ХХ кылымдын башындагы жалпы эле кыргыздардын үрп-адаттарын Ф. А. Фиельструп изилдеген. Ал өзүнүн эмгегин Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыздардын материалдарынын негизинде жазган. Ал сеп жана жаңыдан баш кошкондор үчүн тартылган көшөгөнү пайдалануу, колуктунун чачын өрүү салтынын мааниси, жаңы очокко отту тутандыруу жана ага май чачуу жөрөлгөсү сыяктуу үрп-адаттардын аныктамаларын ачып берет [151, 14-53-бб.]. Мындан тышкары никенин формалары, никелешүүнүн мусулманчылыкка чейинки үрп-адаттары, кудалашуу, күйөө-колуктунун никеге чейин жолугушуусу, үйлөнүү той оюндары, калың жана сеп, никеге туруу үрп-адаты ж.б. баяндалган.

ХХ кылымдын 70-жж. баштап Ооган Памириндеги (Кичи жана Чоң Памирдеги) кыргыздардын тиричилигин, үрп-адатын, салт-санаасын француз окумуштуусу Дор Реми атайын изилдеген [31, 11-15-бб]. Өзүнүн эмгегинде Ооган Памир кыргыздарына тиешелүү этнографиялык материалдарын жыйнаган жана ал жерде айтылып жүргөн “Манастын” үзүндүлөрүн жарыкка

чыгарган. Тейит жана кесектен турган эки уруу тыгыз байланышта болгондугу, эриш-аркак жашап, XIX кылымдын башында тейит уруусу Каратегинде отурукташып, тейит топтору андан ары чыгышты карай жылып, Сангу аймагынан орун ээлешкенин, кесек уруусу Памирге бир топ кечирээк көчүп келгендигин белгилейт. Материалдар кыргыз этнографиясы үчүн маанилүү жыйнак болуп эсептелет. Андан сырткары Дор Реми кыргыздардын калың берүүсүнүн маңызын ачып көрсөткөн [164,58-б].

Америкалык антрополог Назиф Шахрани Ооган Памир кыргыздарынын мисалында Азиядагы көчмөн турмушту изилдеп, антропологиянын теориясындагы эки максатты койгон:

1) Көчмөн турмуштун кыска мөөнөттөгү тарыхый жана өнүгүү өзгөрүүлөрүн;

2) Көчмөн жашоонун бийик тоолуу кургак аймакка ыңгайлашуусу, башкача айтканда, номадизмдин маданий экологиясынын феноменин изилдеген. Ошону менен бирге Н. Шахрани памирдин тоолуу катаал шартын, сырткы дүйнө менен салыштырмалуу обочолонуп, жашоо өткөргөндүгүн, малдын ичинен кыргыздар өзгөчө топозду, эчкини, койду жана төөлөрдү кармагандыгын жана дыйканчылык менен алектенбегендигин көрсөтүп өтөт [163].

Кытайлык кыргыздардын, анын ичиндеги Памир кыргыздарынын элдик оозеки чыгармаларын изилдөөчүсү, фольклорист, профессор Мамбеттурду Мамбетакун Кытай Эл Республикасына караштуу Синьцзяндагы Памир кыргыздарынын тарыхый географиясы, маданияты, дастанчылыгы, ырчылыгы жөнүндө изилдөө жүргүзгөн [99].

Советтик кыргыз тарых илиминде, анын ичинде этнографиялык эмгектерде Памир кыргыздарынын салттуу үйлөнүү тою жөнүндө толук маалымат берилбесе дагы, Борбордук Азияда жашаган элдердин тамак-ашы, кийим-кечеси, кол өнөрчүлүгү, тойдогу жөрөлгөлөрү жөнүндө маалыматтар бар. Аларга XX кылымдын 50-80-жылдарында экспедициялык жана изилдөөчүлүк иштерин жүргүзгөн авторлордун эмгектери кирет. Н. А.

Кисляков, А. К. Писарчик, С. М. Абрамзон, Б. Х. Кармышева, Э. М. Маанаев, К. Мамбеталиева, Н. П. Лобачева, А. С. Кочкунов, А. Жумагулов, А. Абышкаев жана башка авторлордун эмгектеринде Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыздардын үйлөнүү тоюндагы үрп-адаттар тууралуу кеңири баяндалат.

Н. А. Кисляковдун изилдөөлөрүндө Орто Азия элдеринин материалдык салттуу үйлөнүү үрп-адаттары изилденген. Автор никенин экзогамдык нормалары жөнүндөгү маселени, никедеги тыюу салууларды жана аларды колдонуу эрежелерин жана тартибин ачып көрсөткөн. Мындан тышкары, аталары же энелери бир туугандардын балдары никелешкен учурлар бар экендигин да баяндаган, ошондой эле калыңдын генезиси жөнүндөгү маселе да каралган [58].

Б. Х. Кармышеванын эмгегинде ХХ кылымдын башындагы Каратегин кыргыздарынын салттуу үйлөнүү тою жөнүндө кенен маалыматтар берилет. Үйлөнүү той жөнөкөй майрам эмес, ал жаңы үй-бүлө куруудагы негизги баскычтардын бири. Үй-бүлө курууда алгачкы баскычтардын бири-колукту тандоо. Колуктуну үй-бүлө башчысы тандаган. Борбордук Азияда жашаган элдердин каада-салты сыяктуу эле той көптөгөн жөрөлгөлөр менен коштолгондугу кеңири баяндалган [57, 189-207-бб].

А. Абышкаев өз эмгегинде Кыргызстан аймагынан сырткары жашаган кыргыздардын социалдык мамилеси, чарбалык өнүгүүсү, материалдык жана руханий маданияты, андан сырткары жашоо шарты, социалдык-экономикалык абалы жөнүндө кеңири баяндаган [6].

Кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын изилдөөгө чоң салым кошкон көрүнүктүү окумуштуу С. М. Абрамзондун эмгектерин өзгөчө белгилөө зарыл. Автор Кыргызстандын ар кайсы райондорундагы кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттары жөнүндө маанилүү материал топтогон. Ал тарабынан тууганчылыктын системасы, нике, калың жана сеп нормалары, никенин эрте формаларынын калдыктары, ажырашуу, үйлөнүү үлпөтүнүн негизги үрп-адаттары, үй-бүлөнүн структурасы жана саны баяндалган. Бирок,

бул эмгектерде Памир кыргыздарынын салттуу үйлөнүү тою каралган эмес, негизинен Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыздардын үй-бүлө куруу маселеси камтылган [3].

Э. Ж. Маанаевдин «Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан» китебинде, Памирге кыргыздардын барышы, географиялык абалы, уруучулук түзүлүшү, этностук бирикмеси көчмөн административдик кыргыз урууларынын Улуу Октябрь революциясына чейинки кыскача тарыхы, памирлик кыргыздардын Россияга кошулушу, Россияга кошулгандан кийинки тагдыры жөнүндө изилденген. XIX кылымдын экинчи жарымындагы Памир кыргыздарынын чарбасы көчмөн мал чарбачылыгы менен катар өздөрүнүн ички керектөөлөрүн, биринчи кезекте кустардык үй-оокаттарын иштеткендиги, Мургабда кийиз иштетүү жана токуучулук байыртадан пайда болгондугу маалымдалат. Малдын терисин кургатып, жумшартып, койдун майы менен майлап, бут кийим тигишкендиги, идиш-аяк жасагандыгы жөнүндө айткан. Жыгач иштетүү өнөрчүлүгү кыргыздарда көбүнчө көчмөн үрп-адат менен байланыштуу экендигин билдирген. Үй-бүлө жана нике маселелери, үй-бүлө мамилелери, туула элек балдарга ата-энелердин өз ара кудалашуу салты, кудалашуунун түрлөрү кыскача гана баяндалган. Коңшулаш калктардын таасири менен өзүлөрүнүн коомдук, экономикалык жактан маданий өсүүлөрүн баштарынан өткөрүшкөн жана улуттук өз алдынчалыгын сактоо менен Памир жана Ооганистандын түндүк бөлүгүн, Тибетке, кийинчерээк Каратегин өрөөндөрүнө жылышып, «ичкилик» деп аталган кыргыздардын бир бөлүгүн түзгөндүгүн маалымдайт [89, 54-б].

Этнограф К. Мамбеталиева [97, 84-б] Кыргызстандын түштүгүндөгү шахтерлордун турмуш-тиричилигин жана маданиятын изилдөөгө чоң салым кошкон. Ошону менен бирге анын көңүлү үй-бүлө жана нике мамилелелерин изилдөөгө бурулуп, анда үй-бүлө формасы жана курамы, үйлөнүү жөрөлгөлөрүнүн баскычы, никелешүүгө кирүү үчүн никелик куракты аныктоо, кудалашуу, үйлөнүү алдындагы даярдыктар, түрдүү үрп-адаттардагы сый тамактардын ролу сыяктуу маселелер ачылып берилген.

Үйлөнүү үрп-адаттарын жасоо учурундагы кыргыздардын салттык ишенимдери этнограф Т. Дж. Баялиева [19, 44-47-бб] тарабынан да изилденген.

Кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттарына карата чоң кызыгуусун Н. П. Лобачева да көрсөтүп [85, 311-312-б.], өзүнүн эмгегинде калың жөнүндө сүйлөшүү жараянын, үйлөнүү үлпөтүндө сый тамактын ролун, күйөө менен колуктунун никелешкенге чейинки жолугушууларын, ошондой эле үйлөнүү үрп-адаттарынын диний маанисин, ата-бабаларга жана үй очогуна сыйынуу, табийгат жана жердин түшүмдүүлүгүнө сыйынуу, отко табынуу, чач өрүү жана аны майлоо же айрандоо салтынын маанисин баяндаган.

А. Джумагулов үй-бүлө жана нике маселелерин изилдөө менен өзүнүн эмгегинде кыргыздарда жаш балдардын болочок никеси жөнүндө келишимдердин (убадалашуулардын) жана али төрөлө элек балдардын ата-энелеринин ортосунда алдын ала түзүлгөн келишим боюнча кудалашуу салты жашап келгенин белгилейт [30, 32-б.]. Автор колуктуну ала качуу салтынын маңызын ачып, аны жаштардын кызыкчылыгы үчүн күйөө тарабынан жасалган аргасыз аракет катары карайт. Бирок жогоруда жазылган илимий эмгектерде да XIX к. аягы - XX к. башындагы Сары-Кол кыргыздарынын салттуу үй-бүлөлүк тою каралган эмес.

Ж.Муканбаевдин эмгегинде тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык жана фольклордук маалыматтар берилген. Чыгыш жана Батыш Памирдин тарыхы, тилдик өзгөчөлүктөрү, памирлик жана каратегиндик кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы жөнүндө кеңири баяндалган. Ал «Эл ичи-өнөр кенчи», «Памир мени эңсетет...» илимий-популярдуу этнографиялык очерктеринде Памирдеги кыргыздардын санат, терме, ашыктык ырлары, бала ыры, эне ыры, кыргыздын жакшылык- жамандыкта ырдалуучу кошок ырлары, сезим ырлары жөнүндө кеңири баяндаган [101,47-б].

А. С. Кочкунов тарабынан негизинен Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыз үй-бүлөсүнүн түзүмү, жаңы менен салттуулуктун мамилелештиги, күйөө-колуктунун никеге чейинки жолугушууларынын генезиси, ошону

менен бирге салттык үйлөнүү үрп-адаттарындагы жөрөлгөлөрдүн семантикасынын маселелери изилденген [64, 60-б].

Б. М. Жумабаев Памир кыргыздарынын географиялык шарты, уруулук курамы жана алардын жайгашуусу, XIX кылымдын экинчи жарымындагы Памир кыргыздарынын чарбасы, жашоо-тиричилиги, саясий абалы жана социалдык-экономикалык абалы жөнүндө баяндаган [40, 45-б]. Негизги үй-оокаттары кол өнөрчүлүк болгондугун, Памир кыргыздарынын XIX кылымдын экинчи жарымында көчмөн мал чарбачылыгы менен катар эле өздөрүнүн турмушундагы малдын жүнүн, терисин иштетүү негизги чарбачылыктын бири болуп, алардан боз үйгө керектелүүчү туурдук, үзүк, жерге салынуучу кийиз, ар кандай жип-аркандар жасалгандыгы жөнүндө маалымдаган.

С.Т. Кайыпов эмгегинде Ван провинциясында (Түркия) жашаган Ооган Памир кыргыздарынын тамактануу системасы, сүттөн жана эттен жасалган тамак-аштары, дан-эгин, мөмө-жемиш жана жашылчалары жөнүндө кеңири маалыматтарды калтырган [49,50].

А. Асанканов өзүнүн эмгегинде Кытай Эл Республикасынын Синьцзян Уйгур Автоном районунда орун алган Памир кыргыздарынын салттуу үйлөнүү тоюн жана башка салттарын изилдеген. Бул эмгекте Тажикстандын Мургаб кыргыздарынын салттуу үйлөнүү тою каралган эмес. А. Асанканов менен К. Малтаевдин эмгектериндеги отко сыйынуу (отко чакыруу) үрп-адатынын мааниси жаштарды үй коломтосуна бекем тартуу жана аралаштыруу багыттары ачып берилген [13, 42-б].

А. К. Осмонованын эмгегинде Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышында жашаган кыргыздардын салттуу үйлөнүү тою каралган (XIX к. аягы XX к. башы). Ал өзүнүн эмгегинде жаштардын үй-бүлө куруусундагы жөрөлгөлөрдү, той мезгилиндеги, тойдон кийинки каада-салт жана үрп-адаттар да кеңири баяндаган. Болочок колуктуну үй чарбасына үйрөтүү, тамак бышырганга, кеште тиккенге тарбиялоо жөнүндө кеңири маалымдаган [119].

Ч. Т. Сатыбалдиеванын “XIX кылымдын экинчи жарымында - XX кылымдын башындагы кыргыздардын салттуу саймалары” эмгегинде ичкилик кыргыздарындагы кызды турмушка узатууда берилген септердин арасында өз колу менен жасаган дурия жоолугу жөнүндө жазылган [127, 30-б].

Ж. Б. Доолбекова XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы Мургаб кыргыздарынын салттуу экологиялык маданиятын изилдөөдө кыргыздардын салттуу чарбачылык ишенимдерин жана рухий маданиятын ачып көрсөткөн [35].

Изилденип жаткан аймакка байланыштуу изилдөөлөрдү коңшу тажик окумуштуулары да бир катар изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Акыркы эле жылдарда жаралган изилдөөлөрдүн катарын Б. И. Искандаров, М. М. Худоеров, М. Х. Пирумшоев, С. Н. Туйчиева жана башка окумуштуулар толуктайт.

Б. И. Искандаров Памир тарыхы эмгегинде Памир элдеринин тарыхый өтмүшүнүн актуалдуу көйгөйлөрү көтөрүлгөн [43].

М. М. Худоеров илимий эмгегинде биринчилерден болуп Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусундагы жашаган элдердин постсоветтик доорундагы этносаясий жана этномаданий жагын биринчилерден болуп изилдөөлөргө алган. Мында 1990-2000-жж. облустун саясий абалын жана Памир тилдерин расмий колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү үчүн күрөштү толдоого алган [7].

М. Х. Пирумшоев Памир XIX к. экинчи жарымы-XX к. башында орус тарых наамеси эмгегинде орус авторлорунун административдик мүнөздөгү күндөлүктөрүнүн негизинде советтик жана постсоветтик окумуштуулардын Памир жөнүндө изилдөөлөрүнө баалуу материалдарды берген [5].

С. Н. Туйчиеванын эмгегинде тарыхтагы аял менен эркектин орду, алардын социалдык чөйрөдөгү активдүүлүк даражасы жана Тажикстан анын ичинде памирдеги аялдардын кызыкчылыгын коргоо, гендердик теңдикке жетишүүгө багытталган мамлекеттик чечимдердин мүнөзүн талдоого алган [6].

Демек жыйынтыктап айтканда, советтик окумуштуулар жана археологдор Чыгыш Памирдин тарыхына, жаратылыш шартына, чарбасына көбүрөөк көңүл бурган жана ошондой эле көптөгөн археологиялык казуу иштери жүргүзүлүп, тарыхый бай материалдарды табышкан.

XX кылымдын 20-30-жж. изилдешкен окумуштуулар жана агартуучулардын эмгектери өзүнчө топту түзүп, Кыргызстандын түндүгүндө жашаган кыргыздардын тууганчылык системасын, никеге кирүү учурундагы нормаларды, никелик мамилелерди, үй-бүлөлүк-никелик тыюу салууларды жана качуу салтын баяндашкан. XX кылымдын 70-жж. баштап Ооган Памириндеги (Кичи жана Чоң Памирдеги) кыргыздардын тиричилигин, үрп-адатын, салт-санаасын Батыш окумуштуулары атайын изилдеп жазышкан.

Андан сырткары советтик тарыхчы жана окумуштуулар көбүнчө Орто Азия элдеринин материалдык салттуу үйлөнүү үрп-адаттарын, никедеги тыюу салууларды, аларды колдонуу эрежелерин жана тартибин ачып көрсөтүшкөн. Илимий эмгектерде Чыгыш Памир Сары-Кол кыргыздарынын салттуу үйлөнүү тою каралган эмес. Сары-Кол өрөөнүндө жашашкан кыргыздардын үйлөнүү тою андагы каада-салт, жөрөлгөлөр боюнча өзүнчө жана атайын этнологиялык эмгектер ушул күнгө чейин жок.

Изилденип жаткан аймакка байланыштуу коңшу тажик окумуштуулары элдердин постсоветтик доорундагы этносаясий жана этномаданий жагына көбүрөөк көңүл бурушуп, ал жерде жашаган кыргыздардын үйлөнүү той каада-салтына көңүл бурушкан эмес.

2-БАП. Изилдөөнүн булактары, методологиясы жана методдору

2.1. Изилдөөнүн объектиси жана предмети.

Изилдөөнүн объектиси болуп XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы Памир (Сары-Кол) өрөөнүндө өздөрүнүн тарыхый мекенинен обочолонуп жашаган кыргыздардын салттуу үйлөнүү тою болуп эсептелет.

Кыргыздар жашаган Мургаб району Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусунун аймагына тиешелүү болгон Тажикстан Республикасынын чыгыш жагындагы Сары-Кол деп аталган өрөөндө, башкача айтканда Чыгыш Памирде жайгашкан. Деңиз деңгээлинен 4280 метр бийиктиктеги «Кызыл-Арт» ашуусу, андан кийин эң бийик деп аталган 4655 метр бийиктиктеги «Ак-Байтал» ашуусу жайгашкан. Мургаб районунда 15 миңден ашуун эл жашайт, анын 80% кыргыздар, ал эми 20% тажиктер [АТД-1]. Ал жерде 6 айыл жамаат бар, же жергиликтүү тилде 6 сууга бөлүнөт. Мурда (1995-жылга чейин) “кыштак совет,” азыр айыл жамаат деп аталат. Сары-Кол өрөөнүндө Мургаб (райондун борбору-Мургаб), Аличор (борбору-Аличор, элдүү пункттары Булуң-Көл, Баш-Гүмбөз), Раң-Көл (борбору Раң-Көл, элдик пункту Чечекти), Кара-Көл (борбору Кара-Көл же Чеп, элдүү пункттары Сары-Могол), Көөнө-Коргон (борбору Көөнө-Коргон, элдүү пункттары Чеш-Төбө, Мадиян), Кызыл-Рабат жамааттарында (борбору-Токтомуш, элдүү пункту Шаймак) кыргыздар жашайт. Сары-Колдо Совет бийлиги орногонго чейин эч кандай административдик аймактар болгон эмес, болгону аминдиктерге бөлүнгөн. XIX кылымдын экинчи жарымында Сары-Кол Россиянын карамагына өткөрүлгөндөн кийин миң башчылар башкарган [108, 50-б.]. Чыгыш Памир волостунда төрт аминдик уюштурулуп, Ыраң-Көл, Ак-Таш, Мургаб, Аличор аминдиктери түзүлгөн [140, 20-б].

Сары-Кол өрөөнүнүн климаты кескин өзгөрүлмө келет. Жылдын орточо температурасы июль айында +20, +23 градуска чейин жылуу, ал эми кышкысын -30, -35 градуска чейин суук болот. Кышкысын кар көп түшпөсө да суук, тынымсыз шамал согуп турат, жаан-чачын аз болуп, жер кургак. Мургаб

өрөөнүндө тажик калкы негизинен Ишкашим районунда вахандыктар, Рушан районунда бартаңдыктар, Шугнан районунда шугнандыктар сыяктуу этностук топторду түзөт. Кыргыздар негизинен ичкилик тобуна кирген уруулар жана алар тейит, кесек, найман, кыпчак уруулары. Сары-Кол өрөөнүндөгү жамааттардын негизин бир же эки уруунун мүчөлөрү түзөт. Ар бир уруунун өздөрүнүн айылы же жамааты бар. Сары-Кол өрөөнүндө негизинен кыргыздар, тажиктер Аличор жана Мургаб айыл жамааттарында кыргыздар менен коңшу жана бирге жашашат. Ал эми калган айыл жамааттарда жалаң кыргыздар жашайт.

Сары-Колдогу (Чыгыш Памир) кыргыздардын келип отурукташып калышын, алардын катаал жерге келип мекендөө себептерин изилдөө биздин максатыбызга кирбейт. Бирок, ошого карабастан, этнологиялык изилдөөлөргө таянуу менен өтө кыска токтолууну чечтик.

Изилдөөчүлөр (Ө. Караев, Ю. С. Худяков, Я. В. Бутанаев, Т. Чороев, Э. Ж. Маанаев, М.Ж. Кожобеков, О. К. Каратаев ж.б.) азыркы Чыгыш Түркстан жана ага чектеш аймактарды кыргыздар бери болгондо IX кылымда эле байырлап алышкандыктарын араб - фарси графикасындагы жана башка булактарга таянышып белгилешет. Кыргыздардын этникалык тарыхы, кенен аймактарды кучагына камтуу менен бирге көп кырдуу, узак убакытты камтыйт. XVII кылымдын экинчи жарымында жунгарлардын жапырыгынын натыйжасында кыргыздар Памир, Ооганстанга келүүгө аргасыз болгон. Жунгарлардын бийлиги кулагандан кийин кыргыздардын бир бөлүгү Тажикстандын Памиринде, Ооганстанда калып калышкан [100, 237-б].

Сары-Колго сүрүлүп келген кыргыздар обочолонуп бөлүнгөн абалында, коңшулаш калктар менен өздөрүнүн коомдук, экономикалык жана маданий өсүүнү өз башынан өткөрүп келишкен. Алардын көпчүлүгү кыргыздардын ичкилик тобуна кирген уруулардын бир бөлүгүн түзүшкөн.

Изилдөөнүн предмети болуп Сары-Колдогу кыргыздардын салттуу үйлөнүү тою жана андагы никелешүүнүн формалары, үйлөнүү тойго даярдыктар, колуктунун үйүндөгү тойдун жүрүшү, үйлөнүү тоюнда

дасторконго коюулуучу тамак-аштар жана келиндин келген жериндеги той жөрөлгөлөрү жана тойдон кийинки үрп-адаттар саналат.

Сары-Колдогу кыргыздардын салттуу үйлөнүү тою жана андагы кудалашуунун кеңири формалары - белдеги кудалоо, бешик кетти, баш байлоо, кудалашуу, кудалашып коюу изилдөөнүн негизги предметтеринин бири болуп эсептелет. Төрөлө элек балдарын кудалашуу «белдегини кудалоо» деп аталган. «Бешик кетти», «бешиктеш куда», «баш байлоо» өспүрүмдөр үчүн «кудалашып коюу» жана нике жашына жеткендер үчүн «кудалашуу» деп айтылган. Төрөлө элек балдарын баш коштуруу туурасында алдын ала келишим түзүп коюу адаты кеңири таркаган. Мындай мүнөздө туугандашуу туурасында бири-бирине берилген жоро-жолдоштор, достор, жакшы мамилелеш кошуналар макулдашышкан. Андайлардын катарына, мурда жакындыгы жок, бирок өтө кыйын кырдаалдарда бири-бирине жардам колун сунган адамдар да кирүүсү мүмкүн. Келишимди түбөлүк кудалашууга ант берүү аркылуу бекитишкен.

«Белдегини кудалоо» жана «бешик кетти» үрп-адаты тигил же бул мааниде калың төлөөнүн бир формасы болуп эсептелген. Жаңы төрөлгөн кызды өздөрүнүн уулу үчүн «ээлеп» коюшкан жана бул үрп-адат «бешик кетти» деп аталат. «Бешикте белгилешти», «бешик кетти» деп аталган кудалашууда кыздын башы байлануу же болбосо башка бүлөгө таандык болуп калган. Бешикте жаткан балдарды үйлөнтүүгө убадалашкан үрп-адаттар алардын ата-энелеринин ортосунда мамилелердин пайда болуусун шарттаган. Наристелеринин ден-соолугун жана өздөрүнүн абалын эсепке алуу менен балдарына түгөйдү ата-энелер гана тандаган. Эки үй-бүлөнүн ортосундагы бекем достук жана ынтымак-ырашкерлик эң башкысы деп эсептелген.

Кудалашуунун жогоруда саналган формалары көп таралган Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда жайылтылган салттык үйлөнүү үрп-адаттары ХХ кылымдын биринчи жарымына чейин сакталып келген жана ушул күнгө чейин жашайт.

Кудалашуу жалаң гана эки үй-бүлөнүн ортосундагы нике аркылуу туугандашуу болуп эсептелбейт. Нике жараяны никеге туруп жаткан жаштарга таандык болушкан уруулардын ортосундагы саясий, социалдык, экономикалык мамилеге да чоң таасирин тийгизген.

Кудалашуунун «белдегини кудалоо» жана «бешик кетти» жөрөлгөсү эки мезгилге бөлүнөт: нике жөнүндө алдын ала келишимдер жана расмий кудалашуу. Кудалашуу эки тараптын ата-энелеринин ортосундагы алдын ала келишим боюнча нике байлоо жүргүзүлгөндө ишке ашырылды деп саналат жана мааниси жагынан анын уландысы болуп, көп учурда алдын ала катташуулар менен башталган.

Кыз бойго жеткен куракта болочок күйөө баланын ата-энеси нике шарттары боюнча алдын ала сүйлөшүү жүргүзөт. Күйөө баланын туугандары расмий кудалашууну кийинчерээк, үйлөнүү тойго жакын калганда жасашкан: колукту тарап «бата той» уюштуруп, анда той өтүүчү күн жана калыңдын өлчөмү жөнүндө макулдашышкан. Кудалашуу үрп-адатын аткарууда болочок күйөө баланын жакын туугандарынын арасынан жуучу тандалып, ал колуктунун ата-энесинин үйүнө алардын макулдугун алуу, андан кийин калыңдын өлчөмү, үйлөнүү тоюн өткөрүүнүн болжолдуу күнү жөнүндө сүйлөшүү үчүн атайын барып-келүүгө (балким бир нече жолу) тийиш болгон. Бирок, калыңдын өлчөмү жана аны төлөө шарттары боюнча акыркы бүткөн келишимди туугандашуучу тараптар андан аркы катнаштардын жүрүшүндө кабыл алышкан.

Үйлөнүү тойго болгон даярдыктар да изилдөөнүн предмети болуп саналат. Ал эң алгачы колукту тандоодон башталган. Колукту табылган соң ал кыздын ата-энеси менен сүйлөшүү жүргүзүлгөн. Адатта баланын ата-энеси кыздын ата-энеси менен сүйлөшөт, кыздын ата-энеси макул болсо гана эки тарап тең үйлөнүү тойго даярдык көрүүгө киришишкен. Үйлөнүү тойго даярдыктарга эки жаштын ата-энелери, жакын туугандары, уруктун сыйлуу мүчөлөрү да активдүү катышышкан.

Салттуу үйлөнүү тойдун негизги бөлүктөрүнүн бири калыңды бычуу жараяны жана мал түрүндө аны төлөө изилдөөнүн негизги предметтеринин бири болуп эсептелет.

Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда кудалашуу эки мезгилге бөлүнгөн: алдын ала келишим (татаалыраак) жана расмий кудалашуу.

Алдын ала келишим түзүүдө да, расмий кудалашууда да олуттуу роль ойноп, тажрыйбасы жана жолу ондугу менен аты чыккандар, коомдо, урууда кадыр-баркы бар адамдар болгон. Ал жуучу адамдар сөзгө чечен «караңгыда көз тапкан, сүйлөшкөндө сөз тапкан» сапатка ээ болушу керек болгон. Кудалашуу ойдогудай бүткөндөн кийин алар тиешелүү сыйлык-белектерин алышкан.

Сары-Колдо кыздын атасынын уруксаты менен «жооп суроо» деп аталган жөрөлгө аткарылган. Мындай өзгөчөлөнгөн жөрөлгө бир гана сары-колдуктарга тиешелүү болгон. Уул тарап жооп алыш үчүн бир союш, нан, боорсок, кызга жана ата-энесине кийим, бир туугандарын да куру койбой кийим-кечек алып келишкен. Жоопту алуу бир же бир нече күндү талап кылышы мүмкүн. Ушул күнү эки жак той күнүн белгилешкен. Калың башы, кара мал, калгандары майда мал, акча, кийим-кечек, кыз кийими, айтка туш келип калса “айттык берүү”, “ооз жоолар,” “көшөгө боо”, “кайнене чыкпас”, “тогуз табак” жана башка ырым-жырымдарды тойго чейин сүйлөшүп алышкан.

Кудалашуунун ар түрдүү формалары аныкталган: эки тараптын алдын ала макулдашуусу - «кудалашуу» боюнча никеге кирүү; төрөлө элек балдарга куда түшүп коюу - «белдегини кудалоо»; бешиктеги баланы кудалоо келишими - «бешик кетти»; жаш балдарга кудалашуу - «баш байлоо»; эрезеге жеткен балдарга кудалашуу - «куда түшүү». Төрөлө элек балдарга кудалашуудагы аймактык өзгөчөлүктөрдүн бири болуп макулдашуу учурундагы антташуу, сөз берүү болуп эсептелет. Башка аймактардан айырмаланып, никелешүүнүн бир формасы болгон «ала качууга» аларда тыюу салынган.

Изилдөөнүн предметинин негизги бөлүгүнүн бири-бул үйлөнүү тойдун жүрүшү болуп эсептелинет. Памирдеги кыргыздарда негизги үйлөнүү той болочок колуктунун үйүндө болуп, ага уруудан көп сандаган адамдар катышып, көптөгөн салт, үрп-адаттар менен коштолуп өтөт. Никеге бара жаткан жаштардын эң алгачкы нике түнү колуктунун ата-энесинин үйүндө болгон жана ал дагы көптөгөн үрп-адаттар менен коштолгон.

Кудалашуу ийгиликтүү аяктагандан кийин кудалашкан тараптар өз алдынча тойго кызуу даярдана башташкан. Тойду өткөрүүгө эки тараптан тең көп сандаган тууган-уруктар катышкан. Той алдында ата-энелер жана жакын туугандар кеңеши алдыдагы салтанатка байланышкан бардык маселени биргеликте чечишкен. Алардын ар биринде үрп-адаттык ырым-жырымдын иреттүүлүгү сакталган.

Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү тойдогу үрп-адаттары негизинен колуктунун үйүндөгү тойдо өткөрүлгөн. Тойго даярдыктар, тойдун жүрүшү, тамак-ашы, кийим-кечеси, колуктунун үйүндөгү той, күйөө баланын үйүндөгү тойго үй-бүлө, тууган-урук баары активдүү катышкан. Бөлүнгөн тапшырмасын ар ким так, жоопкерчиликтүү аткарууга аракеттенет. Колуктунун үйүндөгү той кудаларды күтүп алуу менен башталган. Атайын дайындалган аял кудалар тараптан келген «куржун» жана «тогуз табакты» кабыл алып, ак тилек менен оң мүрүлөрүнө (ийиндерине) урпак сээп, кудалар үчүн даярдалган үйгө киргизген. Кудалар жайылган дасторкондон даам татышып, «сырга салды» жана башка көптөгөн жөрөлгөлөрдү өткөрүшкөн.

Сары-Кол кыргыздарынын «кыз тою» учурундагы үйлөнүү үрп-адаттары башка элдердегидей эле кеңири коомдук мүнөзгө ээ. Үйлөнүү жөрөлгөлөрүн өткөрүү күйөө бала тараптан да, колукту тараптан да алганда, бүткүл үй-бүлөнүн, уруктун, топтун иши болуп саналган.

Келиндин үйүндө никенин кыйылышы, нике түндүн кыздын үйүндө болушу жана ага байланыштуу памирлик кыргыздардагы калыптанган ырым-жырымдар да изилдөөнүн предмети болду. Нике кыюуга жана нике түнүнө байланышкан үрп-адаттар эң маанилүү болуп саналат. Сары-Колдук

кыргыздарда нике кыюу, нике түнү жана аларга байланышкан үрп-адаттар милдеттүү түрдө колуктунун ата-энесинин үйүндө өткөрүлгөн, анткени нике кыйганга чейинки мезгилде күйөө балага колуктусун көрүүгө, ал турсун колун кармоого да тыюу салынган.

Нике кыюу баш кошкон эки жаштын никеге кирүү үрп-адаты болуп, алардын күйөө жана жар болгондугун коомчулук тараптан бекемдеп, үй-бүлөлүк мамилесин коом алдында мыйзамдаштырган.

Кыз көчүрүү адаты көптөгөн жөрөлгөлөр менен коштолгондугу да изилдөөнүн предметтеринин бири болуп эсептелди.

Колуктунун жакын туугандары кызды жөнөтүп жатканда, болочок келинге акыл насаат ыр кошок формасында каалоо-тилектерин билдиришкен. Мындай акыл-насаат кеңештер колуктунун болочок жубайына жана жубайынын ата-энесине карата багытталган. Кошоктор, кыз узатууга келишкендерге, туугандарга жараша көп санда айтылган. Алардын ар бири: эне, чоң эне, жеңелер, эже-синдилер жана башкалар өз жөндөмдөрүнө ылайык кошок айтышкан.

Памир кыргыздарынын үйлөнүү тоюнда дасторконго коюлуучу тамак аштар, той учурундагы кийилүүчү кийимдер да изилдөөнүн предметтеринин бири болду. Биз карап жаткан мезгилдеги памирлик кыргыздардын үйлөнүү той мезгилиндеги дасторконго коюлуучу тамак-аштары жана кийилүүчү кийимдери башка аймактарда жашаган кыргыздардан айырмаланып турган.

Үйлөнүү тойго коюлуучу сый тамактар болуп: топоз, кой, эчки эти, нан, каттама, чий боорсок, чабаты, дасторконго коюлуучу сары майдын түрлөрү жана башка тамактар эсептелинет. Памир кыргыздарынын тамак-аш системасында камыр (же нан) жана май (же каймак, мешке, сары май) менен жасалган тамактын түрлөрү абдан көп. Сары-Кол кыргыздары ундан түрдүү даамдарды жасап, тойлордо камыр салынган ысык тамактын түрлөрү менен азыктануу жагынан абдан бай этномаданий тажрыйбага ээ.

Демек, Сары-Кол кыргыздарында үйлөнүү тойдогу тамак-аштын түрдүүлүгү, мол же аз коюлгандыгы, ошол жерде жашаган элдин

жакырчылыкта же болбосо байгерликте жашагандыгын билдирет. Ошондой эле коңшу жашаган элдин тамак-ашка байланыштуу кээ бир жөрөлгөлөрүнүн окшоштугу жашоо-шарты жана чарбасы жагынан тыгыз байланыштуулугун тастыктайт. Үйлөнүү тойдогу ар бир сый тамакка жаштардын бардар жана байгерчиликте жашоо каалоосуна багытталган белгилүү бир салттар шайкештирилген. Буга ылайык, үйлөнүү тойдун максаттарынын бири болуп колукту менен күйөө баланын туугандарынын ортосундагы өз ара карым-катнашын, биримдигин, ырашкерлигин жана бири-бирине карата сый урматын чыңдоо эсептелген.

Үйлөнүү тойдогу кийилүүчү кийимдер. Сары-Колдуктар той-маарекелердин ар бир бөлүгүнө кылдаттык менен даярданышкан. Айрыкча күйөө бала менен колуктунун кийимдерине өтө көңүл бурушкан. Алардын жашоо шарты, чарба жүргүзүүсү материалдык маданиятына чоң таасирин тийгизген. Кыргыз элинин кийимдеринин өзгөчөлүгү элдин калыптанышы, этностук тарыхы менен тыгыз байланышкан. Чарбачылык шарттары, жашоо-тиричиликтин ыңгайы, табигый жагдайлар, кыргыз элинин урууга бөлүнүшү, коңшулаш жашоо турмушунун тийгизген таасири болуп келген.

Ал эми Сары-Кол кыргыздары кыздарды жаштайынан үй, чарба иштерине абдан сарамжалдуу кылып жакшы тарбиялашкан. Кызы чоңойгончо сеп катары жасалган кийимдерди чеберлер, уздар колдорунан келишинче суусар, кундуз жаныбарларынын терисинен кыргак коюшуп, жасалгалашкан. Суусар, кундуздарды атайлап аңчылар кармап келишип, алардын териси менен улуттук кийимдерди кооздошуп, аземдешип, бойго жеткен балдарына, кыздарына кийгизишкен. Сары-Кол кыргыздарынын айымдары колуктуну көчүргөндө башына кийүү үчүн өзгөчөлөнгөн «каляк» даярдашкан. XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып бул баш кийим турмушка чыккан кыздардын салттуу кийимине айланган. Жаңы келин күйөөсүнүн айылына келгенде «каляк» оронуп жүргөн, кийинчерээк бул кийимди которуу ырымы аткарылган.

Үйлөнүү тойдо күйөө колуктуга жылдын бардык мезгилинде кийилүүчү кийим түрүндөгү белек - «баш-аяк сарпай» даярдоо милдеттүү шарт болуп эсептелип, анын курамына белгилеп өткөндөй, баш кийимден тартып бут кийимге чейинки кийимдин көптөгөн түрлөрү кирген. Үйлөнүү той учурунда колукту жана анын той кийимине, бир эле мезгилде тумардын да ролун ойноочу оймо - чийме жасалгаларына негизги көңүл бурулган.

Үйлөнүү тойдун жыйынтыктоочу бөлүгү келиндин барган жериндеги той жана андагы салт-санаалар да изилдөөнүн предмети болду. Келиндин келген жериндеги той жана андагы ар кандай жөрөлгөлөр өзүнүн деңгээли жана мааниси менен колуктунун үйүндөгүдөй болгон эмес. Колукту келгенден кийин күйөө баланын үйүндө «келин той» башталган. Келин келген жердеги «келин той» өткөрүүнүн башкы максаты жаңыдан баш кошкондорго, элден бата алып берүү жана аларды үй-бүлө очогуна кошуу максатын көздөгөн. Кыз тойдогудай эле «келин тойго» бир-эки күн калганда мында да милдеттер бөлүштүрүлүп: «той башчы», «казан башчы», «дасторкон башчы» жана алардын «жардамчылары» дайындалган.

Жаштар «кыз оюнундагыдай» эле күйөө баланын айылына да чогулушкан. Албетте, күйөө баланын айылындагы салтанат ар кандай жөрөлгөлөрү жагынан колуктунун үйүндөгү майрамдан жупунурак болгон.

Памирлик (Чыгыш Памир) кыргыздардын үйлөнүү тоюнан кийин жаштарга болгон тыюу салуу жана качуу үрп-адаттары да изилдөөнүн предмети болуп саналат. Жаштардын үйлөнүү тоюнан кийинки үрп-адаттар, тыюу салуулар жаңыдан үйлөнгөндөр жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү тарабынан бекем сакталып келген. Жаш үйлөнгөндөр бир катар тыюу салууларды жана качуу каадаларын өз баштарынан өткөрүшкөн. Үйлөнүү жөрөлгөлөрү жаңы үйлөнүп жаткандардын жубайлар катарына кирүүсү жана жаңы тууган-уруктук өз ара мамиленин бекемделүүсүнө болгон аракеттер менен аяктап, жаштарга карата тыюу салуу жана качуу жөрөлгөлөрү күчөтүлгөн. Адатта, тыюу салуу аракеттери жаштарды никелештирген маалдан эле башталган. Күйөө бала менен колукту бири-биринен качууга,

коомчулук алдында бирге көрүнбөөгө тийиш болгон. Жаштар бири-бири менен бөтөн адамдардын көзүнчө кенен-кесири, эркин сүйлөшүүгө укуксуз болгон. Айрым учурларда мындай тыюулар жаңыдан баш кошкондор эрезеге жеткенге дейре же алар ата-энесинен бөлүнүп, өзүлөрү чарба жүргүзгөнгө чейин созулган. Тыюу салуу жана качуу үрп-адаттары жаштарга өзүн кармоону, токтоолукту, чыдамкайлыкты, сезимдерин кармана билүүчүлүктү үйрөткөн.

Сары-Колдук кыргыздардын үйлөнүү тойдон кийинки үрп-адаттарынын өзгөчөлүктөрү болуп эсептелген «сандык ачты», «кап ачты» үрп-адаттары, «жүк жыйды» үрп-адатынын өткөрүлүшү, «чөмүч карматты» үрп-адаты, «кыз көрүү жөрөлгөсү», «кыз төркүлөтүү», «күйөө баланы жүгүнтүү» салты, «күйөө чакырды» жөрөлгөсү, «ата көрдү» салттары үй-бүлөдө ишенимдүүлүктү бекемдөөгө багытталгандыгы жана алардын Борбордук Азиянын башка элдериндеги окшоштук да изилдөөнүн предмети болуп кирди.

Жыйынтыктап айтканда, Сары-Колдо жашаган кыргыздарда кудалашуунун түрдүү формалары, тойго чейинки жөрөлгөлөр, негизги тойдун жүрүшү кыздын үйүндө болгондугу кеңири жазылды. Чыгыш Памир кыргыздарында үйлөнүү той көптөгөн үрп-адаттар менен коштолуп нике кыздын үйүндө кыйылышы, биринчи нике түн кыздын үйүндө болушу баяндалды. Септин түрлөрү, өзгөчөлүгү жашоо шартка жүргүзгөн чарбасына байланыштуу экендиги, үйлөнүү тойдо дасторконго коюлуучу тамак-аштардын түрдүүлүгү, молчулдугу баяндалды. Той учурунда кийилүүчү кийимдердин өзгөчөлүгү, башкалардан айырмачылыгы, аны күн мурунтан даярдалгандыгы кеңири жазылды. Кыздын үйдөн узатылышы, кошоктордун (өлөң) айтылышы, келиндин барган жеринде тойдун улантылышы, той көптөгөн жөрөлгөлөр менен коштолушу, ал жердеги той салыштырмалуу солгунураак өтүшү кеңири жазылды. Тойдон кийинки жаштар үчүн милдеттүү саналган тыюу салуулар, качуу үрп-адаттары жаңы үйлөнгөндөр жана үй-бүлө мүчөлөрү тарабынан бекем сакталышы изилдөөнүн предметтеринен болду.

2.2. Изилдөөнүн булактары, методологиясы жана методдору.

Изилдөөнүн негизги булагы, автордун этнографиялык экспедицияларынын талаа материалдарынын жыйынтыктары түзөт. Изилдөөнүн булактары төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

1-топко: 2015-2018-жылдар аралыгында Сары-колдо жашаган кыргыздардын арасында талаа этнографиялык иликтөөсү жүргүзүлдү. Көрсөтүлгөн аймакка автор төрт жолу этнологиялык экспедиция уюштуруп, анын ар биринде 3-4 жумадан Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздардын арасында чогуу жашап, сүрөткө, даректүү этнографиялык тасмага тартып, тойго катышып, дээрлик бардык аймактарда болуп, эл арасында сурамжылоо, аңгемелешүү, байкоо жүргүзүлдү.

Мургаб районунда алты айыл жамааты бар: Мургаб, Аличор, Кызыл-Рабат, Көөнө-Коргон, Ыраң-Көл, Кара-Көл. Этнологиялык изилдөө Аличор жамаатына караштуу Булуң-Көл айылы (Мургабдан 96 км. алыстыкта), Мургаб жамаатына караштуу Мургаб айылы, Көөнө-Коргон жамаатына караштуу Чеч-Төбө айылы (Мургабдан 8 км алыстыкта), Кызыл-Рабат жамаатына караштуу Токтомуш айылдарында жүргүзүлдү (Мургабдан 86 км. алыстыкта). Мургаб өрөөнүндө кээ бир айылдар бири-биринен алыс жайгашкан (Мисал: Аличор айылы Мургабдан 96 км. алыстыкта). Коюлуп жаткан маселе тууралуу маалыматтар аңгемелешүү, байкоо, сурамжылоо жана ошондой эле даректүү этнографиялык тасма аркылуу жыйналды. Сары-Кол өрөөнүнүн басымдуу калкы кыргыз элинин ичкилик уруулары болуп, көчмөн турмушта жашашкан. Азыркы учурда ар бир жамаатта уруулар аралашып жашашат. Мисалы: Аличор жамаатында тейит менен кыпчактар, Мургаб жамаатында тейиттер, кесектер, наймандар, кыпчактар, Көөнө-Коргон (азыр Г.Бердибаев атындагы айыл жамаат) жамаатында наймандар, кыпчактар, Ыраң-Көлдө тейиттер, кесектер, Кызыл-Рабат жамаатында тейиттер, кесектер, Кара-Көлдө найман уруулары жашашат [АТД-1]. Ошентип ар бир ичкилик урууларынын ар бир чоң уруулары өзүнчө айылдарга отурукташып, өздөрүнө таандык жайлоосу, кыштоосу жана мал төлдөй турган мезгилде жашай турган

жайлары болгон. Мындан сырткары, алардын жашоо турмушу, үрп-адаттары, каада-салттары этнографиялык фото материалга жана видео тасмага алынды.

Үйлөнүү тойдогу каада-салттарды жана материалдык маданияттардын өзгөчөлүгүн сактап, муундан муунга өткөрүп берүү, андагы кийилүүчү кийим-кече, даярдалуучу тамак-аш, той жөрөгөлөрү жөнүндөгү маалыматтар камтылды.

Жалпысынан 120 информатордон нарративдер чогултулду.

1. Аличор жамааты Булуң-Көл айылынан- 19.
2. Мургаб жамааты Мургаб айылы боюнча маалымат берүүчүлөрдүн саны – 30,
3. Кызыл-Рабат жамааты Токтомуш айылы – 35.
4. Көөнө-Коргон жамааты Чеч-Төбө айылы – 20.
5. Алай районунун Сары-Могол айыл өкмөтүнөн (Кыргыз Республикасы) маалымат берүүчүлөрдүн саны – 20.[169-172бб.]

1. Аличор жамааты. Автор 2015-жылдын май айларында Сары-Кол өрөөнүндө жайгашкан Аличор айыл жамаатында 2-майдан 23-майга чейин үч жума болду. Аличор жамаатына караштуу Булуң-Көл айылы бар, анда жашаган кыргыздар менен сурамжылоо жана аңгемелешүү жүргүзүлдү. Аличор жамааты Мургаб районунан 96 километр алыс жайгашкан, жолу начар болгондуктан 4-5 сааттык жол. Бул жамаатта кыргыз, тажик аралашып жашашат. Анда айыл аксакалдары менен үрп-адат, тойдо кийилүүчү кийим-кечелер жөнүндө маектешүүлөр болду.

Азыркы Аличор айылы турган жерде эл кыштаган эмес. Анткени ал жерде дайыма шамал жүрүп, суук болуп турат. Аличор өрөөнүнөн Мургаб тарапка өткөн жол күнгөй жакта, ал эми Баш-Гүмбөз, Үч-Кол, Чеш-Дөбөгө кеткен жол тескей тарапта болгон. Бирок, жайкысын эл бул өрөөндө көп жайлаган. Өз мезгилинде Ширалжин-Талаа деген жерде көптөгөн шыраалжын (чөптүн аты) өтө бийик өсүп, арасында мал көрүнчү эмес. Ошондой түрдүү чөптөр өскөн өрөөндө эл көп жайлап, боз үйлөр тигилип, мал жайылып, топоздор саалып, эл абдан көп болгондуктан «элдин чору», «эл чору» деп аташкан. «Али» деп аталып калуусунун себеби, маалымат берүүчүлөрдүн айтуусуна караганда, өз мезгилинде Мухаммед пайгамбардын күйөө баласы

Азирети Али конгон менен байланыштырышат. Азирети Али бул жерде болуп, кылычын тийгизип, баракаң ичинде болсун деп айткан деген ишенимде болушкан. Ошондуктан, бул жерлерди мазар, ыйык, берекеси ичинде толгон ырыскылуу жер деп аташат. Кербендер ушул жолдор аркылуу өтүп, соода жүргүзүп турушкан, ошол себептүү бул өрөөндү Аличор деп аташкан [АТД-2].

2. Мургаб айыл жамааты. Автордун экинчи жеке этнологиялык талаа экспедициясы, 2016-жылдын август айында уюштурулуп, Мургаб районунун Сары-Кол өрөөнүндө жайгашкан Мургаб айыл жамаатында үч жумага (3-августтан 21-августка чейин) жакын созулду. Сурамжылоо, байкоо, аңгемелешүү жүргүзүп, сүрөткө, этнографиялык видеотасмага тартып, материалдар чогултулду.

1928-жылы Мургаб кыштак кеңеши уюшулган [АДТ-2]. Курамына азыркы мезгилде өзүнчө жамаат болуп бөлүнгөн Көөнө-Коргон айылы кирген. Тажикстан өз алдынча эгемендүүлүккө ээ болгон жылдардан баштап бул кыштак кеңеши Мургаб жамаат болуп кайра түзүлгөн. Эң алгач Мургаб, “Нур-Кап” деп аталган, совет доорунан баштап Мургаб деп аталып калган. Жергиликтүүлөр “Нур-Кап” деген сөз Памир тоолоруна күндүн нуру эң биринчи топтолгондой сезилгенден «күнгө жакын жер» деген маанини билдирет деп айтышат.

Мургаб жамаатынын тургундары жана маалымат берүүчүлөрү этнологиялык талаа экспедициясына материалдарды топтоого көмөк көрсөтүштү. Ушул жамааттын аксакалдары жана жогорку билимдүүлөрү өздөрү туулуп-өскөн жерге арналган ырлар, тарыхый очерктер жазышып, жергиликтүү гезиттерге жарыялап келишкен жана алар автордун изилдөөсүнө булак болуп саналат. Ар жылы Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздардын советтик доордон бери келе жаткан, салтка айланган Аксакалдар жыйыны бар. Негизги максат, кыргыздын каада-салтын, үрп-адатын, меймандостугун, тамак-ашын, кийим-кечесин, кыргыздардын ынтымагын сактап калуу болгон.

Информаторлордун билдирүүлөрү боюнча кыргыздардын жашоосундагы ар кандай жакшылык менен жамандык ырлар менен коштолуп турат.

Маалымат берүүчүлөр ырларды жана жар-жарларды айтып беришти. Үйлөнүү үлпөт тойлор өздөрү жамактап чыгарган ырлардын коштоосунда өткөн. Той ырлары өзүнө жараша мазмунга ээ. Колуктуну узатууда насаат сөздөрүн кошок формасында, ыр түрүндө айтып кыз узатышкан.

Маалымат берүүчүлөр үйлөнүү үлпөт тойлордо септин канчалык көптүгү же аздыгы жана ошол адамдын байгерчиликте жашагандыгы тууралуу маанилүү маек куруп беришти. Үйлөнүү тойдо, колуктуну узатууда колдонулуучу көптөгөн жөрөлгөлөр, ырлар жазылып алынды.

3. Кызыл-Рабат жамааты. Автор үчүнчү жолу Мургаб районунан 90 километр алыстыкта жайгашкан Кызыл-Рабат жамаатынын Токтомуш айылында болду. Кызыл-Рабат жамааты 1932-жылы уюшулган. 1932-1934-жылдары Кызыл-Рабат кыштак кеңеши, ал эми Чеч-Дөбө өзүнчө кыштак кеңеши болуп түзүлгөн. Кийинчерээк эки жамаат биригип, бир кыштак кеңеши түзүлгөн. Административдик борбору Токтомуш айылы. Токтомуш айылынын жашоочулары үйлөнүү тойдо кудалашуу жана алдын ала келишим түзүү үрп-адаттарын аткарууда уруктун кадыр-барктуу аксакалдары негизги ролду ойногондугу, жуучулук түшүүгө жалаң гана эркектер тандалгандыгы тууралуу маалыматтарды беришти.

4. Көөнө-Коргон жамааты. Автор 2018-жылы Мургаб районунан 8 километр алыстыкта жайгашкан Көөнө-Коргон жамаатында өткөрүлгөн аксакалдар жыйынынын катышуучусу болду. Төртүнчү жолу 2018-жылдын август айларында Мургабда талаа экспедициясында болду. Тажикстан Республикасынын Президентинин Жарлыгына байланыштуу 2018-жыл «Туризм жана элдик кол өнөрчүлүк жылы» деп жарыялаган [АТД-2]. Ушуга байланыштуу Мургаб райондук администрациясынын колдоосу алдында уюштурулган «Мургаб районунун эмгек ардагерлеринин VII слету» жана «Мургаб райондук фермерлеринин II слету» болуп өттү [АТД-3]. Автор слеттун катышуучусу жана изилдөөчүсү катары Көөнө-Коргон жамаатынын

Чеч-Төбө айылында болуп, ардагер аксакалдар менен сурамжылоо, аңгемелешүү өткөрдү. Көөнө-Коргон азыркы мезгилде Гожо Бердиев атындагы жамаат болуп эсептелет. Себеби, ушул айылдын атуулу болуп, анын демилгеси менен Тажик ССРинин Жогорку Советинин Президумунун 1987-жылдын 29-сентябрындагы №797 токтомунун негизинде Мургаб кыштак кеңешинен бөлүнүп өз алдынча кыштак кеңеши болуп түзүлүп, 1988-жылдан баштап өз алдынча иштей баштаган [АТД-3]. Көөнө-Коргон кыштак кеңеши түзүлгөн кезде 180 кожолук болуп, 890 адам катталган. 1993-жылдан кожолуктун саны 260 адамдын саны 1049га чейин өскөн. Тажикстан Республикасынын Оли Мажлисинин 2002-жылдын 23-апрелиндеги №298 токтомунун негизинде айылга Көөнө-Коргон кыштак жамаатынын белгилүү инсаны, коомдук ишмер Гожо Бердибаевдин ысымы ыйгарылган [АТД-3]. Өз мезгилинде Көөнө-Коргон кыштагы районду сүт, эт, жүн менен камсыздоо боюнча алдынкы орунда турган. Бул жамаатта негизинен кыргыздар жашайт. Алар үйлөнүү тойдо колуктунун барган жериндеги тыюу салуу каада-салттары жөнүндө, колуктуну көчүргөндөгү жөрөлгөлөр тууралуу маалыматтар алынды. Көшөгөдө олтурган колуктуну көрүү үчүн кайнене эң биринчи көрүндүк берүүсү, анан «чач сылар» жөрөлгөсү жана башка каада-салт, үрп-адаттар жөнүндө маалымдалды.

5. Сары-Могол айыл өкмөтү. Автор Кыргызстандын аймагына караштуу Сары-Могол айыл өкмөтүндө этнологиялык талаа экспедициясында 2016-2018-жылдардын август, ноябрь айларында болду. Бул айыл өкмөтү СССР Министрлер Советинин 9-июль 1946-жылдагы «Госфонддун жайыттарын Өзбек ССРинин, Казак ССРинин, Кыргыз ССРинин, Тажик ССРинин колхоздоруна бекитип берүү жана аларды өздөштүрүүнүн иш-чаралары жөнүндөгү» №1509 Токтомуна ылайык узак мөөнөткө ижарага берилген жер болуп эсептелет [АТД-1]. Токтом чыкканга чейин Тажикстан Республикасынын Тоолуу-Бадахшан автономиялуу облусунун аймагына тиешелүү болгон (тиркеме №1). Бул токтомго ылайык Мургаб, Шугнан, Ишкашим айылдарын Мургаб районуна өткөрүп

беришкен. Ушул участкада райондун калкынын саны боюнча экинчи орундагы айыл Сары-Могол жайгашкан. 2002-жылдын 1-январына карата калкынын саны 2975 кишини же болбосо 541 кожолукту түзгөн. № 695 токтомуна ылайык Сары-Могол айыл жамааты Ош облусунун Алай районунун курамына кирген [АТД-1]. 2004- жылы Сары-Могол айыл өкмөтү уюшулган. Ал Ош облусунун Алай районунун түштүк бөлүгүндө жайгашкан. Айыл өкмөттүн курамына бир айыл кирет. Сары-Могол айылынын тургундары кызды көчүрүү учурунда кыздын бутун жер бастырбай постек, ала кийиз, кийиз салып, анын үстү менен басып барып, анан тепшинин үстүнө (дас) чыгарып туруп улоого (атка) мингизишкендигин, кыздын атасы кызы чыгып бараткан каалганын эки жагына май сүйкөп койгондугу, бул жөрөлгө барган жери майлуу, жолдуу болсун деп жоружкандыгы тууралуу маалыматтар алынды. Атасы кызынын белин кур же жоолук менен бек байлап, “белиң бекем болсун”- деген, ошондой эле атанын “оң кайрыл” (кыз оңго кайрылат), “сол кайрыл” (кыз солго кайрылат) дегени оң жагында оң периште, сол жагында сол периште колдойт деген ой-тилегин билдирген. Аялдардын баш кийими, каляктын түрлөрү жөнүндө маалымат алынды. Үйлөнүү тойдо колуктуну узатып жатып башына каляк кийгизишет. Калякты ороонун 12ден ашык түрү бар. Үйлөнүү тойдо колукту үйдөн чыгаарда сары-колдуктар сөзсүз түрдө калякты кызынын башына ороп, чүмбөттөп (бетин калкалап) узатышкан. Каляк - аялдардын башына жети жолу оролуучу баш кийим. Анын «өрдөк тумшук», «кочкор тумшук», «казы элечек», «бош сала коймо» жана башка түрлөрү болгон [АТД-1].

Байыртан келе жаткан салттуу үй-бүлөлүк үрп-адаттар, обочолонуп жашоонун жыйынтыгында консервацияланган абалда, башкача айтканда, салыштырмалуу өзгөрүүгө көп учурабай, баштапкы калыбында кеңири сакталып калган. Андыктан сары-колдогу кыргыздардын салт-санаасын изилдөө бир эле сары-колдук этностук топтун эмес, жалпы эле кыргыздардын салттуу үрп-адатын калыбына келтирүүгө жардам берет.

Этнологиялык талаа - экспедициялар маалында куйма кулак чоң энелер жана аксакалдар тарабынан айтылган көптөгөн жөрөлгөлөр, каада-салттар, үрп-адаттардын өткөн жана азыркы мезгилдеги үйлөнүү той салттардын сакталышы жана жоголуп бара жатышы жөнүндө маалыматтар алынып жазылды. Изилдөөчү мургабдык кыргыздардын арасында кошо жашап жана алардын турмушуна тикелей аралашып, байкоо жүргүзүү аркылуу жүзөгө ашырылды. Автор тарабынан ар бир жазылган маалымат, тартылган этнографиялык видео тасма, үйлөнүү үлпөт той каада- салттар, үрп-адаттар жана материалдык маданияттар салыштырмалуу өзгөчөлүккө ээ, ошондой эле материалдык жана руханий маданият баалуулуктарды жаштардын эс тутумунда калыптанышы, сакталышы, муундан муунга өткөрүп берүүсү Памир кыргыздарынын милдетти деп эсептешет.

2-топко: Памир (Чыгыш Памир) өрөөнүндөгү жашаган кыргыздардын 2015-2018-жылдардагы изилдөө мезгилиндеги калкты социалдык-маданий тейлөө мекемелери жана Мургаб районунун демографиялык статистикалык маалыматтары толугу менен такталып жазылды.

Сары-Кол өрөөнүндө жайгашкан айыл өкмөттөрүнүн жамааттарында жашаган кыргыздардын демографиялык, статистикалык социалдык-экономикалык жалпы абалы боюнча материалдар булак катары колдонулду.

Аличор жамаатынын калкы жана социалдык - маданий мекемелери [АТД-2].

№1-таблица

Калктын жалпы саны	2180
Кыргыздардын жалпы саны	1514
Эркектер	712
Аялдар	802
Тажиктердин жалпы саны	666
Эркектер	364;
Аялдар	302;
Мектеп	2
Айылдык оорукана	2
Мечит	2
Клуб	1
Китепкана	1
Милиция бөлүмү	2
Мейманкана	2

Бүгүнкү мезгилдеги Аличор жамаатынын социалдык- экономикалык абалына токтоло кетсек, калктын жашоо деңгээли 20% жакырчылыкта, 50% орточо. Оокаттуу жашаган катмар 500дөн ашык топоз, 800дөн ашуун кой, эчки кармашат. Мисалы: Аличор жамаатынын тургуну Умарбеков Шумкардын 500 топозу, 100 кою; Назармамбетов Ырысбайдын 200 топозу, 800 кой-эчкиси; Умарбакиев Атабайдын 100 топозу, 600 кой-эчкиси бар. Ал эми Мургаб жамаатында бай жашаган Мызаев Абдыкалыктын 200 топозу, 700 кою; Дөлүбеков Айбектин 150 топозу, 600 кой-эчкиси; Абдалимов Кеңештин 1000 топозу, 300 кою; Көөнө-Коргон жамаатынын оокаттуу тургундары Шапаев Акматтын 300 топозу, 700 кою, Абдыкадыров Султандын 200 топозу, 500 кою, Тилемишов Токурдун 100 топозу, 300 кой-эчкиси бар [АТД-2].

Мургаб районунда жашаган жалпы калктын саны(2018-ж.): [АТД-2].

№2- таблица

Калктын жалпы саны	15534
Эркектер	7511 (45.4%).
Аялдар	8023 (51.6%).

Мургаб жамаатында жашаган калктын жалпы саны

Калктын жалпы саны	7920
Эркектер	3820
Аялдар	4100
Кыргыздар -	5050
Эркектер	1790
Аялдар	3260
Тажиктер	2870
Эркектер	2030
Аялдар	840.

Мургаб жамааттынын жашоочулары негизинен кыргыздар жана тажиктер. Райондун калкынын 50 пайыздан ашыгы ушул жамаатта жашайт. Анын аймагында бардык райондук мекеме, ишканалар жайгашкан. Жыл сайын турак-жайлар курулуп, аймагы кеңейип, 20дан ашуун көчөлөр жайгашып, алар Көпүрө-Башы, Жар-Башы, Кеште-Кыштак, Борбордук Мургаб жана башка кичи райондорго бөлүнгөн. Мургаб жамаатында райондун

борборунда жайгашкандыгы үчүн элди социалдык жактан тейлөө мекемелери (даана) арбын:

Мургаб жамаатынын социалдык-маданий мекемелери [АТД-2]

№3-таблица

Мектеп	4
Медициналык колледж	1
Техникалык лицей	1
Спорттук аянтча	1
Оорукана	1
Китепкана	2
Мечит	6
Клуб	1
Мургаб жаратылыш лагери	1
ГЭС «Ак суу» 1500 КВт	1
Юридикалык бөлүм	1
Аскердик бөлүм	2
Эл аралык уюм	4
Коомдук уюм	11
Сары-Кол базары, соода түйүнү	137
Ашкана	10
Мейманкана	8

Кызыл-Рабат жамаатынын калкы жана социалдык-маданий мекемелери:

[АТД-3]

№4-таблица

Калктын жалпы саны	1620
Эркектер	790
Аялдар	830
Маданий үйү	2
Китепкана	2
Айылдык оорукана	1
Балдар бакчасы	2
Орто мектеп	2
Клуб	1
Мечит	2
Чек ара отряды	1
Чек ара заставасы	2

Көөнө-Коргон жамаатынын калкы жана социалдык-маданий мекемеси:

[АТД-3]

№5-таблица

Калктын жалпы саны	1200
Эркектер	580
Аялдар	620
Мектеп	1
Мечит	2
Китепкана	1
Мал чарба кармоо(АФК)	1
Клуб	1
Оорукана	1
Маданият үйү	1

Сары-Могол айылынын социалдык - маданий мекемелери [АТД-3].

№6-таблица

Аймагы	61,7 миң км. кв.
Деңиз деңгээлинен бийиктиги	2900-3100-метр.
Жакынкы аэропортко чейинки аралык	230 км.
Жакынкы темир жолго чейинки аралык	240км.

Калкы-жалпы адам саны:

Сары-Могол айыл өкмөтүндө жалпысынан	5165
Эркектер	2584,
Аялдар	2581

анын ичинен жаш айырмасы боюнча:

0-6	970
7-16	1059
16-60	2878
60 жаштан жогору	258

Улуттук курамы, адам саны менен:

Кыргыздар	5143
Тажиктер	22
Коомдук бирикмелер	
Аксакалдар соту	1
Коомдук-профилактикалык борбору	1
Аялдар комитети	1

Калкты социалдык жактан коргоо:

Пенсионерлер	317
Аз камсыздыгы боюнча жөлөк пул алуучу	215
Майыштар	116
Майып балдар	20

Эмгектин жана согуштун ардагерлери	--
Жалгыз бой энелер	6
Жумушсуздар (расмий катталгандар)	45
Калкты жумуш менен камсыздоо тармагы	93
Балыкчылык, тоо кен өнөр жайы	80
Соода, автоунаа, тиричилик авт.пайд.	6
Саламаттыкты сактоо кызматы	45
Мейманкана, кафелер	4
Финансылык ишмердүүлүгү	2
Мамлекеттик башка органдары	2
Билим берүү тармагында	5

Билим берүү, саламат.сактоо:

Мектепке чейинки мекемелердин саны	1
Жалпы билим берүүчү мектептердин саны	1
Оорукана	1
Аптека	3
Маданият тармагы боюнча маданият үйү	1
Китепкана	1
Аракеттеги туризм, ишканаларга кызмат көрсөтүү чөйрөсү	2

3-топко: Тажикстан Республикасынын өкмөтүнүн Тоолуу-Бадахшан автономия облусунун Мургаб районуна караштуу айылдарды Кыргыз Республикасына өткөрүп берүү боюнча расмий токтом жана XIX кылымдагы Алай жана Памир жолун бириктирген топонимикалык карта тиркелген. Кара-Кол жамаатына караштуу Сары-Могол айылы Кыргыз Республикасынын Алай өрөөнүндө жайгашкан. 1946-жылдын 19-июль СССР Министрлер Советинин Госфонддун жайыттарын Өзбек ССРинин, Казак ССРинин, Кыргыз ССРинин, Тажик ССРинин колхоздоруна бекитип берүү жана аларды өздөштүрүүнүн иш-чаралары жөнүндө №1509 Токтомуна ылайык узак мөөнөткө ижарага берилген жер болуп эсептелген [АТД-2]. Токтомго ылайык Мургаб, Шугнан, Ишкашим райондору жалпы аянты 61583га, 3932га айдоо, 33228га жайыт, 4га тамарка (дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлер), 24374 га жараксыз (дыйканчылыкка ыңгайсыз) жерлер. 2000-жылдан баштап Шугнан, Ишкашим аймактары Мургаб райондоруна өткөрүлүп берилген [105, 50-б]. Мургаб районуна караштуу Кара-Көл жамаатынан Ак-Таш, Аличор жамаатынан

Тамды, Кумду, Тааркакты, Булун-Көл, Маржанай, Сүмө бөлүмдөрү Рушан, Шугнан, Ишкашим райондоруна убактылуу ижарага берилип турган.

4-топко: Мургаб өрөөнүндөгү 1930-1992-жж аралыгындагы басма сөз маалыматтарынан аталган аймак боюнча тарыхый материалдар демографиялык-статистикалык, этнографиялык, лингвистикалык жана жалпы социалдык-экономикалык жана маданий чөйрөдөгү маалыматтар алынды. Басма сөз маалыматтарынын булактарынын бири катары Тажикстан Республикасынын Тоолуу Бадахшан облусу тарабынан 1939-жылдын декабрь айынан бери “Чыгыш-Памир” (1939-1950-жж.) латын тамгасы менен кыргыз тилинде жарык көргөн газетадан илимий ишти жазууда материалдар кеңири колдонулду. “Чыгыш-Памир” газетасы 1951-1955-жж “Сталинчи”, 1956-1991-жж. “Мургаб коммунисти”, 1992-жылдан бүгүнкү күнгө чейин “Сары-Кол” деген ат менен чыгып келе жатат.

Мургаб райондук жергиликтүү аткаруу органынын бул басма сөз каражаты, диссертациялык ишти изилдөөдө маанилүү тарыхый булактардын бири болуп эсептелинет. Аталган басма сөз маалыматында памирлик кыргыздардын үйлөнүү салты боюнча ар кандай публистикалык макалалар чагылдырылган.

5-топко: Батыш жана Россия окумуштууларынын изилдөөлөрү (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы) жана алардын берген маалыматтарында негизинен калктын жайгашуусу, географиялык абалы жана тарыхы изилденет.

Белгилүү чыгыш таануучу, саякатчы, изилдөөчүлөрдүн Памирдеги жашаган элдерди изилдөөдө кошкон салымдары чоң. Чыгыш таануучулардын эмгектеринде кыргыздардын коомдук турмушу, географиялык, климаттык шарттары, экологиялык чөйрөсү ошондой эле административдик башкаруусу, соода-сатык мамилелери, маданияты жана антропологиялык белгилери жөнүндө маанилүү маалыматтар бар. Тажик тарыхчысы Н. М. Акрамов белгилеп кеткендей, орус саякатчысы Б. Л. Громбчевский тажик, түрк, өзбек тилдерин жакшы билген. Чыгыш Памир,

Фергана, Гиндикуш аймагында жашаган жергиликтүү калктын тарыхый-этнографиялык маалыматтарын топтогонго жардам берген. Памир аймагында уюштурулган экспедициясы үчүн Россия география коому Б. Л. Громбчевскийди алтын медаль менен сыйлаган. Батыш жана орус окумуштуу саякатчылары Памирден сырткары Орто Азия жана Чыгыш Түркстанды да изилдешип, маанилүү маалыматтарды калтырышкан [28, 19-б.]

1925-жылы Памир өрөөнү өзгөчө административдик облус, башкача айтканда Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусу болуп түзүлгөн. Мургаб району Чыгыш Памир же Сары-Кол деп аталып, чек арасы такталган. Мургаб району республикадагы чек арасы боюнча маанилүү райондордун бири. Чыгышында Кытай Республикасы, түштүгү Ооганстан Ислам мамлекети, түндүк чыгышы Кыргызстандын Алай жана Чоң-Алай райондору менен чектешет. Сары-Кол өрөөнүндө географиялык шарты катаал болгондуктан, негизинен мал чарбачылык менен алектенишет. Малдын сүтүн, этин тамак-аш катары колдонушса, жүнүн, терисин кийим-кече кылып кийишкен. Мал чарбачылыкта топоз, кой (жайдары), төө багышат. П. Г. Банвало айткандай, Памир кыргыздары мал жандыктарды астетеп асырап карашат, малдын жүнү, сүтү, эти алардын жашоосундагы эң керектүү азык-зат болуп саналат [40, 59-б]. Ошондой эле, ал эң алгач Памирге Алай аттары, андан соң Памирдин төөлөрү менен көздөгөн жерине баргандыгы жөнүндө баяндайт. Кыргыздар бийик тоолуу аймака ыңгайлашкан топоз жана койлорду өстүрүшөт, алардын жүндөрү узун териси калың келет [163,88-б]. Памирлик кыргыздар мал чарбачылыгында негизинен топоз жана кой кармашат. Ал эми коңшу жашаган Каратегин кыргыздарынын негизги чарбасын мал чарбачылык жана дыйканчылык менен кароого болот. Негизинен жылкы, топоз, кой, төө жана мүйүздүү малдарды багышкан [6,35-б]. Топоздун эки түрү бар: тибет жана монгол. Алар ак, кара жана көк түстө болушат. Сары-Кол өрөөнүндө Тибет түрүндөгү кара түстүү топоздорду багышат. Алардын түстөрү географиялык

шартка байланыштуу [АТД-1]. Памирлик кыргыздардын чарбачылыгы негизинен куйруктуу (түркү) кой, топоз, эчки, аз санда төө багышат, минерге аттары болгон. Желеге кулун байлап, бээ саап ичпеген [128,19-б]. Башка ири малдын түрлөрүн бакканга климаттык шарттын катаалдыгынан эч мүмкүн эмес. Памирлик кыргыздар коңшулаш калктардан жылкы жана төөнү сатып алышып, чарбачылыкта пайдаланышкан. Төө, топоз андан кийин жылкылар кыргыздардын жашоосунда негизги орунду ээлеп, көчкөндө, той маарекелерде, унаа катары эң башкы ролду аткарган. Көптөгөн Батыш жана орус изилдөөчүлөрүнүн саякатында, аларды ташууда да маанилүү болгон. Бул жөнүндө британ саякатчысы, аскер офицери Ф.Э.Янгхазбенд памирге чейин пони аты менен келдик, андан кийинки жолубузду төө жана топоздор менен уладык деп белгилеген [162,233-б].

Мал чарбачылыкта жана уруулар ортосундагы өз ара ар кандай мамилелерде, көчүүлөрдө негизги ролду жылкылар ойногон [40, 58-б]. Памирде болгон Ош уездинин башчысы В. Н. Зайцев Памир кыргыздарынын чарбачылыгы жөнүндө толук маалымат жыйнаган. Төмөнкү таблицада В. Н. Зайцевдин маалыматы келтирилип, анда Памир кыргыздарынын мал чарбасында кой басымдуулук кылгандыгы көрүнүп турат [40, 80-б].

Сары-Колдук кыргыздардын чарбасы (1902-ж.1-февралына карата)

[АДТ-2]

№7-таблица

Болуштуктун аты	Түтүн саны	Адам саны		Малдын жалпы саны			
		Эркек	Аял	Топоз	Жылкы	Төө	Кой
<i>1.Памир болуштугу</i>							
А) Мургаб аминдиги; уруулар: Дүрдөйүл, Нооруз, Текрен, Чал-Тейит, Кара-Тейит, Кыпчак.	97	229	330	1291	154	150	7812
Б) Ак-Таш: Алипа шаим, Кесек, Баш-Найман, Кутан.	120	365	373	2502	200	256	13174
В) Ранкул:	80	205	216	839	157	148	11644

Бостон, Сары-Тейит, Чегетир, Найман, Кыпчак							
Г) Аличор: Кыпчак, Кызыл-Аяк, Жатакчы, Итүргөн	121	330	315	2056	236	289	15145
Жалпы:	418	1138	1134	6688	747	843	47775
II. Оршор болуштугу	Түтүн	Эркек	Аял	Топоз	Жылкы	Эшек	Кой
Орошор стар.	43	170	147	190	27	44	1192
Таш-Коргон	14	51	41	67	6	15	312
Насур	29	107	86	92	15	22	637
Серез	30	77	74	74	9	19	416
Жалпы:	116	405	348	423	57	100	2556

Бул документтеги маалыматтардын тактыгы сөзсүз шек туудурат, анткени ал кездеги жылга-жылгага көчүп жүрүшкөн калктын так санын алуу өтө кыйын болгон. Ал эмес андан кийинки 1895-1916-жылдардагы калктын, малдын саны бири-бирине дал келбейт же өтө чоң айырмачылыктар учурайт [90, 42-б]. Бул маалыматтар боюнча жылдан жылга географиялык шартка байланыштуу кайсы малдын көбөйгөнүн же болбосо азайганын байкаса болот.

Изилдөөнүн методологиясы: Бул изилдөөдө тарых жана этнология илимдеринде кеңири колдонулган тарыхыйлуулук методологиясы пайдаланылды. XIX к. аягындагы - XX к. башындагы үй-бүлөдөгү ар тараптуу көрүнүштөр, үйлөнүү тоюндагы көптөгөн каада-салттар жана жөрөлгөлөр ошол мезгилдеги памирлик кыргыздардын социалдык-экономикалык, тарыхый өнүгүүсүнүн деңгээли менен тикеден-тике байланыштуу каралды.

Коюлган максатка жана милдеттерге жетүүдө объективтүүлүк методологиясы колдонулуп, ишке ашырылды. Бул методология негизинен памирлик кыргыздардын арасында жашап, өнүгүп келе жаткан жана маңызы ушул мезгилге чейин сакталып калган үй-бүлөдөгү ар кандай көрүнүштөрдү автор өз көзү менен көрүп, байкоо жүргүзүүнүн негизинде үйлөнүү үлпөт той салттарын калыбына келтирүүгө аракет кылды.

Бул методологиялык багыттарды колдонуу сары-колдук кыргыздардын этникалык тарыхый өнүгүшүндөгү өзгөчөлүктөрдүн мазмунун ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Илимий иштин методологиялык-теориялык базасына ылайык иликтенип жаткан изилдөөдө төмөнкү **методдор** колдонулду. **Изилдөөнүн негизги методу** бул автордун этнографиялык талаа экспедициясын уюштуруп, Чыгыш Памирге чыгып, элдин арасында болуп, үй-бүлөлөр менен кошо айлап жашап көзү менен көрүп, байкоолорду жүргүзүлдү. Сары-Колдо сурамжылоолорду жана анын натыйжасында жүздөн ашуун адамдан интервью алынды. Алардын арасында негизинен орто жана улгайган адамдардан маалымат алынды.

1. Сурамжылоо (Интервью) - бул методду 2015-2018-жж ичинде Чыгыш Памир кыргыздарынын арасында жүргүзүп, Мургаб району, Мургаб айыл-жамаатынан -30 адамдан, Аличор айыл-жамаатынан-19 адамдан, Кызыл-Рабат айыл-жамаатынан - 35 адамдан сурамжылоо жүргүзүлдү. Мургаб району, Көөнө-Коргон айыл-жамааты - 20 адамдан, ошондой эле Алай районунун Сары-Могол айыл-өкмөтүнөн - 20 адамдан интервью алып, маалымат чогултулуп, жалпы 120 адамдан маалымат топтолду. Андан сырткары, автор Ош облусунда тарыхый себептердин натыйжасында аймакташып жашап калышкан сары-моголдук кыргыздар менен да кеңири сурамжылоо жүргүздү.

2. Социалдык байкоо жүргүзүү - изилдөө негизинен бул методдун принциптери менен жүргүзүлдү.

3. Тарыхый-салыштырмалуу (компаративный) анализ аркылуу Тажикстан Республикасында жашаган тажиктер менен кыргыздар, өзбектер жана ошондой эле жалпы түрк тилдүү элдердин үйлөнүү үлпөт той салттары салыштырылып, анализге алынды.

4. Ар кандай басма сөз каражаттарында жарык көргөн материалдарга контент анализ жүргүзүлдү. Контент-анализ (термин XIX к. пайда болгон) методу –Тажикстан Республикасындагы Памир аймагындагы Сары-Кол

кыргыздарынын кыргыз тилинде жарыяланган райондук «Чыгыш Памир», «Сталинчи», «Мургаб коммунисти», учурда «Сары-Кол» аталган гезиттердин материалдары пайданылды. Илимий иште басма сөз маалыматтарына жарыяланган макалаларды талдоодо жана архивдик расмий документтер менен иштөө метод да кеңири колдонулду.

5. Терминологиялык анализ методу. Бул метод менен Чыгыш Памир аймагындагы Сары-Колдун топономикалык аталыштар, диалектикалык сөздөр жана терминдерге анализ берүүгө мүмкүндүк берди.

6. Чыгыш Памир аймагындагы Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү үлпөт тоюн илимий изилдөөгө алууда визуалдык метод колдонулду. Визуалдык метод XX к. орто ченинен баштап антропология илиминде колдонула баштаган. Бул методдун объектиси катары дүйнө жүзүндөгү элдердин маданиятын, каада-салттарын изилдөөдө фото, сүрөт, видео тасмалар, символдор ресурстарын пайдаланат. Изилдөөдө автордун өзүнүн жалпы жонунан 300 минуталык даректүү этнографиялык видео тасма, 500дөн ашык фото сүрөтү жана колдо тартылган 10дон ашык сүрөттөрү бар. Алар диссертацияга тандалып өзүнчө тиркеме болуп коштолду. Авторго азыркы мезгилдеги (2018-ж.) памирлик кыргыздардын үйлөнүү тоюна катышууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Автордун бул тойго катышуусу жана визуалдык байкоо жүргүзүүсү XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы памирлик кыргыздардын салттуу тою менен, азыркы мезгилдеги келечектеги келинди узатуунун салт-санаасын салыштырууга мүмкүнчүлүк алды.

Жыйынтыктап айтканда, 2015-2018-жж. аралыгындагы визуалдык материалдар аркылуу Сары-Колдо жашаган кыргыздардын үйлөнүү үлпөт каада-салттары, тамак-ашы, кийим-кечеси тастыкталып көрсөтүлдү. Коюлган максатка жана милдеттерге жетүүдө объективтүүлүк методологиясы колдонулуп, ишке ашырылды. Бул методология негизинен памирлик кыргыздардын арасында жашап, өнүгүп келе жаткан жана маңызы ушул мезгилге чейин сакталып калган үй-бүлөдөгү ар кандай көрүнүштөрдү автор өз көзү менен көрүп, байкоо жүргүзүүнүн негизинде үйлөнүү үлпөт той

салттарын калыбына келтирүүгө аракет кылды. Изилденип жаткан иштин булактарын 6 топко бөлүп, анда 1-топто этнология экспедициянын этнографиялык талаа материалдары, 2-топто Сары-Кол өрөөнүндө жайгашкан айыл жамааттарында жашаган кыргыздардын демографиялык, социалдык-экономикалык абалы жөнүндө материалдар камтылды. 3-топто Тажикстан Республикасынын Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусуна караштуу расмий токтормдор жана карта берилди. 4-топто Мургаб өрөөнүндөгү басма сөз маалыматтарын 1939-1992-жж. чейинки басылып чыккан газеталардан илимий, публистикалык жана жалпы Сары-Кол өрөөнү боюнча жазылган макалалардын топтомдору иликтенип жазылды. 5-топто Батыш жана Россия окумуштууларынын изилдөөлөрү (XIX к. аягы - XX к. башы) берген маалыматтары жана изилдөөчүлөрдүн калктын жайгашуусу, географиялык абалы, тарыхы боюнча маалыматтары колдонулду. 6-топто визуалдык фото, видеоматериалдар, колго тартылган көркөм сүрөттөр кирет.

Этнографиялык талаа экспедиция учурунда элдин арасында болуп, үй-бүлөлөр менен кошо айлап жашап көзү менен көрүп, байкоолорду жүргүзүп, анын натыйжасында жүздөн ашуун адамдан интервью алды. Негизинен орто жана улгайган адамдардан маалымат алынды жана бул багытта сары-колдук кыргыздардын этникалык тарыхый өнүгүшүндөгү өзгөчөлүктөрдүн мазмунун ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

3-БАП. Үйлөнүү тоюна даярдыктар

3.1. Кудалашуунун формалары.

XIX к. аягы XX к. башында Сары-Колдогу (Чыгыш Памир) кыргыздар жашоо шарты татаал, бийик тоолуу өрөөндө жайгашышкан жана негизинен мал чарбачылык менен алектенишкен. Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда үй-бүлөнүн үстөмдүк кылган формасы болуп патриархалдык чоң үй-бүлө эсептелген. Ал үч муундан турган: балдар, алардын ата-энелери жана ошол ата-энелердин ата-энелеринен (балдар, ата-эне, чоң ата-чоң эне) түзүлгөн [4, 176-б]. Ал тууган-уруктардын баары жалпы үй чарбасына бириккен жана жалпы саны бир канча ондогон кишиге жеткен, бөлүнбөгөн үй-бүлө болгон. Айрым учурларда толук бөлүнүп чыкпаган “чоң үй-бүлө”, башкача айтканда, “бир атанын балдары” атасынын карамагында болушкан жана чогуу эмгектенишип, бирге оокат кылышкан. Үй-бүлө башчысы катары балдардын атасы эсептелинип, анын ар кандай буйруктарын үйдүн калган мүчөлөрү толук аткарууга милдеттүү болгон [89, 65-б]. Памир кыргыздарында бир туугандар ортосунда, башкача айтканда бир атадан таркаган бир атанын балдары деген биримдикти түзүшкөн.

Күндөлүк турмуштун маселелерин ата-энелер менен чогуу чечишкен. Мүлккө чогуу ээлик кылышкан, үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү өздөрүнүн жөндөмүнө, көндүмүнө жараша мал чарбачылыгы жана айрымдары аңчылык кылуу менен да алектенишкен. Турмушка зарыл болгон нерселерди өзүлөрүнүн чарбасында жөнөкөй жол менен жасашкан. Мал чарбачылыгынын көп түрдүү продукцияларын үй-бүлө өз убагында жана толугу менен иштеп чыгып, пайдаланууга даярдашкан. Үй-бүлөнүн бардарчылыгы ушуга байланышкан. Бул жумуштар негизинен аялдардын мойнуна жүктөлгөн. Аялдар үй-бүлөнүн материалдык жыргалчылыгы үчүн өндүрүштө чоң роль ойноо менен, үй чарбачылыгында эркиндикке жана өз алдынчалуулукка ээ болгон [92, 277-б].

Кыргыздардын чоң патриархалдык үй-бүлөсү чарбалык гана иштерди аткарбастан, коомдук милдеттерди ишке ашыруучу көп функционалдуу социалдык топ болгон. Ал ошондой эле тукум улоочулук жана бала тарбиялоочулуктун маанилүү милдеттерин аткарган, анткени анын алкагында олуттуу даражада жарандык социалдашуусу жүргөн.

Эгерде аялдардын эмгеги үй-бүлө тиричилигинде күн сайын зарыл болсо, эркектин эмгеги кара күчтү көп талап кылган мезгилдик жумуштарда пайдаланылган. Эркектердин милдетине жайлоо жана конуш тандоо, мал кароо, жылкыны мингенге үйрөтүү, боз үй көтөрүү жана малга короо салуу сыяктуу жумуштар кирген. Эркек жана аялдын эмгеги кыргыз үй-бүлөсүнүн чарбасында жеке өндүрүшкө жана жеке керектөөгө негизделген бирдей мааниге ээ болгон.

Россияга кошулгандан кийин уруулар ортосундагы феодалдык өз ара каршылашууларды жоюу максатында бир уруу менен экинчи уруунун ортосундагы социалдык-экономикалык байланыштарды күчөтүү үчүн үйлөнүү, кыз берүү, келин алуу салты өзгөрдү. Мисалы, сары-колдук кыргыздар менен алайлык кыргыздардын өз ара катнашы кыз берүү, келин алуу жолдору менен туруктуу абалга келген [89, 65-6].

Кыргыздарда көп тукумдуулук - бакыт, баласыздык бактысыздык деп эсептелген. Улуулар балдарга жылуу жүз жана сүймөнчүктүү мамиле жасашкан. Балдарына сабырдуулук менен камкордук кылган ата-энелер ошол эле мезгилде аларды эрте жашынан баштап эле эмгекке көнүктүрүп, үйдө жана коомдогу жүрүм-турум эрежелерин, улууларды угууга жана урматтоого үйрөтүшкөн. Уул балдар эрте жашынан эле өз алдынчалуулукка, эркектердин ишине кызыгып-аралашууга тарбияланышып, ата аларды чарба жүргүзүүгө, ар түрдүү өнөргө, мергенчиликке, мал союунун түрдүү ыкмаларына үйрөткөн. Кыздарды эне үй-чарбачылыгын үнөмдүү, сарамжалдуу жүргүзүүгө, малды кароого, жүн чыйратып, кийим тиккенге, сайма сайганга, тамакты даамдуу даярдаганга ж.б. тарбиялаган. Бойго жеткен куракта жаштардын коомдогу абалы өзгөргөн, курчап тургандар аларга сый-урмат, жактыруу менен мамиле

жасашып, аларга коомдук жакшы пикир түзүшкөн жана бекемдешкен. Жаш кыздардын адеп-акылына абдан чоң баам ташталып, маани берилген.

Жашоого керектүү, дыйканчылыкка зарыл буюмдарды коңшулаш Фергана, Ош, Кашкар, Сархад, Ишкашим, Бадахшан, Вакхиден калааларынан малга, малдын терисине, май, курут, эжигей, жүн, аркан, мал чарба азыктарына буюмдарды алмашып алып турушкан. Темир, жыгач, зергер буюмдары жана күмүштү соодагерлерден сатып алышкан [163,110-б].

Сары-Колдук кыргыздарда үйлөнүү той үй-бүлөдөгү маанилүү окуялардын бири болгон. Татаал шарттарда кыргыздар үчүн тууган-уруктук жана куда-сөөктүк байланыштын бекемдиги ар дайым биринчи орунда турган. Жаңы үй-бүлөнү түзүүгө эки тараптын бардык тууган-уруктары жигердүү катышкан.

Жаңы үй-бүлөнү куруу жалаң гана ата-эненин максаты болбостон, бүт уруктун жана уруунун милдети болуп, коомдо чоң мааниси бар окуя катары каралган. Никеге туруу жаш куракка жараша жүргүзүлгөн жана бойго жеткен ар бир бала өзүнүн үй-бүлөсүн курууга милдеттүү деп эсептелген. Үй-бүлөнүн никеге тура элек мүчөлөрү эч кандай сыйга ээ болгон эмес жана алардын абалы али белгисиз калган.

Сары-Колдогу кыргыздардын үй-бүлө-никелик мамилелеринин өнүгүшүндө жана никелешүүдө тыюу салуулар бул чөлкөмдөгү кыргыздарда бекем сакталган. Эрежеге ылайык, бир уруктун өкүлдөрүнө никелешүүгө катуу тыюу салынган. Бул адатты бузууга эч кимге жол берилген эмес [147, 273-б]. Ошону менен бирге бир уруктагы кыздардын балдарына («эже-синдинин балдары») никелешүүгө уруксат берүү жүзөгө ашырылган.

Сары-Колдук кыргыздарда үйлөнүүгө өтө олуттуу маани берилип, чоң жоопкерчилик менен мамиле жасалган, б.а. белдүү үй-бүлө, белгилүү урук «тектүү эл менен» туугандашууга аракет жасалган. Негизинен, сары-колдук кыргыздарда никелешүү ар бир социалдык катмардын чегинен чыкпастан жүргүзүлгөн. Манаптар өздөрүнүн уул-кыздарына тектүү жерден, байлар өзү менен тең болгон бай-манаптардын ичинен, кедейлер да өзүнө окшош үй-

бүлөдөн куда-сөөк күтүшкөн. Бирок, жогору турган социалдык баскычтагы үй-бүлөнүн уулдары төмөнкү катмардагы үй-бүлөдөн колукту алганга мүмкүнчүлүгү болгон. Тескерисинче, социалдык жактан жогорку катмардагы үй-бүлөдөн чыккан кыздарды төмөнкү катмарга күйөөгө берген учур өтө аз учураган. Бул маселеде жаштар ата-эненин эркине кыйшаюусуз баш ийүү адаты өкүм сүргөн. Алсак, Сары-Колдун белгилүү инсаны Рахманкулдун атасы Жапаркулдун кантип үйлөнгөндүгүн мисал келтирсек болот. Жапаркул XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башында жашап өткөн жаманан уруусунун тилекмат тобунан чыккан Кудайберген бай ажынын кызына үйлөнгөн. Маалымат берүүчүлөрдүн айтуусуна караганда, ал Кудайберген бай ажынын үчүнчү кызы Апиданы жактырып, өзү келсе бербешин билип, Жапаркул жуучуга Памир чек ара аскеринин жетекчиси, полковник М. Е. Ионовду жөнөткөн. Атасынын макулдугу менен баш кошушкан. Жапаркул менен Апидадан Сары-Кол өрөөнүнө белгилүү инсан Рахманкул төрөлгөн. Жапаркул кийинчерээк орустар менен жакындашып катташып, керек болсо аларга демөөрчү болуп да турган. Орусия тарабынан бир катар медалдарга жана алкыштарга татыктуу болгон [АТД-3].

Күйөө менен колуктунун туугандарынын ортосундагы «куда-сөөктүк» мамилелер кыргыздарда өтө сый болгон. Аны жаштардын баш кошуусуна кыргыздар кандай социалдык маани бергендигин «Куда миң жылдык» деген накыл сөз дагы бир ирет далилдеп турат. Эки жактын тең ата-энелери тарабынан алдын-ала түзүлгөн келишим жана макулдашуу боюнча жүргүзүлгөн кудалашуунун түрдүү формалары болгон.

Төрөлө элек балдарын баш коштуруу туурасында алдын ала келишим түзүп коюу адаты кеңири таркаган [АТД-3]. Мындай мүнөздө туугандашуу туурасында бири-бирине берилген жоро-жолдоштор, достор жана жакшы мамилелеш кошуналар макулдашышкан. Андайларга таптакыр эле жат, бирок өтө кыйын кырдаалдарда бири бирине жардам колун сунган адамдар да кирүүсү мүмкүн. Келишимди түбөлүк кудалашууга ант берүү аркылуу бекитишкен.

Сары-Колдо, жергиликтүү ишеним боюнча, «куда» сөзү «кудай» деген сөздөн келип чыккан деп эсептелген [АТД-2]. Ошол себептен бул келишим чоң күчкө ээ болгон.

Балдарды кичине кезинен тартып ата-эне тарабынан берилген анттын таасиринде тарбиялашкан. Келечектеги жубайын тандап алууда жаштардын пикири эч кандай мааниге ээ болгон эмес. Эки тараптын кудалашууга карата болгон кызыкчылыктары бири-бири менен жакшы мамилени колдоого, бул байланыштарды өмүр бою сактап калууга карата болгон каалоодон көрүнгөн. Эгерде, эки үй-бүлөдө тең уул бала төрөлүп калса, анда алар «антташкан дос», «акыреттүү дос» болуп калышкан [116, 36-б].

Кудалашуунун мындай формалары Сары-Кол калкында гана эмес, казактарда, жарым көчмөн өзбектерде, тажиктерде жана Борбордук Азиянын башка элдеринин арасында да болгондугу белгилүү [3, 157-б].

Калыңдын өлчөмү жана аны төлөө шарттары кудалашууга багытталган туугандашкан тараптардын андан аркы мамилелешүүсүндө аныкталган. Жашы жете элек балдарды никелөө жөнүндө алдын ала «кудалашуу» келишими өтө кеңири тараган көрүнүш болгон. Окумуштуулар белгилегендей «Өзүнүн келип чыгышы боюнча алганда, («бел куда», «бешик куда») калың бере турган нике менен эч кандай жалпылыгы жок, бирок калың болочоктогу жарлардын ата-энелеринин келишиминин акыбети болуп эсептелет жана генетикалык жактан байыркы нике институттарына барып такалат» [4, 156-157-бб].

«Белдегини кудалоо» жана «бешик кетти» үрп-адаты тигил же бул мааниде калың төлөөнүн бир формасы болуп эсептелет. Жаңы төрөлгөн кызды өздөрүнүн уулу үчүн «ээлеп» коюшкан жана бул үрп-адат «бешик кетти» деп аталат. Балдар бойго жеткенде алар бири-бирине кандай гана мамиледе болушпасын, баары бир үйлөндүрүүгө аракет кылышкан. Муну бардык айылдаштар, уруктун мүчөлөрү, ал турсун башка айылдагылар да билишкен. Эми ага кудалашуу үчүн эч ким келбөөгө тийиш, баары тең ал кызды «ээси бар», «кызды берип коюшкан» же «анын ээси же күйөөсү бар» дешкен.

Эки жаш баш кошууда калың чоң роль ойногон. Калың үйлөнүү тойдун мыйзам ченемдүү бөлүгү болгон жана анын көлөмү баш кошкон жаштардын ата-энесинин социалдык-экономикалык коомдогу ордуна жана абалына жараша болгон. Калыңды чоң өлчөмдө: 50, 100 кой, элестүү айтканда, бир короо кой беришкен. Мындан сырткары, ар бир майрам жана өзгөчө күндөрү бала тараптагылар дайыма белек-бечкектерди берип турушкан. Кыз чоңойгончо калың толугу менен төлөнүп бүткөн. Бешик кудалар, болочок жубайлардын ата-энелери, бири-бирине «куда, кудагый» деп кайрылышкан. Бардык тууган- туушкандары, урукташтары жана айылдаштары куда-кудагыйлардын мүдөөлөрүн жакшы билишкен. Кыз 10-12 жашка чыкканда анын ата-энесине белектери жана мурдагы келишимди эскертүүлөр менен куда-кудагыйлар келишкен. Алардын минтип келүүлөрү кыз бойго жеткенге чейин (15-16 жаш) ар жылда кайталанган. Баяндалган каада-салттар алдын ала никелештирилген балдар бойго жеткенден кийин үйлөнүү жөрөлгөсүнүн алдынан өткөрүлө турган үйлөнүү үрп-адаттарынын бөлүмүнө түздөн-түз таандык болгон.

Бешикте жаткан балдарды үйлөнтүүгө убадалашкан үрп-адаттар, алардын ата-энелеринин ортосунда мамилелердин пайда болуусун шарттаган. Наристелеринин ден-соолугун жана өздөрүнүн абалын эсепке алуу менен, балдарына түгөйдү ата-энелер гана тандаган. Эки үй-бүлөнүн ортосундагы бекем достук жана ынтымак-ырашкерлик эң башкысы деп эсептелген. Салтка ылайык болочок күйөө баланын ата-энеси кичинекей кызга күмүш сөйкө тагышып, «сырга салды» үрп-адатын жасашкан [119, 39-б].

Сары-Колдогу оокаттуу, турмушу тың үй-бүлөлөр жамбыны (күмүштү) кыздарынын, уулдарынын санына жараша бөлүштүрүп коюшкан [АТД-2]. Бойго жетип кыздар турмушка чыкканда билерик, шакек, сөйкөлөрдү жана башка кооздук буюмдарын жасатып беришкен. Күмүш дарылык касиетке ээ, кыздын ден-соолугу чың жана күчтүү болуп өсүп-жетилүүсүнө жана албетте, аларга келин болуп түшкөндөн кийин тукум улоочу күчтүү балдарды төрөп берүүсүнө жардам берет деген ишеним жашаган. “Жамбы” деп

памирликтер күмүштүн куймасын айтышкан. Ар түрдүү оймо-чиймедеги ири күмүш төөнөгүчтөрдү белек катары кийимдерине тагып беришкен. Учтары калың боочолор түрүндөгү чачпактар да кеңири белгилүү болуп, алар чачтагы түймөчөлөргө түймөлөнгөн. Колуктуну узатууда башына кийген баш кийиминин жасалгасы: кооздолгон ар бир тетиги, күмүштөн жасалган найчалар, губкалар, кыргактар, тээктер, жиптери ж.б. эсептелген [АТД-1]. Күмүштөн жасалган шакектерди аябай көп беришкен. Турмуш кургандан кийин балалуу болуп, жаш баланын кийимдеринин кирип күмүш тагынган колдору менен жууганда кийимдеги ар кандай зыяндуу заттар жок болот деп санашкан. Ошондуктан, кыргыздарда күмүштү пайдаланышкан жана жогору баалашкан [АТД-3].

Сары-Колдо жашаган кыргыздарда кичине балдарды болочокто үйлөндүрүү жөнүндө алдын ала түзүлгөн келишими «сырга салды» салтына кирген жана ал балдар бойго жеткенде милдеттүү түрдө никелештирүүгө багытталган. Эки баланын ата-энеси балдары бойго жеткенде үйлөндүрүү жөнүндө өз ара макулдашышкан. Бул келишим бузулгус болгон. Эгерде кыздын атасы кандайдыр бир себептер менен кызын бергиси келбесе, анда мурда макулдашылган калыңдын өлчөмүндө айып төлөөгө милдеттендирилген. Мындай салт башка түрк элдеринде да болгон. Түрк тилдүү элдерде бешиктеги келишим «бешик куда», иран тилдүү элдерде «гахворабахш» (бешиктеги убада) деген терминдер менен белгилүү. Бул салт тоолуу алтайлыктарда да жашаган: адатта келишим боюнча балдар белгилүү нике куракка жеткенге чейин күтүшкөн [116, 35-б].

Сары-Колдук кыргыздарда «ала качуу» никелешүүнүн формасы катары эсептелген эмес, «ала качууга» катуу тыюу салынган жана өтө уят катары көрүшкөн. Профессор А. Асанканов билдиргендей, бүгүнкү күнгө чейин кыз ала качуу салтына Кытайдын Синцзян кыргыздарында да тыюу салынган, эгерде анча-мынча мындай учур болуп калса, анда ал эки жаштын өз ара макулдугу менен гана ишке ашырылат. Уул үйлөп, кызды күйөөгө узатуу

жаштардын ата-энелеринин да өз ара макулдугу менен гана жүргүзүлөт [13, 59-б].

Сары-Кол кыргыздарында күйөө-колуктунун никеге чейинки жолугушуулары, «күйөөлөө» же «күйөөлөп баруу» жөрөлгөлөрү колдоого ээ эмес. Күйөө бала колуктусун үйлөнүү тоюна чейин көрбөөгө тийиш болгон. Никелешүүгө чейин колуктуга күйөөнүн баруусу жол берилгис жөрөлгө деп эсептелген.

Күйөө-колуктунун жолугушуу үрп-адаттары үйлөнүү тоюнун жүрүшүндө аткарылган. Бул үрп-адат жарым көчмөн өзбектерде да сакталган [58, 142-б]. Өзбек элинин кыз берүүдөгү өзгөчөлүктөрү: балдардын тагдырын ата-эне чечкен, жаштар да татыктуу түгөй тандоодо ата-энелеринин эркине баш ийишкен. Ошентсе да, колукту боло турган кыздын болочок күйөөсүнүн кандай адам экенин биле албай санаркоосуна жана өзүнө ылайык жигит менен турмуш курууну каалоосуна байланыштуу айрым ишенимдер келип чыккан. Мисалы: идиш-аякты чала жууган кыз болсо, чалга эрге тийет деп коюшкан. Турмушка чыга элек кыз көп үшкүрсө, аны ошондой тагдыр күтүп турат дешкен. Бул ишенимдер кызды жумушту так аткарууга, тазалыкка тарбияласа, ал эми үшкүрүк бардык элдерде чарчоонун, кайгыруунун белгиси катары эсептелген. Кыргыздар үшкүргөн жаш баланы: “Көйнөгүндү уй жегир” деп тилдеп коюшкан [103, 10-б].

Сары-Кол кыргыздарында мусулман дини терең тамыр жайып, диний укуктук нормалар кеңири жайылтылган. Кыргыздардын арасында көп аял алуучулук арбын учурайт. Патриархалдык-феодалдык коомдук мамилелер доорунда көп аялдуулук өкүмчүлүк жана баш ийүүчүлүктүн бүткүл системасынын табигый жандоочусу болуп саналган. Бирок, көп аялдуулук калың төлөөгө шарты бар байлар үчүн гана мүмкүн болгон. Жогоруда сөз кылган сары-колдук Кудайберген бай ажынын төрт аялы болгон. Ал эми ушул өрөөндүн атактуу бай адамдарынын бири, жаманан уруусунун ак калпак тобуна кирген Аблеч бай көп аял алган [АТД-3].

Бир тууган эже-синдилердин балдарынын ортосунда түзүлгөн нике жөнүндө да көптөгөн маалыматтар жолугат. Мисалы, улуу эженин уулу кичүү синдисинин кызын алат жана эми алар кандаш туугандык мамиле менен кошо куда-кудагыйлык да байланышта болушат. Мындай нике улам алыстап бараткан тууганчылыкты кайрадан жакындатат деген ишенүүчүлүк бар, анткени башка уруунун өкүлүнө күйөөгө чыккан кыз бара-бара алыстап, туугандардан биротоло жат болуп кетпесин үчүн аны менен кайрадан туугандашууга аракеттенишкен. Мындай никелер колдоого алынган, жок эле дегенде аларга карата терс пикир болгон эмес. Алыскы аймактардагы кыргыздар менен никелешүүгө тыюу салган учурлар да болгон. Жергиликтүү элдин ишениминде «өзүнүн суусун ичкен кыз көгөрөт» деп айтылат [119, 37-38-бб]. Мындай никелер азыркы Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө жашаган өзбектерде да кеңири колдонулуп келинет.

Мына ошентип, кудалашуунун жогоруда белгиленген формалары таралган. Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда жайылтылган салттык үйлөнүү үрп-адаттары ХХ кылымдын биринчи жарымына чейин сакталып келген жана кээ бир салттык үйлөнүү үрп-адаттары ушул күнгө чейин жашайт.

Коомдо никелешүүнүн экзогамдык нормалары үстөмдүк кылып, алар ар бир мүчөнүн белгилүү бир урууга таандык экендигин аныктаган. Туугандык ата тарабы боюнча аныкталган жана ата, эне, аялы жана күйөөсү, бардык туугандар мамилесинде нике боюнча туугандашуу системасы так бөлүнүү тартибин өз ортолорунда сакташкан. Муну менен бирге, бул аймакты экспедициялык изилдөө мезгилинде бул никенин өзгөчөлүгү али туула элек же кичинекей балдардын ата-энелери келишим түзүү учурунда берген анттарында экенин бир канча ирет белгилөөгө туура келген, андан кийин «сырга салды» салтын өткөрүшкөн. Келишим аткарылбаган учурда болочок кудалар келишкис душмандардан болуп калышкан. Эгерде алар коңшулардан болушса, башка жайга көчүп кетишкен жана бири-бирине кезигип калбоого аракеттенишкен. Бирок, мындай нике куруу жалпы эреже болуп эсептелбегендигин белгилөө зарыл. Туугандык түзүмдү ата жана эне боюнча,

аялы жана күйөөсү боюнча так бөлүштүрүүнү сактаган. Эне жагынан туугандар менен никелешүү - «бөлө нике», б.а. эки, үч же төрт бир тууган эже-синдилердин уул-кыздары ортосундагы никелешүүлөр көп болуп турган жана коом тарабынан кубаттоого алынган. Ушул күндө деле “бөлө нике” кездешет [АТД-1].

Сары-Кол өрөөнүндөгү жашаган кыргыздардын бир өзгөчөлүгү болуп алардын алыскы аймактын жашоочулары менен куда-сөөктүк жактан туугандашууну, башкача айтканда, алыскы аймактардан кыз алууну же аларга кыз берүүнү анча көп жактырышкан эмес. Алыс жол, өз ара каттамдын кыйынчылыкта турушу, алардын үй-бүлөнү түзүүдөгү баалуулугуна таасирин тийгизген. Мындай өзгөчөлүк коңшу жашаган Ооган кыргыздарында да бар. Тандалган колукту жок дегенде түрк тукумундагы үй-бүлөдөн жана жакын аралыкта, каттаганга оңой болгон аралыкта болушун тандашкан [31,30-31-бб].

Кудалашуунун «белдегини кудалоо» жана «бешик кетти» жөрөлгөсү эки мезгилге бөлүнөт: нике жөнүндө алдын ала келишимдер жана расмий кудалашуу. Кудалашуу эки тараптын ата-энелеринин ортосундагы алдын ала келишим боюнча куда байлоо жүргүзүлгөндө ишке ашырылды деп саналат жана мааниси жагынан анын уландысы болуп, көп учурда алдын ала катташуулар менен башталат. Кудаланган кыз 10-12 жашка чыкканда болочок күйөө баланын ата-энеси белек-бечкектер менен келишип, келишим жөнүндө эскертишет. Мындай келип-кетүүлөр болочок колукту бойго жеткенге чейин ар жылда улана берет. Бул мезгил аралыгында күйөө баланын үйүнөн колуктунун үйүнө аялдарга көйнөктүк кездемелер, жууркан-төшөктөрдү даярдоо үчүн түрдүү материалдар, колуктунун чапаны жана баш кийимине ылайык ар түрдүү тери, он-он беш метр бакмал (бархат), жибек жана атлас, кол менен жасаган (жөнөкөй өндүрүштөн чыгарылган) «иляс сандип» [119, 47-б] деп атап коюшкан жана даярдоого зарыл болуп эсептелген пахта кездемеси, септин ичине кирүүчү ала кийиз, кийиз даярдоо үчүн ошол эле өлчөмдө даяр (ийрилген) жүн жөнөтүлгөн. Аял туугандары өздөрүнөн чыккан жана алып келинген материалдардан колуктунун буюм-тайымдарын толуктоого

киришкен. Ал эми Шинжаң кыргыздарында ата-энелер балдары кичине кезинде эле (7-8 же 12-13 жаш) өз ара сүйлөшүп, «баш байлап» койгон учурлар болгон. Ата-энелер бул тууралуу балдарына айтышат жана алар келечектеги өмүрлүк жары ким болорун бала кезинен эле билишет [13, 94-б].

Нике курагына киргенден тартып кудаланып коюлган кыздын жүрүм-туруму өзгөрө баштаган. Өзүнүн адептүүлүгүн, токтоолугун жана болочок кайындарына карата сый-урматын көрсөтүү максатында ал болочок күйөөсүнүн туугандарынан жүзүн жашырууга, элестүү айтканда, «качууга» милдеттүү болгон. Эгерде кокусунун алардын көзүнө түшүп кала турган болсо, анда колукту унчукпай туруп туруусу, олтура берүүсү жана эч кандай ооз ачпоосу керек болгон.

Кыз бойго жеткен куракта болочок күйөө баланын ата-энеси нике шарттары боюнча алдын ала сүйлөшүү жүргүзөт. Күйөө баланын туугандары расмий кудалашууну кийинчерээк, үйлөнүү тойго жакын калганда жасашкан: колукту тарап «бата той» уюштуруп, анда тойдун өтө турган күнү жана калыңдын өлчөмү жөнүндө макулдашышкан. Кудалашуу үрп-адатын аткарууда болочок күйөө баланын жакын туугандарынын арасынан жуучу тандалып, ал колуктунун ата-энесинин үйүнө алардын макулдугун алуу, андан кийин калыңдын өлчөмү, үйлөнүү тоюн өткөрүүнүн болжолдуу күнү сыяктуу сүйлөшүү үчүн атайын барып-келүүгө (балким бир нече жолу) тийиш болгон. Бирок, калыңдын өлчөмү жана аны төлөө шарттары боюнча акыркы, бүткөн келишимди туугандашуучу тараптар андан аркы катнаштардын жүрүшүндө кабыл алышкан.

Үй-бүлө-никелик салттуу үрп-адаттардын нормалары кыз баланын ар бир жыныс курактык мезгилине ылайык үй-бүлө ичиндеги, курбулар арасындагы жана жалпысынан коомдогу ордун аныктаган. Кызды үзгүлтүксүз жана максатка ылайык жол-жобо менен сарамжалдуу чарба жүргүзүүгө, мал күтүүгө, тамак-ашты даамдуу даярдоого, кол өнөрчүлүктүн түрдүү чеберчиликтерине үйрөтүшкөн. «Кызга кырк үйдөн тыюу» деген сөздүн

маанисине ылайык болочоктогу келин катары кызга дайыма көңүл бурулуп, ата-эне, туугандар тарабынан акыл-насаат айтып турушкан.

Этнографтар айрым элдер менен урууларда кыздар инициациялоо ырымдарынан өткөндөн кийин гана бойго жеткен деп саналганын белгилешет. Бир курактан экинчи куракка өткөрүү ырымдары ар түрдүү, кээде өтө жөнөкөй болот [32, 76-б]. Он төрт, он беш жашында кыз жаңы жыныс курактык топко өткөн. Анын салттык үй-бүлөлүк-никелик үрп-адаттуулуктун нормалары менен аныкталуучу жүрүм-турум мүнөзү өзгөрөт. Бой тарткан кыздуу үйгө аны кудалоо үчүн жуучулар келип турушкан. «Күйөө бирөө, жуучу миндей» дешкен мындайда. Кыздын тагдырын ата-энелери аныктап, минтип коюшкан: «Кыз барар жерине ыйлап барат». Жашы жете элек кыздарды күйөөгө узатуу көрүнүштөрү да жолуккан, мындайда кыздын никелик орто жашы 13төн 14кө чейин деп эсептелген. XIX к. аягы - XX к. башында 9-10 жашта да кыздарды турмушка узатышкан [АТД-2].

Ошол эле учурда Ооган кыргыз кыздары 13-14 жаштан турмушка чыгышкан, эркектери 15 жаштан 35 жашка чейин үйлөнүшкөн [163, 124-б].

Мурун балдар 12 жаштан, кыздар 9 жаштан турмуш курушкан. Ушуга байланыштуу эл арасында ар кандай аныктамалар айтылып келген. Мисалы: кыз баланы тебетей менен урганда теңселип жыгылса, күтө турган, ал эми жыгылбаса күйөөгө беришкен. Изилдөөчү А. Кочкунов бул айтылгандарды кабары жок адамдар үчүн айтылган тамаша катары баалап, ал эми ырасында анын чыныгы нике мамилелерине тиешеси жок катары белгилейт [67, 96-б]. Азыркы мезгилде Кичи жана Чоң Памирде Ооган кыргыздарында дагы деле ушундай көрүнүш. Кыргыздарда кыздарды 13-15жашта бойго жетти деп эсептешкен. Кыздарды эрте күйөөгө берүүгө аракет кылышкан. «Тузду көп сактаса суу болор, кызды көп кармаса күң болор» деп, 17-18 жашка чыккан кыздарды «кара далы» деп аташкан [30, 33-б].

Уул өстүрүп жаткан үйдүн биринчи кезектеги милдети аны үйлөндүрүү үчүн ылайыктуу колукту (албетте, эгерде ал бала кезинде эле кудаланып коюлбаган болсо) издөө болгон. Болочок келинди абдан кылдаттык менен

издешкен. Жигиттин ата-энеси өздөрүнүн бардык тааныштарынын кыздарын караштырышып, ата жана эне тараптагы жакын туугандары менен кеңешкен. Биктымалдуу талапкерди үй-бүлө кеңешинде толугу менен талкуулап чыгышкан. Анын ата-энесине, алардын социалдык материалдык абалына, үй-бүлөлүк өз ара мамилелерине кызыгышкан. Аларга биринчи кезекте кыздын уруусун, анын жакындарынын, ал турсун ата-бабаларынын арасында айыккыс илдетке чалдыккандар бар же жогун билүү керек болгон [АТД-2]. Бул маселе олуттуу деп эсептелген, анткени никеге кирүүнүн негизги максаты деп тукум улоону айтышкан. Колуктуну тандоодо бүт баары эске алынган: анын ата-энесинин коомдогу абалы жана кыздын жекече артыкчылыктары: мээнеткечтиги, меймандостугу, ден-соолугу, мүнөзү, сырткы турпаты, келбети ж.б. Бирок, кээ бир учурларда колуктунун сырткы турпаты жана анын ата-энесинин байлыгы эч кандай мааниге ээ эмес болгон, мындайда маанилүү орунду кыздын жекече сапаттары: жагымдуулугу, адеп-тарбиялуулугу, улууларды урматтагандыгы, кичүүлөрдү ызааттагандыгы, колунун чеберчилиги (уздугу), үй-тиричилигин туура жүргүзгөндүгү бааланган. Ата-энелери татыктуу колукту тапканга жан үрөшкөн, ал тукум улоо менен бирге, иштерман, ачык көңүл жана сарамжал үй-бүлө күтө алуусу керек болгон. Эркек бала ата-энеси тарабынан тандалган кызга гана үйлөнүүгө милдеттендирилген. Себеби, ата-эне да балдардын келечегин ойлоп кыз тандоого кылдат мамиле кылышкан. Ар тараптан сурамжылоо иштерин жүргүзүп, келечектеги колуктунун тарбиясы, мүнөзү ата-эненин ойлогонундай болгондо гана өз аракеттерин башташкан. Кыргыз элинин «Эшигин көрүп төрүнө өт, энесин көрүп кызын ал» деген дагы бир макалы бар. Демек, кыз тандоодо ата-эне сөзсүз кыздын үй-бүлөсүнө, айрыкча энесине аябай көңүл бурушкан.

Үйлөнүү тойго даярдык алгачкы ирет колукту тандоодон башталып, ылайыктуу колукту табылган соң, ал кыздын ата-энеси менен сүйлөшүү жүргүзүлөт. Адатта, баланын ата-энеси кыздын ата-энеси менен сүйлөшөт.

Эгерде кыздын ата-энеси макул болсо, эки тарап тең үйлөнүү тойго даярдык көрүүгө киришет. Үйлөнүү той жаштардын бой турмушун өзгөртүп, «катын алсаң, отун ал» дегендей орозгер түйшүгүнө салат [30, 31-б].

Дүйнө таанымдык жагынан келгенде, күйөө бала менен колуктунун ата-энелери эки уруктун башын бириктирүү жана өз тобун күчтөндүрүү, өз ара мамилелерди чыңдоо, чоочун душмандык аракеттерге ж.б. каршы турууну көздөшкөн. Ошону менен бирге алар өздөрүнүн коомдо алган ордунун баркын көтөрүүнү максат кылышкан. Адатта, жаш жигиттин үйлөнүүдөн баш тартууга же каршылык кылууга укугу жок болгон. 18-20 жашка толгон никелик курактагы жаш жигиттер, эреже катары, чарбалык бардык иштерде ата-эненин жардамчысы болуп, чарбаны өз алдынча жүргүзүп кетүүгө жөндөмдүү болушкан. Кыздар үчүн никелик курак адатта 12-16 жашты түзгөн. Ал эми Кытай Республикасынын СУАРдагы Хотан жана Каргалык аймактарында жашаган кыргыздар балдарын эрте үйлөндүрүшөт. Мисалы, жигиттер 20-22 жашында үйлөнсө, кыздар 18-20 жашында күйөөгө тийишет. Себеби, кыргыздар казак жана уйгурларга коңшулаш жашашкандыктан, алардын да бардык каада салттарына жакындашып, бирок өздөрүнүн этностук салтын сактап келүүдө [13, 113-б].

Колукту белгилүү болгондон кийин күйөө баланын ата-энеси жактырышкан кызга жуучу жөнөтүшкөн. Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда кудалашуу эки мезгилге бөлүнгөн: алдын ала келишим (татаалыраак) жана расмий кудалашуу. Колукту тандалгандан кийин күйөө баланын ата-энеси куда түшүү максатын билдирүү үчүн аял туугандарынын бирөөсүн жөнөтүшөт. Жуучу биринчи сапарын күндөлүк турмуш-тиричиликтин кандайдыр-бир зарылдыгынан улам жасагандай көрсөтсө, экинчисинде өз максатын ачык жарыялаган. Коңшулардыкында же туугандардыкында кокусунан эле болгондой жолугушуулардын экөөсү тең бир максатты: колуктунун энеси же жеңеси менен макулдашууну көздөгөн. Жашыруун мүнөздү алып жүрүүчү мындай жолугушуулардан кийин болжолдонгон колукту тарабындагылар болочоктогу кудалар жөнүндө

маалыматтарды этияттык менен чогулта башташкан. Маалымат чогултуу кудалашуу өзүнүн расмий мезгилине киргенге чейин улантылган. Ушундан кийин гана болочок күйөө бала тарабындагыларды колуктунун үйүнө ачык чакырышкан.

Адатта үй ээлери кудаларды сыпайы, жылуу-жумшак тосушуп, бул үйгө карата жакшы мамилеси үчүн ыраазычылык билдиришкен, бирок үйлөнүү тойго дароо эле биротоло макулдук беришкен эмес, “туугандар менен акылдашабыз”, ата-журт менен макулдашабыз деген сыяктуу анча деле маанилүү эмес шылтоо-шыноолор менен узатышкан. Күйөө бала тарабы мындай майда-баратка көп деле маани берген эмес, «Кызы бардын назы бар» деп коюшкан. Дароо эле макул боло койгонго элдик этикет, адеп-ахлак деле жол койгон эмес. Күйөө бала тарап расмий кудаларды кудалашуунун алдын ала сүйлөшүү-келишимдери толук аяктагандан кийин гана колуктунун ата-энесинин үйүнө жөнөткөн. Уул жакты жактырса, кызга жеңелеринен айттырып, эки жашты «үй жандатып» көрүштүргөн. Үй жандаган уулдун жеңелери кызга куру кол келишпестен көйнөк, жоолук сыяктуу белек тартуулашкан (жеңелерине да берген). Ал эми кыз болсо, өзү кештелеп четин тордогон «жүз аарчы» жана «кур жоолукту» белекке берген. Экөөнүн көңүлдөрү төп келген болсо, жеңелери аркылуу жуучу келер күнү белгиленген. Кыз жак тууган-уругун чогултуп, жуучуларды күтүшкөн.

Эки тараптын үйлөнүү тойго чейинки өз ара мамилелерин жүргүзүүдө чоң роль алдын ала келишим түзгөн кудаларга да, расмий кудаларга да таандык. Анткени, көп учурда колуктунун ата-энесинин макулдугу дал ошолордун мамиле түзө билүү жөндөмдүүлүктөрүнө көз каранды болуп жана дал ошолордун эпчилдиги айрым көралбастардын ыктымалдуу ызычууларынын алдын алган. Ошол себептен, кудалашуу абдан сылык-сыпайы, кылдат иш болгон. Алдын ала келишим түзүүдө да, расмий кудалашууда да олуттуу роль ойноп, тажрыйбасы жана жолдуулугу менен аты чыккандар коомдо, урукта кадыр-баркы бар адамдар болгон. Ал жуучу адамдар сөзгө чебер, чечен, «караңгыда көз тапкан, сүйлөшкөндө сөз тапкан» адам болушу

керек эле. Кудалашуу ойдогудай бүткөндөн кийин алар тиешелүү сыйлык-белектерин алышкан.

Сары-Кол кыргыздарында кудалашуу жана алдын ала келишим түзүү үрп-адаттарын аткарууда уруктун кадыр-барктуу аксакалдары негизги ролду ойношкон. Жуучулукка барууга жалаң гана эркектер тандалган. Буга окшош мисалды Кытай Эл Республикасынын Синьцян районундагы кыргыздардан да байкоого мүмкүн [13, 94-б]. Адатта «элчиликке» тукумдун кадыр-барктуу, сөзгө чечен, болочок кудалардын макулдугун ала тургандай, ой-пикирин ойгото алган кадыр-барктуу эркектерин тандашкан. Айрым учурларда сүйлөшүп олтурушуп, анан өздөрүнүн келген максатына өтүшкөн. Кээде жуучу сөздү мындай ыр саптары менен баштаган:

Элден келген элчибиз, Кулаалы деген шакта бар,
Журттан келген жуучубуз, Куда болмок наркта бар.
Кызыңарды бизге келин кылып бергиле! Кыргыек деген шакта бар,
Уучуңарды узартып, Кызды да бермек салтта бар.
Уулубузду уул кылып алгыла! (108, 326-б).

“Эшигин көрүп төрүнө өт, энесин көрүп кызын ал,”-деп кызга жуучулукка келип, кыздын колун сурайт:

Кыздын колун сураган эр жигиттин салты экен,
Куда-сөөк болушкан, ата-баба салты экен.
Көк майданга жайылтып,
Кой кылганың зор максат.
Эл-журтунду чакырып,
Той кылганың зор максат.
Уул үйлөп, кыз бериш
Ата-энеге чоң максат [АТД-2].

Мындай түрлөрү да бар: сый тамак учурунда же андан соң келгендердин бири минтип сөз баштайт: «Сиздерде кыз, бизде уул бар экен. Алар чоңоюшту жана аларды баш коштуруу керек. Биз алардын тагдырын бириктирип, кудалашканды каалап келдик. Биз кызыңарды сурап келдик» .

Адатта кудалар өзүлөрү менен кошо белек жана түрдүү татымалдар салынган куржун көтөрүп келишкен. Куржунга боорсок, чий боорсок, каттама жана башка ширин-таттуулар менен кошо казанга жабылган тооч нан, бышырылган татымдар салынган. Ушундай эле көрүнүш Каратегин кыргыздарында кеңири таралган. Күйөө баланын апасы колуктунун үйүнө түрдүү белектерден тышкары “олобо быжыны” куржунга салып оозун тигип күмүш шакектер менен кооздогон [57,191-б]. Кудалашууну жаштарга бата берүү менен бекемдешип, андан соң кудалардын кийинки, калың жана той күнүн белгилөө жөнүндө сүйлөшүүгө мүмкүн боло турган келип-кетүүсү жагдайын макулдашышкан.

Жыйынтыктап айтканда, үй-бүлө курууда ата-энелер чоң роль ойногон жана колукту тандоо эң негизги маселе болгон. Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда кудалашуу алдын ала келишим (татаалыраак) жана расмий кудалашуу эки мезгилге бөлүнгөн. Бул өрөөндө жашаган кыргыздарда жайылтылган салттык үйлөнүү үрп-адаттары XX кылымдын биринчи жарымына чейин сакталып келген жана кээ бир салттык үйлөнүү үрп-адаттары ушул күнгө чейин жашайт.

Сары-Колдук кыргыздарда үйлөнүү тойго олуттуу маани берилип, чоң жоопкерчилик менен мамиле жасалган. Белдүү үй-бүлө, белгилүү урук «тектүү эл менен» туугандашууга аракет кылышкан. Кудалашуу ар бир социалдык катмардын чегинен чыкпастан жүргүзүлгөн. Эки тараптын үйлөнүү тойго чейинки өз ара мамилелерин жүргүзүүдө чоң роль алдын ала келишим түзгөн кудаларга да, расмий кудаларга да таандык. Колуктунун ата-энесинин макулдугу дал ошолордун мамиле түзө билүү жөндөмдүүлүктөрүнө көз каранды болгон. Кудалашуу абдан сылык-сыпайы, кылдат иш болгон, ошондуктан алдын ала келишим түзүүдө да, расмий кудалашууда да тажрыйбасы жана жолдуулугу менен коомдо, урукта кадыр-баркы бар адамдар негизги олуттуу ролду ойногон.

3.2. Үйлөнүү тойго даярдыктар.

Үйлөнүү тойго даярдыктар бир топ убакытты жана көп сандаган элдик жөрөлгөлөрдү талап кылган. Той күнүн белгилөө кыздын атасынын уруксаты менен болгон, ал “жооп суроо” - деп аталган жөрөлгө менен аткарылган. Калың төлөп бүтөргө жакын тойду белгилөө үчүн колуктунун ата-энесинен “жооп суроо” сурашкан. Уул жак жооп алыш үчүн бир союш, нан, боорсок, кызга жана анын ата-энесине кийим, бир туугандарын да куру койбой кийим кечек алып келишет. Жоопту алуу бир же бир нече күндү талап кылышы мүмкүн. Ушул күнү эки жак той күнүн белгилешкен. Эки жак тең туугандарын, коңшуларын чакырышып тойду өткөрүү тууралуу кеңешишкен. Бул кеңешүүгө дагы бир кой союлуп, канча киши, кимдер келерин болжолдошкон. Калың башына кара мал, калгандары майда жандык, акча, кийим-кечек, кыз кийими, айтка туш келип калса “айттык берүү”, “ооз жоолар,” “көшөгө боо”, “кайнене чыкпас”, “тогуз табак” жана башка ырым жырымдарды тойго чейин сүйлөшүп алышкан [АТД-2].

Кудалашып болгондон кийин той болгонго чейин бала тарап “айттык берүү” жөрөлгөсүн өткөрүшкөн, «кайнене чыкпас» жөрөлгөсү той күнү болгон. Кыздын үйүнө куда тараптагылар келгенде кайнене тосуп чыккан эмес. Качан гана кудагый тараптагы аялдар алып келген сарпайды (кийим-кечени) кийгизишип, бир койду колуна карматканда, сыртка чыгып тосуп алып, ак тилек менен оң мүрүлөрүнө улпак сээп, андан соң үйгө киришкен. Союш кармаган балага кийит кийгизишет, бул жөрөлгө ушул күнгө чейин сакталган [АТД-1].

Мурунтан эле кыргыз элинде көшөгө колдонуп келген, ошого байланыштуу «көшөгө боо» салты өткөрүлөт. Көшөгөнү уз аялдар, кыздын апасы, эжеси же колукту өзү тиккен. Сепке кошуп, тойго чейин колго тигишкен. Ал үчүн уздар пахта кездемелерин боешуп, уздар ар кандай көчөттөрдү түшүрүп, кештелеп тигишкен. Көшөгөнүн узун-туурасын адам бою кылып өлчөшкөн. Ал эми көшөгөнүн боосунун узундугу бир-бир жарым метрге чейин жеткен. Боз үйдүн бурчуна ылайыкталып тигилген. Боосун

папиктеп, назиктеп, колго күмүштөн гупка жасап кооздошкон. Кийинчерээк кооздук катары боз үйгө илип коюшкан [АТД-2].

Бирок, Сары-Кол өрөөнүнүн кээ бир жамаатында расмий кудалашуу бир канча баскычтан турарын белгилей кетүү керек. Биринчи мезгилде кудалар колуктунун ата-энесинин үйүнө барганда, үй ээлери адатта: «биз ойлонуп көрөлү», «тууган-уруктар менен кеңешели» деп айтышы мүмкүн болгон. Бул баскычта кандай гана болбосун, жуучуларга баш тартып коюшкан жана бул баш тартуу болочоктогу туугандарынын алдында кыздын барк-баасын мүмкүн болушунча көтөрүүнү билдирген. Кээде кудалардын экинчи жолку келүүсүндө да баш тартышкан. Эки жолку баш тартуудан кийин бул ишке кадыр-барктуу адамдар, айыл аксакалдары киришишкен. Эгерде кыздын ата-энеси макулдук берсе, үчүнчү жолу келгенден кийин белек-тартуулар кабыл алынып, «бата той» белгиленген.

Өзбектерде да ушундай үрп-адат болгон. Аларда кудалашуу үчүн («соучи бориш») эки аял – күйөө баланын энеси же анын улуураак аял туугандарынын бири жана «ходим» жамаатчылык мүчөлөрүнүн үрп-адаттык турмушун тейлеген өкүл аял жөнөтүлгөн. Кыздын үйүнө келгендерге нан коюлганда, келген аялдардын бири нандын ортосунан үзүп, ооз тийген. Бул алардын келген максатын билдирген. Нанды минтип сындыруу «алардын үй-бүлөсүнө кирүү» ниетин, башкача айтканда алар менен туугандашууну каалагандыкты түшүндүргөн. Адатта мындай келүү эки жолу кайталанып, экинчисинде: «кизинга соучиликка келдик» (кызыңарга жуучулукка келдик) деп ачык айтылган. Кыздын энеси күйөөсү менен кеңешип, эгер макул болушса: «Жакшы, патир алып келиңиз» деген жоопту беришкен. Андай учурлар үчүн атайын патир нандар жабылып, алар «соучи патир» (жуучу патир) деп аталган, мындай үрп-адат өзбектерде «маслахат той» (масилет той) деп аталат [110, 30-б]. Ал эми коңшу жашаган тажик элинде белгилүү болгондой, шугнандык тоолук тажиктерде ата жагынан туугандарына үйлөнүү кеңири тараган. Себеби мындай баш кошуулар экономикалык маселелерге да байланыштуу, башкача айтканда башка үй-бүлөдөн үйлөнгөнгө караганда аз

чыгым кетиши менен түшүндүрүлөт. Бул көз караш менен алганда жалгыз кыз болсо (духтари сулб), анда өзүнө ага-ини болгон бир тууганына берүү милдеттүү болгон. Мындай баш кошуу, башкача айтканда эки жаштын үйлөнүүсү, үй-бүлөлүк кеңеште (муслат) айтылып, тойго үй-бүлө башчысынан башка улуу жаштагы үй-бүлө мүчөлөрү, аялдар менен эркектер катышкан. Бул кеңешмеде адатта бала менен кыздын ата-энелери өз ара келүү жолу макулдашылган. Расмий (фитахид) кудалашуу болгон эмес. Ал эми Памир тажиктеринин Гунт өрөөнүнөн Мургаб өрөөнүнө карай жайгашкандары кудалашкандан соң жакын туугандарын жана кошуналарын чакырып, тамак-аш беришет. Мындай учурду хехичид деп аташат. Тамак-аш жеп бүткөндөн кийин гана бала менен кыздын баш кошуусу тууралуу кабарды айтышат. Катышып отурган молдо (халифа) дуба окуп, жаштардын баш кошуусуна байланышкан жакшы тилектерди билдиришет. Уул тарап колуктунун тагасына бир өгүз белекке (халак) берет. Бул белек «сүт акы» (хаки шир) деп аталат [АТД-2].

Бирок кандай болбосун, кыздын атасы жуучу болуп келгендерге түз эле “макулмун” деп макулдугун берген эмес. Ал өзүнүн ага-туугандарынан көңүлү сүйгөн тууганына буюрган. Мисалы, “бир тууганым билет”,-деп ыйгарган. Ал тууганы бул ыйгарууга жооп кылып: “Мен билчү болсом, тизе бүгүп, кол куушуруп, кулдук урган кудаларга кызыбызды бердим” - дегенде отурган жуучулар: “Кулдук!” -дешип ордуларынан тик туруп, оң колдорун бооруна ала кулдук урушкан. Кыздын энеси жуучулардын оң мүрүлөрүнө улпак (ун) сээп, ишти ак тилек менен бүткөрүү ниетин билдирген жуучу тонду кийгизишкен. Андан соң кудалашкандар өздөрүнчө чогулушуп, «бүчү боо» беришкен. «Бүчү боо» деген калыңдын ичине кирген эмес. Эң алгачкы калыңды бычкандан кийинки этапта майда мал, белектерди беришкен. Кийинчерээк «бычы» сөзү «бүчү» деген сөзгө айланып калган: “Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт” – деп кыз калыңын бычышкан.

Сары-Колдуктарга салыштырганда, Чоң-Алай өрөөнүндөгү кыргыздарда кудаларды биринчи барышында эле үйгө, ичкериге чакырышкан.

Алардагы жергиликтүү ишеним боюнча, кызды биринчи болуп кудалап келген тарапка берүү керек. Мында биринчи күйөө баланы тагдыр өзү жөнөтөт жана кыз аны менен бактылуу болот деген маани жатат. Бирок, эгерде кыздын ата-энеси аны күйөөгө бергиси келбесе, сураган тарап төлөй албай турган өлчөмгө жеткирип калың сураган же «кызыбызды кудалап койдук» деп да айтышкан. Эгерде колуктунун ата-энеси макул болушса, кудаларга: «Силер кол сундуңар, биз моюн сундук», - деп жооп беришкен [АТД-1].

Ал эми коңшу жашаган тажиктерде кудалашуу колуктунун көкүрөгүнө кооз жасалга тагуу менен коштолгон. Тоолук тажиктерде тойго бир жума убакыт калганда шейшемби же бейшемби күнү бала менен кызга кийим тигүү («жомеабурон») жөрөлгөсү өткөрүлөт. Бул жөрөлгө көптөгөн ырым-жырымдарга толгон, ал жаштардын бактылуу турмушуна өз таасирин тийгизет деп ойлошот. Мисалы, үй-бүлөнүн кожоюнунун аялы, башкача айтканда баланын энеси, же олтурган аялдардын улуусу төрдө олтурган аялдардын алдына себетин жаят, анын үстү жагына жаңгак, жер-жемиш, кургатылган тыт коюлган болот. Себеттин ичинде күйөө балага тигилүүчү кийимдик кездемелер болот. Ошол учурда күйөөгө чыккан, көп балалуу аялдардын бири уялып, кызарып кетет. Бул сапат ошол замат жаңыдан баш кошуучу жаштарга өтөт деп эсептешкен. Себет ошол аялдын алдына коюлат [АТД-2].

Кудалашуунун жыйынтыктоочу баскычында, колуктунун ата-энесинен макулдук алгандан кийин гана, калың жөнүндө келишимди түзүү жөрөлгөсүн бүтүрүү үчүн күйөө бала тараптан бир нече адам жөнөтүлөт. Булар адатта уруктун аксакалдары, күйөө баланын ата-энеси, улуу агасы жана башкалар болушу мүмкүн. «Бата той» уюштурулуп, жаштарга кайрадан бата берилип, калыңдын өлчөмү макулдашылган («бычылган»). «Бата тойго» күйөө баланын туугандары өзүлөрү менен кошо кой, белекке бахмал, жибек, парча, кымкап (зымдан токулган материал), пашайы, ак аркак (атласка окшош материал), аллас (атлас), саккистепки (атлас материалдын памирче аталышы, сегиз тепки) алып келген. Кудаларга сый-урматты билдирүү максатында кыргыздын

салттуу баш кийими калпак жана чапан, ошондой эле аялдарга пахтадан токулган жоолук дүрия алып барышкан. Эгерде келген кудалардын сунушу колуктунун ата-энелери тарабынан кабыл алынса, белектерди ачууга уруксат берилип, белектер кабыл алынган. Келген кудаларга өзүлөрү тараптан да ушундай эле белектер менен жооп кайтарылган. «Бата той» дегендин мааниси макулдук берүү, ыраазычылык алуу дегенди билдирет. Колуктунун ата-энесинин үйүндө жайылган сый дасторкондон кийин үй ээлери менен коноктор калыңдын өлчөмү жөнүндө сүйлөшүшкөн. Бул сүйлөшүүлөрдү эркектер гана жүргүзүп, аялдар сөзгө аралаша алган эмес. Калың бычуу бул чоң жана олуттуу маселе болгон. Калыңдын өлчөмүн бычууда эркектер узун талаш-тартышка түшкөн. Куданын, күйөө баланын атасынын каралып жаткан маселени курчутууга укугу жок болгондуктан, колуктунун атасы койгон шарттарга баш ийкөө менен гана жооп берген, анын ордуна аксакалдар сүйлөшүп, калың, сеп жана тойлордун чыгымдары эки тарапты тең кыйнабагандай кыязда чечилүүсүнө калыс сөздөрүн кошушкан. Кыргыздарда калың жана сеп өз милдеттери боюнча бири-бирине тыгыз жалгашып кетет. Алсак, калың күйөө бала тараптагылар аркылуу колуктунун үйүнө тойго чейин эле алып келинген мал, дан, ар түрдүү белек жана тартуудан турат. Ал эми колуктунун ата-энеси буларды жалаң гана сеп үчүн пайдаланууга аракет кылышкан.

Сеп деген эмне? Эгерде сөздүктү карасак, кыргыз тилинде бул сөздүн эки мааниси бар. Биринчи мааниси кызды күйөөгө бергенде кошо берилүүчү кийим-кече, үй оокаттары жана түрдүү буюмдарды билдирсе, экинчи мааниси майда же суюк нерсени бириндетип чачууну, себелөөнү туюнтат. Бир караганда экөө эки башка маани берип тургандай көрүнгөн менен, алардын ортосундагы байланыш сезилбей койбойт. Биздин оюбузча, бир мезгилдерде кызга берилген сеп аз гана өлчөмдө, мисалы, кыздын үстүндөгү кийиминен башка дагы бир сыйра кийим-кечек, күйөөсү экөөнө ылайык идиш-аяк, көрпө-төшөк эле болгондой. Башкача айтканда, кызга берилген энчи көп эмес, бардыгынан аз-аздан, себеленип гана берилгендей. Бул турмуштун оордугу,

кыздын ата-энесинин жакырчылыгы же биз сээп койдук (эгин сымал), калгандары өздөрү өстүрүп алышсын деген ой, тилек, ниет менен түшүндүрүлүшү мүмкүн.

Эми септи эмне үчүн берген деген маселеге кайрылсак. Бойго жеткенче атанын төрүндө эркелеп отуруп, анан эле чоочун үй-бүлөгө барып, дароо аралашып кетүү оңой эмес. Жаңы барган келин психологиялык жактан кысылган, көнүшкөнгө чейин жаңы үй-бүлөнүн ички иштерине кийлигише алган эмес. Мындай шартта өзүнө керектүү нерсени алып берүүнү сурануу же башка бирөөнүн буюмун пайдалануу кыйынга турган. Кызга берилген сеп ушундай ыңгайсыздыктардан куткарган: келин өзүнүн менчигин эркинирээк колдонуп, башкага көз каранды болгон эмес. Ал эми себи эч бир кемчиликсиз, бардык нерсени жетиштүү болсо, анда эч нерсеге муктаж болбой, кысылбай, эркин жашаган. Мындан улам мезгилдин өтүшү менен колунда бар адамдар сеп бергенде кызынын эч нерседен кемчил болбошу үчүн, ары өзүнүн кадыр-баркын көтөрүү үчүн мурункудай себелеп эмес, ашырып бере башташкан деген жыйынтыкка келсек болот. Алсак, адатта уулун үйлөгөн киши жаш үй-бүлөгө арнап жаңы өргөө жасатып тиксе, ал өргөөнүн ичин толтуруу кыз тарапка тиешелүү деп саналган. Бай адамдар дал ошол өргөөнү да өздөрү жасап бере башташкан. Тарыхый, адабий маалыматтарда сейрек учурларда айрым ашынган бийлөөчүлөрдүн бардык түйшүктөн куткаруу үчүн кызынын себине кошуп кул, күң бергени айтылат. Ал эми турмушу оор көпчүлүктүн кыска убакытта сеп даярдаганга мүмкүнчүлүгү болбогондуктан, ага кызы кичине кезинен эле даярдана баштаган. «Кизингни бешикка сол, молини тешикка сол» деп өзбек макалында айтылгандай, салт катары кыз төрөлгөндөн эле анын тоюна даярдык башталган: энеси кызына атаган сандыкка сепке керек болчу бардык нерселерди жыйнай баштаган [103,]. Сеп берген тараптын материалдык жактан зыян тартуусу белгилүү, ошондуктан кызды татыктуу узатуунун түйшүгүн, оордугун өзбектердин «Кыз берген адам кырк жыл өзүнө келе албайт» деген макалы тастыктап турат.

Сеп – көркөм буюмдардын жыйнагы. Ага чеберчиликтин сырдуу учугу аркылуу бүткөн: шырдак, туш кийиз, ала кийиз, килем, асем нускалар (сөйкө, чолпу, желбирөөч, чач кеп, күбөк, билерик, шакек, оймок, бой тумар, төөнөгүч), ат жабдыктары, жууркан-төшөктөрү, кийим-кечелери ж.б. кирет. Бирок ага мал кирбейт, атасынын кызына берген малы энчи болот. Сеп даярдоочулар курактан жасалган буюмдарга өзгөчө көңүл бурушкан. Себеби, мунун баш кошуп жаткан жаштар бири-бири менен эриш-аркакта, ынтымакта жашашса, бала-чакалуу болуп, турмуштары ушул курак сыңары түбөлүктүү уланып, куралып кетсе, ар дайым жакшылыктар жандап жүрсө деген мааниси болгон. Ошондуктан ар бир жаш үй-бүлөгө же күйөөгө узатылып жаткан кыздын себине бир жуп балыш, жаздык же төшөк сөзсүз курактан болушу шарт болгон. Курактан жасалган төшөктүн турна курак, бөрү көз курак, каттама курак сыяктуу түрлөрү белгилүү.

С. М. Абрамзон кыргыздардагы калың жөн эле салттык үрп-адаттардын өңүтүнөн эмес, реалдуу экономикалык кырдаалдар тарабынан каралышы керек деп эсептеген. Андыктан, калыңды кандайдыр бир таптан тышкары турган нерсе катары кароого мүмкүн эмес. Калыңдын өлчөмү өтө чоң чектерден (феодалдар жана ири байларда) тартып бир нече баш малга чейин (калктын колу жука катмарындагыларда) өзгөрүп турган, б.а. ал күйөө бала менен колуктунун ата-энелеринин социалдык жана мүлктүк абалынан түз көз каранды болгон [4, 153-б].

Али төрөлө элек же кичине жаштагы балдарды баш коштуруу жөнүндө алдын ала түзүлгөн келишим боюнча, ири өлчөмдөгү калыңды негизинен мал менен толук жана милдеттүү түрдө балдар бойго жеткенге чейин төлөшкөн. Мындан тышкары, ар бир майрам же өзгөчөлөнгөн күндөрдө болочок күйөө бала тараптан колуктунун ата-энесине мал же тери, кездемелердин кесиндилери, кооз жасалгалар түрүндө белек тартууланган. Иликтенген аймакта калк мал чарбачылык менен алектенгендиктен, калыңды мал менен төлөө кеңири жайылтылган. Талаалык изилдөө материалдарынын маалыматтары боюнча, калктын бай катмарында калың 20-30 баштан ашуун

ири мал жана 100-200 баш кой, ортоңку катмарда 7-10 баштан ашуун ири мал жана 50 кой, кедейлерде бирден экиге чейин ири мал жана 8-10 койдон турган [АДТ-1]. Бай мал ээлеринде калыңдын өлчөмү көп учурда тогуздап эсептелинген. XX кылымдын башында калың көп учурда акча менен да, кээде эгин менен да (дыйкан кыргыздарда) төлөнгөн. Кашкар кыргыздарында бай кыргыздар көп учурда калыңды күмүш уютмасы-жамбы түрүндө төлөшкөн. Сары-Колдо калыңдын баалуу бөлүгү катары топоз эсептелинген.

Бирок, кыргыздар чоң үйүр малдарга ээ болгондуктан, үйлөнүү үчүн атасынын короосунан кеткен 100 баш мал маанилүү деле үлүш эмес экендигин, ушуну менен бирге эле туугандар тарабынан алып келинген белек-тартуулар да эсепке алынарын белгилей кетүү керек. Ал эми Сары-Колдун байларында 1000ден ашуун кой, 500 топоз, 10дон ашуун үйүр жылкыларды кармашкан. Бай жашаганы калыңга 100 кой, 20-30 топоз, орто жашаганы 50 кой, 8-10 топоз, кедей жашаганы 20 кой, 2 топоз беришкен. Ал эми Шинжаң кыргыздарында болсо XX кылымдын баш жагында бай үй-бүлөнүн кызынын калыңы 20 жылкы, 100 кой, ал эми кедей үй-бүлөнүн кызыныкы 20га жакын койду түзгөн [13,187-б]. Калыңдын өлчөмү үй-бүлөнүн байлыгына жараша болот. Белгилүү тарыхчы Рокканун айтымында калың үчүн казак кедейлери 5-6 кой, байлары 200 дөй жылкы, 500-1000 башка чейин кой беришкен. XIX кылымдын аягында калың азайган, байларында 9-10 кара мал, 100дөй койду түзүп калган [31, 36-б]. Каратегин кыргыздарында XX кылымдын орто ченинде орто жашаган кыргыздар калыңга 25 рубль, 5 кой, 1 уй, 5 кап ун, 1 филяга өсүмдүк майы, 15 баштык шириндик, 20 атлас көйнөк, 10 крепдишин, 60 түрдүү кесинди материал беришкен [57,193-б].

Кудалашуу салтында калың тогуздап эсептелген, б.а. малдын 9 түрүнөн турган: кыл куйруктан 1 тай, кара малдан 2 торпок, койдон 4 козу, эчкиден 2 улак калыңга бериле турган малдын саны 9 болгон. Бул сан чоң ыйык мааниге ээ. 9 саны боюнча кошумча пикир: 9 ай көтөрүп, толготуп, анан жарык дүйнөгө алып келип, чоңойтуп тоюнда сарпай кийип, 9 табакка салынган 9 түрдүү даам-татымдар үйлөнүү үлпөт тойдо баланын да, кыздын да үйүнө алып

келинген. 9 саны кыргыздын жакшылык, жамандыгында сөзсүз аралашкан. Жакшылыкта тогуз себет, жамандыкта тогуз айып мал салышкан. Кыргыздарда каралардын саны так болот. Мисалы: 11, 13, 15, 17 ж.б. Калындан тышкары, эгерде күйөө баланын атасы бай болсо, жаңы үйлөнгөндөргө атайын өргөө көтөрүп берген [31, 36-б]. XIX к. аягы - XX к. башына чейин кыргыздарда негизинен калың майда малдардан турган болсо, кийин чоң бодо мал: ат, төө жана башка жандыктардан турган [67, 55-б.]

Кыргыздарда «тогуз» касиеттүү сан болуп, ошондуктан колуктуга сеп даярдоодо тогуз түрдүү кездемеден тогуз көйнөк башкача айтканда, келинге «тогуз катар сарпай» жасашкан. Калыңдын өлчөмү кандай гана болбосун, жери жана малы жок үй-бүлөлөр үчүн көйгөй туудурган. Ошондуктан, жергиликтүү элдин арасында мындай сөздөр айтылган: «Көрктүүнү көрүп алгыча, наркын сурап ал», «Тойду жесе эл жеди, дооматына кыз калды», [АТД-2]. Үйлөнүү тоюна көбүрөөк чыгым кетирген айрым үй-бүлөлөр таптакыр жакырданып кеткен учурлар көп болгон. Аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн калың төлөө жүгүн жеңилдетүү эки гана кырдаалда: эгерде калың жыйноого жакын туугандар жардам берсе же аны төлөөнүн акыркы мөөнөтүн артка жылдыруу жөнүндө куда тарап менен макулдашылса гана мүмкүн болгон. Акыркы айтылган кырдаал үйлөнүү тою өтө турган күндү кээде узак жылдарга артка жылдырган. Ошондуктан, калың жыйноо бардык тууган-уруктун милдеттүү иши болуп эсептелген, бирок анын олуттуу бөлүгүн күйөө баланын атасы кошкон.

Айрым эркектер калың төлөөгө каражаты жетпегендиктен, аял ала алышпай же көбү никелешүүнү узак жылдарга артка жылдырууга аргасыз болушкан же болбосо калың талап кылбаган жубанга баш кошууга туура келген учурлар болгон. Ошондой эле байлар өзүнүн карамагында чарбачылык боюнча иштеген кызматкерлерин үйлөндүргөн. Кыргыздарда калктын жакыр катмары - «пас аякта» келишим боюнча чоң каада-салт менен уул үйлөндүрүп, кызды күйөөгө берүү бирин-серин гана учураган. Калган көпчүлүгү «али кудурет» кудалар аталышып, алар бири-биринин абалын жакшы түшүнүшкөн

жана ошол себептен калыңсыз, сепсиз жана тойсуз эле уул үйлөп, кыз чыгарган тараптарга киришкен. Бир кой союп эле калыңсыз үйлөнгөн мындай учурду «кара сууга нике кыюу» деп коюшкан [119, 59-б].

Кыргызстандагы кыргыздарга салыштырмалуу Сары-Колдо калың түшүнүгү ХХ кылымдын башталышына дейре олуттуу деле өзгөрүүлөргө учураган эмес. Кээ бир элдерде калыңдын өлчөмү алда-канча жогору болгону менен, кызы бар үй-бүлөдө кыздын алты жашынан тартып эле сеп даярдоо («Алты жаштан салсаң-ашырасың, жети жаштан салсаң- жеткиресин») башталгандыктан, калың менен септин ортосундагы баа-нарк өлчөмү бирдей кырдаалды да белгилей кетүү керек [113,252-б].

Демек, кыргыздарда калың жетишээрлик түрдө чоң өлчөмгө жетип, септин көлөмү да тиешелүү түрдө ушундай өлчөмдө болгон. Калың биринчи, ал эми сеп андан келип чыгуучу көрүнүш. Анткени, калыңдын курамында жеткирилген материалдарды жана чийки заттарды (кездеме, жүн, тери) колуктунун ата-энеси жаңыдан баш кошкондорго иштелип чыгарылган даяр буюмдар түрүндө беришкен. Кыздын ата-энеси кызынын себин да: көйнөк, жоолук, жоолуктун түрлөрү чын жүнөн (жоолук), кырма (чоң жоолук), тараң (он эки чаралык), каляк, чач кеп, чач бак, кымкап чапан келин кийимдери- «сарпай», үй-тиричилик буюмдары кийиз, кийиздин түрлөрү: “ылбырай”- кештелген кийиз, “ала кийиз”, “кара кийиз” ж.б. өзгөчөлүктөрү түшүрүлгөн оймолордон жана боектордон түрлөп жасашкан. Кыргыздар өз ойлорун боек жана оймо аркылуу билдиришкен. Мисалы: кийизге «тул көчөт» деген оймо түшүрүлгөн. Ал кийизге жесир аял оймо түшүргөн. Демек өзүнүн ой-пикирин көчөт аркылуу билдирген. Балыш- жаздык (узун балыш), балыштын түрлөрүн: “илме”, “пап-пап”, колдо тигилген “тор балыш” ж.б, туткучтун түрлөрүн, жууркан-төшөк буюмдарын тогуздап беришкен. Болочоктогу үй-бүлөнүн баалуулуктары үйлөнүү үрп-адаттарынын тойго чейинки баштапкы мезгилинде эле эркектики жана аялдыкы болуп бөлүнгөн. Аялдардын ыйгарым укуктары турак-жай, кийим-кече жана үй иштерине байланыштуу болсо, баштапкы материалдарды жана жашоого каражатты эркек камсыз

кылган. Септин өлчөмү, курамы жана сапаты келиндин жаңы туугандарынын сынынан өтүүчү жана суктануусун пайда кылган. Септин көлөмү жана баалуулугу сөзсүз эле төлөнгөн калыңдын өлчөмүнө жараша болгон эмес, бирок экөөнүн ортосундагы шайкештик байкалган. Көп учурларда септин баасы калыңдын наркынан бир топко жогору турган. Сары-колдук байлар, бай ата-энелер кызын кийим-кече жана үй-тиричилик буюмдары менен эле камсыз кылышпастан, кээ бирөөлөрү сепке кошуп боз үй жана ат беришкен. Колуктуну күйөөсүнүн үйүнө жасалгаланган ат менен башкача айтканда “бикактин” үстүнө отургузулуп жөнөтүшкөн. Бикак-аттын үстүнө жабылган жабдык аялдардыкы жана эркектердики болуп экиге бөлүнөт, анын айырмачылыгы жасалгасында. Мындай ат колдо кештелеп тиккен жабуулар менен жабылып жасалгаланган. Салтта, наркта жана нускада каркырадай калың көч баштоочу жан үлпөт менен күйөөгө аттануучу бийкечтердин минген аттары аябай кооздолгон [7, 64-б.]

Мына ошентип, калың бир жагынан септи даярдоодо материалдык негиз, экинчи жагынан күйөө баланын туугандары тарабынан жаш үй-бүлөнү материалдык жактан камсыздандыруу болгон. Калың келинге, бир жагынан, болочок эне жана балдардын энеси катары чоң баалуулукту берсе, экинчи жактан жаштардын материалдык жактан камсыздандырылуусу болуп эсептелген. Ошол себептен, үйлөнүү той үчүн күйөө бала күн мурунтан белгилүү бир сандагы мал күтүүгө тийиш болгон. Мусулмандардын орозо жана курман айт майрамдарында күйөө баланын ата-энеси колуктуга көйнөк, жоолук, жасалгаларды, анын ичинде «иляс сандиптен» тигилген көйнөктөрдү жана жоолуктарды, кээ бир кыштактарда «дурия» жоолуктарды ж.б. белектерди берген. Өз кезегинде колуктунун ата-энеси белекке тиешелүү белек менен жооп берүү аркылуу куда-сөөктүк мамилени бекемдешкен. Тойдун шылтоосу менен мындай белек-тартуу алмашуулар туугандашып жаткан тараптар ортосундагы жакшы мамиленин орнотулушуна көмөк көрсөткөн.

Изилденген өрөөндө колуктунун себине сөзсүз колдо согулган чадар, колдо согулган терме, гажары таар, эки жүздүү таар, кийиз, кара кийиз, оймо кийиз, кээ бир кыштактарда кийиз килем, үстү баркыттан же жибектен тигилген жууркан-төшөк беришкен. Мындан тышкары, сепке бардык үй-тиричилик жана үйдүн ичин жасалгалоо буюмдары: туш кийиз, балыш тыш, ар түрдүү жабуулар, ар түрдүү баштык, текче, аяк кап, күзгү кап, кайчы кап сыяктуу буюмдар кирген. Колуктуга жибек, гирвишин (крепдешин) жана сакистепки (атластын бир түрү, памирче сегизтепки) жаңы көйнөктөр тигилген. Ал эми Каратегин кыргыздары кыздырынын себине коңшу мамлекеттен алынган материалдын кесиндисин көбүрөөк беришкен. Анда тышкары 2 көйнөк, 2 жолук, 2 күмүш сырга, бирөөсү тамчыны элестеткен сомсоко сырга, экинчиси Ферганадан алып келинген шалдырак кулак сырга болгон [57,191-б].

Келечекте аял алуу үчүн жигиттер мурдатан эле калың топтой башташкан да, ал эми кыздар өздөрүнө сеп даярдашкан. Септин курамына негизинен ондон жыйырмага чейинки жууркан-төшөк буюмдары кирет. Алар аялдардыкы чети кызыл кездеме менен жана эркектердики жашыл кездеме менен жээктелип бөлүнгөн. Мындан тышкары, чоң-кичине өлчөмдөгү такыялар жана адам боюнан бийик чоң көшөгө да сепке кошулган. Салт боюнча көшөгөнү аны колуктунун энеси актыкты туюндурган ак жибектен тигип берген. Айрым айыл-кыштактарда мындай көшөгө ар түрдүү материалдардын кесиндилеринен даярдалып, «курама» же «курак» деп аталган. «Курама» биринчиден көз тийгенден сактайт, экинчиден үй-бүлөнүн жана андагы байгерликтин көбөйүүсүнө жардам берет деген сырдуу мааниге ээ болгон. Көшөгө тигилген материалдардын кесиндилеринен колуктунун энеси кызы үчүн анын болочоктогу күйөөсүнүн үйүндөгү той-салтанат күндөрүндө керектеле турган буюм-тайымдарды да даярдаган. Көшөгөдөн башка балыш кап, көйнөк, жууркан, ат жабуусу ж.б тигилген. Салт боюнча бир нече көшөгө жасалган. Өз кезегинде келин аларды күйөөсүнүн туугандарына белекке бере алган. Кудалашуунун бардык ырым-жырымдарында көшөгө

илинип турууга тийиш болгон. Көшөгө боз үйдүн сол, аялдар бөлүгүнө тартылган жана жаңы үй-бүлөдө тун бала төрөлгөнгө чейин алынбаган. Көшөгөнү абдан кооз кылып жасашкан. Ошол себептен колуктулар минтип айтышкан: «Көшөгөмдү эл көрөт, жүзүмдү ачып ким көрөт» [АТД-2].

Жаңыдан баш кошуп жаткандар үчүн көрпө-төшөк буюмдарын жасоо үчүн колуктунун ата-энесинин үйүнө белгиленген күнү айылдын аялдары келишкен. Аларга колуктунун энесинин эже-синдилери жана курбулары жардамчы болушкан. Тигүү бир канча күнгө созулушу да мүмкүн эле. Себеби, ар ким абалына жараша көрпө-төшөк кылып берген. Бул күндөрү күйөө тараптан сеп даярдоодо иштеп жаткандар үчүн адат боюнча белектер жөнөтүлүп, бир кой, дасторкон толо же болбосо чоң куржун нан, боорсок, сый татымдары, андан тышкары кездеме кесимдери, жоолуктар, ийне, жип, ал эми колукту менен анын курбулары үчүн эндиктер, калийпалар, осмо таш сыяктуу буюмдар салынган. Иш аяктаган соң төшөнчү жана көрпө-төшөктөрдү жерге жайып, үстүнө наристелерди, майда балдарды олтургузушкан. Кээде аларга айылдагы жашы улуу байбичелерди же колуктунун атасынын тукумундагы эжелердин бирин отургузушкан. Андан соң төшөк-жуурканды колуктунун атасы тарабынан даярдалган жыгач сандыкка (сеп сандыкка) салып коюшкан. Сандыктын түрлөрү көп болгон. Көбүнчө жыгачтан сандыктын түрлөрүн жасашкан. Алар «чынар сандык», «арча сандык» деп аталган [40, 66-б]. Кыргыздар колдонушкан идиш- аяктары да көбүнчө жыгачтан жасалган.

Болочоктогу келин өзүнүн себин даярдоого милдеттүү түрдө катышууга тийиш, ага негизинен энеси, жеңеси, эжеси жана курбу кыздары көмөктөшкөн. Сайма саюу чеберчилиги эзелтеден эле элдин аң-сезиминде кыргыз аялдарынын баалуу жана зарыл касиеттеринин бири катары калыптанган. Үйлөнүү тою күнү жалпы эл көрсүн үчүн эки боз үйдүн ортосуна керилген арканга колуктунун себи милдеттүү түрдө илинген жана анын сапаты ар тараптан талкууга алынган. Септик буюм-тайымдарды көрсөтүүнү жана ал жөнүндөгү талкууну колуктунун аял туугандарынын бири уюштурган. Мындай ырым-жырымда коңшу-колоң жана тууган-уруктагы аялдардын

алгачкы эле айтар кептери: “Сандыгы кандай экен?” же “Сандыгына эмне салды экен?” - деген сөздөрдөн турган. Сеп көбүнчө жыгач сандыкта сакталган. Тойдон кийин гана ал күйөө баланын айылына жеткирилген.

Ошентип, колуктунун туугандары жаңыдан баш кошкондорду материалдык жактан камсыздоонун негизги бөлүгүн камдаса, күйөө баланын ата-энеси алардын андан аркы жашоосу үчүн жоопкерчиликти моюнга алышкан жана тойго чейин мунун баары даярдалып бүткөн.

Өзбек-коңураттар туурасында маалыматтарда күйөө бала жана колукту тараптардын ортосунда алдыда боло турган никелешүүгө байланыштуу пайда болгон мүлктүк мамилелердин табияты башкачараак. Анда кудаланып коюлган кызына анын болочоктогу күйөөсүнүн үйүнө алып бара турган түрдүү мүлктү ата-энеси даярдары айтылат. Ал сеп катары каралат жана кыздын өздүк менчиги болуп саналат. Бул мүлктү толуктоого колуктунун ата-энесинен сырткары колуктунун туугандары сөзсүз катышышкан. Алар өз күчү менен жана өз эсебинен колукту үчүн үй көтөрүп, аны бардык кырдаал-шартка ылайыктап жабдышкан жана жаңы баш кошуп жаткандар үчүн чогултулуучу белектерди даярдоого катышышкан. Күйөө баланын ата-энеси тарабынан берилген белектер колуктунун ата-энесинин туугандары үчүн жалпы болуп эсептелген жана аны колуктунун ата-энеси жакын туугандары менен сөзсүз түрдө, малдын жалпы тиешелүү башынын үчтөн экисин берүү менен бөлүштүрүүгө милдеттүү болгон [123, 37-52-бб].

Ошентип, жогоруда айтылгандардан улам, кудалашуу жалпыга бирдей болуп эсептелип, анда туугандашуу мүмкүнчүлүгү калыңдын өлчөмүн белгилөө менен кошо аныкталган.

Тараптардын нике биримдигин түзүү жөнүндө сүйлөшүүлөрү үч каададан турган: кудалашуу, бата той жана сырга салды. Үй-бүлө күтүүдө үйлөнүү тойго даярдыктар төмөндөгүдөй баскычка бөлүнүп каралган:

Кудалашуунун биринчи эле мезгилинде Сары-Колдо кылдат жана тыкан даярданышкан, кудаларды “расмий” жана “жуучу” деп бөлүү өзгөчөлүгү билинген. Жуучу болочок колуктунун ата-энесинин макулдугун

алуу максаты менен алдын ала сүйлөшүүнү жүргүзөт. Эгерде кыздын ата-энеси биринчи жолкусунда баш тартып койгон учурда күйөө бала тараптагылар болочок колуктунун ата-энесинин үйүнө бир нече ирет кайталап барууну уюштурушкан.

Тойдун күнү жана калыңдын өлчөмү жөнүндө маселелерди чечкен экинчи мезгилде күйөө балага калыңды мал менен гана эмес, дан менен төлөөгө да мүмкүнчүлүк берилген. Бул маселелерди чечүүгө күйөө баланын эң жакын туугандары катышышкан.

Аталган аймакта «Али кудурет» (мүмкүнчүлүккө жараша) деп аталган дагы бир адат болгон. Аны «Кара сууга нике кыйды» деп (калыңсыз, сепсиз нике кыйылган) коюшкан. Бул үрп-адат калктын жакыр катмарында өткөрүлгөн.

Сары-Кол калкынын дагы бир айырмаланган мүнөзү болуп алыскы жердеги эл менен куда-сөөк болууну каалашпагандыгы. Алыскы аймактардагылар менен кыз берип, келин алууну жактырышкан эмес. Колунан келишинче жакын жерден куда түшүүгө, келин алууга аракет кылышкан.

Никеге туруунун кандай гана формасы болбосун, үйлөнүү үрп-адаттарын аткарууда кудалашуу боюнча никелешүү жалпыга бирдей болуп саналат жана ал үйлөнүү ырым-жырымдарын тигил же бул деңгээлде толугураак аткаруу аракеттери аркылуу белгиленет. Мында салттын күчтүү таасири алдыңкы орунга чыгып, үйлөнүү тою элдин аң-сезимине никеге туруунун толук укуктуу белгиси катары сиңирилгендигин андоого болот. Жаңыдан баш кошуп жаткандардын андан аркы жакшы жашоосу үйлөнүү үрп-адаттарын туура жана так сактоо менен аткарууга да көз каранды деген түшүнүк жашаган.

Сары-Колдо XIX кылымдын акырында жана XX кылымдын башында бир эле убакытта үй-бүлөнүн ар түрдүү формалары – кандаш туугандардын чоң үй-бүлөлөрү, атасы же энеси бир туугандардын балдарынын ортосундагы никелешүүлөр өкүм сүргөн. Никелешүүдө бардык калк үчүн экзогамиялык нормалар негизги болуп саналган. Ата жана эне боюнча туугандарды

айырмалоо тууганчылык терминдеринин бөлүмү менен жүргүзүлгөн. Башка элдер менен келтирилген окшоштуктар, кыргыз элинин үйлөнүү үрп-адаттарындагы кээ бир өзгөчөлүктөргө карабастан, өзүнүн негизи боюнча кантсе да бирдей мүнөздө болгон. Кудалашуудан баштап жуучу түшүү, калың төлөө, сеп берүүдө кыргыз, казак, өзбек, тажик жана Борбордук Азиянын башка элдеринин үйлөнүү үрп-адаттуулугунда көптөгөн жалпылыктар бар.

Иш өз ыңгайы менен аяктагандан кийин тараптар эки жашка бакыт каалап, бата беришкен. Андан ары туугандашууну бекемдөөнүн жүрүшү эки тараптын бири-бириникине өз ара барып-келүүсүн жана белек алмашуусун талап кылган. Сый тамактан кийин тараптар той өткөрүү күнүн белгилешкен.

Демек, корутундулай келгенде, Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда үйлөнүү тойго даядыктар көп убакытты жана сандаган элдик жөрөлгөлөрдү талап кылган. Каада-салттардын бөлүктөрүн билүү жана үйрөнүү маанилүү болгон, анткени, алар күйөө баланын тууган-уруктары менен болочокто туугандашуунун өбөлгөлөрү болуп саналган. Кудалашуу жалпыга бирдей болуп эсептелип, туугандашуу мүмкүнчүлүгү калыңдын өлчөмүн белгилөө менен аныкталган. Калың жетишээрлик түрдө чоң өлчөмдө болсо, септин көлөмү да тиешелүү түрдө ушундай өлчөмдө болгон. Кызга берилген сеп көптөгөн ыңгайсыздыктардан куткарган жана септи үй-бүлөнүн социалдык-экономикалык жагдайына жараша беришкен. Калың бир жагынан септи даярдоодо материалдык негиз, экинчи жагынан күйөө баланын туугандары тарабынан жаш үй-бүлөнү материалдык жактан камсыздоо болгон. Септин көлөмү жана баалуулугу сөзсүз эле төлөнгөн калыңдын өлчөмүнө жараша болгон эмес, бирок экөөнүн ортосундагы шайкештик байкалган. Үй-бүлөнүн баалуулуктары үйлөнүү салты тойго чейинки баштапкы мезгилинде эле эркектики жана аялдыкы болуп бөлүнгөн. Тойго даярдык алыс, жакын тууган-урук келип, кыздын себин жана тойго керектүү болгон татымдарды даярдоодон турган. Үйлөнүү тойго чакыруу бардык тууган-урукка кабарчы аркылуу тойдон бир нече күн мурдараакта (6 күндөн 12 күнгө чейин), кээде мындан да көп күн мурун айтылган.

4-БАП. Үйлөнүү тойдун жүрүшү.

4.1. Колуктунун үйүндөгү той.

Тойду өткөрүүгө эки тараптан тең көп сандаган тууган-уруктун мүчөлөрү катышып, той ээлерине зарыл жардамдар көрсөтүлгөн. Алардын ар бири үрп-адаттык ырым-жырымдын иреттүүлүгүн сактоого тийиш болушкан. Тойго келген конокторго кичи пейилдик, ызаттоо менен меймандостугун көрсөтүшөт.

Тойго коноктор таттуулар салынган тогуз нан, кездеме, көйнөк, жоолук алып келишкен (АТД-2). Өз кезегинде, колуктунун энеси коноктордун кетишине карата жооп кылып, туугандык байланышына жана тойго эмне белек алып келишине жараша кайтарган.

Жакын туугандар «адия-адиякаш» деп аталган. Тойго чакырылган жакыныраак туугандар тойдон бир-эки күн мурда той ээсинин үйүнө келип, жаңы үйлөнүп жаткандарга мал түрүндө (топоз, уй, кой, эчки ж.б.) кошумча беришкен. Кошумчанын саны тууган катышына жараша болгон. Тоолуу же тоо этектериндеги айылдарда жашашкан эң жакын туугандар күйөө баланын ата-энесине ири мал топоз, кой, эчки белек тартуулаган учурлар көп кездешкен. Аялдар жасалга (мончок, билерик, шакек, көйнөктүк кездеме, даяр кийимдер ж.б.), бышырылган тамактарды: май тооч, нан, чий боорсок, каттама, чабаты алып келишкен. Тойго келген коноктор колуктунун ата-энесин «жакшылыктар көп болсун, той-тойго улансын» деп куттукташкан.

Сары-Колдуктардын өзгөчөлөнгөн салты «туз таттым» жөрөлгөсү. Бул жөрөлгө бата тойдон кийин, нике тойго чейин өткөрүлөт. «Туз таттым» деп аталып калуусунун себеби кыздын ата-энеси, туугандары баланын үйүнө туз татканы, даам татканы, эшик-төрүн көргөнү барышат.

Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү тойдогу үрп-адаттары негизинен колуктунун үйүндөгү тойдо өткөрүлөт. Тойго көрүлүүчү даярдыктарга, тойдун жүрүшүнө, тамак-ашын, кийим-кечесин даярдоого колуктунун үйүндөгү тойго, күйөө баланын үйүндөгү тойго үй-бүлө, тууган-урук баары

активдүү катышат. Бөлүнгөн тапшырмасын ар ким так, жоопкерчиликтүү аткарууга аракеттенген. Колуктунун үйүндөгү той кудаларды күтүп алуу менен башталган. Атайын дайындалган аял кудалар тараптан келген «куржун» жана «тогуз табакты» кабыл алат. Кыздын үйүнө келген конокторду кайнене тосуп чыккан эмес. Бул «кайнене чыкпас» жөрөлгөсү деп аталган. Качан гана кудагый тараптагы аялдар алып келген баш-аяк сарпайды (кийим-кечени) кийгизип, бир койду колуна карматканда сыртка чыгып, кой кармаган балага кийит кийгизип, андан соң келген кудаларды жана күйөө балдарды тосуп алып, ак тилек менен оң мүрүлөрүнө улпак сээп, кудалар үчүн даярдалган үйгө киргизген. Колуктунун үйүнө кирээрде эң алгач аялдардын улуусу кирип, бири-биринин ийинине улпак себет. Бул жөрөлгө дыйканчылык менен алектенген элден калса керек [57, 192-б]. Кудалар жайылган дасторкондон даам татышып, «сырга салды» жөрөлгөсүн өткөрүшкөн. Сары-Колдуктар сырганы, башкача айтканда сөйкөнү «сом сөйкө» деп атап коюшкан. Себеби, ал күмүштөн жасалган чоң, кичине формада болгон. Сырга салды жөрөлгөсү ар кайсы аймактарда ар кандай болушу мүмкүн. Сары-Колдун кээ бир аймактарында салт боюнча кызга кичине кезинде сырга салып койсо, кийинчерээк сырганын көлөмүн чоңойтуп койгон. Колукту курбулары, жеңелери менен тартылган көшөгөдө жасана кийинип олтурган. Көптөгөн туугандар жана тааныштар колуктуну куттукташкан. Жаш үй-бүлөнүн жакшы башталыштарын символдоштуруу максатында алынып келинген нан жана таттуулар салынган куржунду алып киришкен. Күйөө жактан куржунду көтөрүп келген балага кыз тарап чапан, калпак ж.б. нерселер берилет. Ал эми куржунга жабылган баркыт кездемени же килемди кыз жак алып алат.

Андан кийин шакек (жүздүк) жөрөлгөсү өткөрүлөт, кыз жак өтө сак болуп, уул жактан шамдагайлык менен бирөөнү өөп коюш керек, ал эми уул жак өөп алса мөрөй ал жакта болот. Шакекти (жүздүктү) шириндиктерди, нандын түрлөрүн кыз жакка өткөрүп беришкен. Куржунду сыйлуу, кадырлуу байбичелер изи менен тигишкен. Тигилген жиптин учугу үзүлбөстөн бүтүн чыгарылышы керек жана тигилген жиптин учу түйүлбөш керек. Эгерде жип

үзүлүп калса, жамандыкка жорушкан, ортодогу байланыш үзүлөт, ал эми үзүлбөстөн узун кылып чыгарса, байланыш узун болот деп ишенишкен. Куржундун учугуна жети шакек кошуп, кайрадан күйөө баланын энесине кайтарылып берилген. Куржундун тышындагы шакек, сөйкөлөрдү, ичиндеги эт, быжы, өпкөнү кыз тарап алышкан.

Күйөө баланын энеси же аял туугандарынын ичинен көбүрөк балалуу бирөөсү колуктунун чачын койдун төшү менен майлаган. Эгерде кайнененин турмушу жарды, күйөөсү өлгөн же дагы башка себептер болсо, анда кайнене эмес, турмушу бүтүн, көп балалуу чоң энелер майлаган. Сары-Колдуктар бул жөрөлгөнү «чач сылаар» деп аташат. Мында койдун төшүн бышырып, уулдун энеси көшөгөгө кирип, кыздын чачын ошол төш менен майлап, төштөн оозандырат. Аны менен кошо сөйкө, билерик, шуру жана бир катар кийим беришет. Ага чейин кыздын башында чоң жаңы жоолук болот, аны ошол уулдун энеси төш менен чачын сылап бүтүп, жоолугун өзүнө алып алат.

Акырында достору - «күйөө жанчылар» (күйөө баланы коштоп жүргөн достору) коштогон күйөө бала келген жана мында үйлөнүү тойдогу күйөө балага байланышкан негизги үрп-адаттар өткөрүлгөн. Күйөө бала достору менен колуктунун боз үйүнө 100-200 метрче жетпей токтоп, алардын кимиси күйөө бала экендигин эч ким тааныбасын үчүн жүздөрүн чапандарынын жеңи менен тосуп алышкан. Достор кезек менен «ашыктык» ырларын ырдашкан.

Ээй, ээй ырда десең ырдайын,
Айтпа десең, айтайын,
Ашыктыктан баштайын,
Айткан менен түгөнбөйт.

Оймогуң сынса мыктайын,
Ойлобой кантип уктайын.
Шакегиң сынса мыктайын
Саанабай кантип уктайын [АТД-2].

Дал ушул ирмемдерде колуктунун сиңдиси (күйөө бала үчүн балдыз) тургандардын кимиси жезде экендигин таап, аны кулагынан чоюусу керек. Бул жөрөлгөнү колуктунун жеңелери күйөө баланы кызарган кулагынан билип алуусу үчүн ойлоп табышкан деп айтылат. Бирок бул элдин өзүнүн жоромолу, ал эми изилдөөчү А. Мурзакметов: «... мындай салт өтө байыркы мезгилдин, адамзаттын тарыхында энелик доор (матриархат) деп аталган учурдун калдыгы болушу мүмкүн. Ал доордо аялдардын үстөмдүк

кылышканы белгилүү. Демек, тагыраак айтсак, күйөө болчу жигит (бала) кайын атасынын эмес, кайын энесинин айылында жашаган болуп чыгат. Мында ал багылып, кайтарылып эле жатпай, үйдүн, айылдын ичиндеги жумуштарга аралашып, кызматы менен кайнененин сынынан өткөн болушу мүмкүн. Өткөн доорлордо турмуш куруу жаш кезде эле жүзөгө ашканын эске алсак, кайненеси али балалык курактан чыга элек күйөө баласынын тарбиясынын чала жерлерин толуктаган болуп чыгат. Качан гана жигиттин кызына күйөө болуп, аны багууга жарактуу экендигине көзү жеткен соң, кызын кошуп берип, узаткан деп болжоого болот. Азыркы кезге чейин кайын журтунун күйөө баланы отун жардырып, кой сойдуруп же эт тууратып сыноосу бекеринен эмес. Бул айтылгандар элге кеңири белгилүү болгондору гана, негизи, эркектерге тиешелүү болгон ар кандай эле жумуштарды жасатып көрүп, сыноого мүмкүн болгон. Жигит күйөөлөп барганда балдыздары жездесинин кулагын чойгон тамашалуу салтты да анын чыдамкайлыгын текшерген сыноо катары караса болчудай» [*Шоокум*», № 7, 2017]. Достор үйдүн оозуна чейин, колуктунун чоң агасынын аялы (жеңеси) аларды үйгө кирүүгө чакырганга дейре күйөө баланы мактап ырдап келишкен. Боз үйдө достор дагы бир саат, балким андан ашык мезгилге чейин дагы ырдай беришкен. Колуктунун жакын курбулары алардын ар бирине саймаланган кур же кол жоолук белек кылышкан.

Өзүлөрүнүн ырлары менен күйөө баланы жана анын туугандарын мактап-жактаган достор колуктуну дал ушул күйөө баланын жанында гана өз бактысын табат деп ынандырууга аракет жасашкан. Мисалы:

Алтын буйла, дилде зар,
Жыйганыңа барасың.
Ак никени адалдап,
Кыйганыңа барасың.
Кой, карагым, кайрат кыл,
Өз элиңе барасың.
Көк кашка тунук суусу бар,
Өз жериңе барасың.

Торко элечек дүрүйө,
Салганыңа барасың.
Кадыр салып той койгон,
Алганыңа барасың.
Кумарыңды таркатчу,
Балбаныңа барасың.
[АТД-2].

Боз үйгө кирерде күйөө балага сары май оозанткан жөрөлгө жасалып, ал жаштардын бардар турмушта жашоосун каалагандыкты билдирген. Ушуну менен кошо колуктунун чоң энеси же бир тууган агаларынын аялдары ага төмөндөгүдөй сөздөр менен бата берген:

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн,
Бийкеч жан,
Ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан,
Теңтушуң менен ынак бол.
Күңгөйдөн аккан булак бар,
Күйөөң менен ынак бол [АТД-1].

Кийинки үрп-адат «паяндостон өтүү» деп аталып, төмөнкүдөй аткарылган: күйөө баланын бут алдына койдун ак териси, терме таар же ак кездеме «паяндос» төшөлгөн. Колуктунун үйүнө алгачкы жолу киргенде күйөө бала «паяндостон» өтүүгө милдеттүү болгон. Ак түс менен байланышкан бул жөрөлгө өзүнө кыргыздардын ак – бул тазалык, аруулук ишенимин камтып турат. Анын мааниси күйөө балага карата чоң сый көрсөтүүнү билдиргенинде камтылган. Күйөө баланын артынан келе жаткан досу «пөстөктү» (иштетилген ак көрпөчө) ала коюуга үлгүрүүсү керек болгон. Эгерде үлгүрбөй калса, анда ал жаш жеңенин колуна түшүп, күйөө баланын достору атайын белектерди ыйгаруу жолу менен алганга аргасыз болушкан.

Үйлөнүү тою өтүп жаткан боз үйдө күйөө бала менен анын досторун алдын ала даярдалган кийизге отургузушкан. Дасторкон үстүндө жаш жеңелер күйөө баланын досторуна ар кандай тамашалуу жорук-жосундарды жасашкан. Мисалы, күйөө баланын бардык досторуна чайга деп жалгыз пияла беришкен жана муну менен күйөө баланын сабырдуулугун сынактан өткөрүшкөн, анткени чай куюлган пияла ага эң акырында гана жеткен. Ал эми күйөө бала тарап чайнектин оозуна боорсок тыгып коюп, жеңелер тынбай ысык чай алып келсин үчүн тамашага салышкан.

Сый тамактан кийин күйөө балага «күйөө табак» деп тогуз табак тартылат. Дасторкондогу токоч нан, чий боорсок, каттама, кайнатылган эт,

боорсок, тамак-аштын түрлөрү «тогуз табак» деп аталган. Аны ушул жөрөлгөлөр үчүн колуктунун жакын туугандары: эже-синдилери, агасынын аялы, жээни жана ата-энеси даярдаган. Адат боюнча, күйөө баланын бардык достору ырдап бүткөнгө дейре «тогуз табакты» колуктунун жеңелери ачтырган эмес.

«Тогуз» деген сандын жөрөлгөлүү мааниси мына ушул үрп-адаттан көрүнгөн. Күйөө баланын достору өз кезегинде ар бир табакты сатып алышкан. Мисалы, достордун бири табакка карап «топоз бердим» же «кой бердим» деп айткан. Мында бул табакты жасаган аялдын колуктуга карата туугандык даражасы сөзсүз эске алынган.

Кийинки үрп-адат күйөө балага жаңы кийим кийгизүү менен байланышкан. Колукту тараптын жеңелери колуктунун ата-энеси тарабынан даярдалган чоң жоолук - «бокчону» (кийимдердин топтому), күйөө бала үчүн кийимди - «сарпайды» чечишкен. Колуктунун жеңелери менен күйөө баланын досторунун - «күйөө жанчи» ортосунда ырым-жырымдык ырдашуу мелдешти-«ашыктык» өткөрүлгөн. Эгерде күйөө баланын достору утса, алар эч кандай төлөмсүз эле бокчону алууга акылуу болушкан, эгер утулуп калышса, анда бокчону ар кандай белек-бечкектерди берүү менен алышкан.

Ушуга окшош үрп-адат алтайлыктарда да катталган. Бирок, аларда бул жөрөлгө кудалар ортосунда гана өткөрүлгөн. Улуураак жана сыйлуу эркектер - «аксагалдар» уламыштарды жана генеологияны (санжыраны) билүү, ыр кураштыруу башка жана чыгармачылык боюнча мелдештишкен [137, 75-б].

«Күйөө баланын маңдайын тердетүү» деп аталган жөрөлгө күйөө балага колуктунун жеңелери жаңы кийимдерди кийгизүүдөн, ал үчүн күйөө баланын досторунан белектерди алуудан турат. Өз кезегинде жеңелер да күйөө баланын досторуна саймаланган кол жоолуктарды тартуулашкан. Андан соң энеси жана туугандары күйөө баланы өөп, «Сарпай кут болсун!» же «Куш бооң бек болсун!» деген сөздөр менен куттук айтышкан. Жаңы кийимдерди кийген күйөө баланын үстүнөн ата-энеси салт боюнча «чачыла, чачыла» деп түрдүү татым-шириндиктерден турган чачылаларды жана ошондой эле барчылык

турмушта жашасын деп күмүш сөлкөбайларды башынан өткөрүп, тегеретип чачышкан. Адатта, чачыланы жаш балдар терип алышкан. Жөрөлгөнүн мааниси тукумдуулуктун, болочок үй-бүлөнүн турмушундагы байгерчиликтин сыры катары каралат. Мындай үрп-адаттар көптөгөн башка элдерде, мисалы казактарда жана кара калпактарда да өткөрүлгөн. Азыркыга чейин колдонулган учурлар кездешет.

Үйлөнүү тоюнда колуктунун атасынын жээн неберелерин тамак-аш менен сыйлоо жөрөлгөсү - «жээн табак тартуу» үрп-адаты да чоң мааниге ээ болуп, ал той мезгилинде колуктунун үйүндө, андан ары күйөө баланын үйүндө да милдеттүү түрдө өткөрүлгөн. Бул үрп-адаттын маңызы небере-жээндерге өзгөчө сый көрсөтүүдө жатат. «Жээн жерде олтурбайт, жээнди сыйласа тагасы бай болот, жээнди жерге олтургузган тага кембагал болот» деп айтышкан [АТД-1]. Колуктунун атасы бардык жээн неберелерди өзүнчө боз үйгө чакырып, эт менен сыйлаган, үрп-адаттын «жээн табак» аталышы да ушундан улам келип чыккан. Жээндерге эттин мыктысы тартылып, эркектерге калпак-көйнөктүн, аялдарга көйнөк-жоолук, кездеменин жакшылары берилген. Үрп-адаттардын катарына үйлөнүү той учурунда Сары-Кол кыргыздары жээндерди сыйлоо салтын ушул күнгө чейин сактап келишет.

Үйлөнүү салтанатынын өзү татаал үрп-адаттарга ээ болуп, ичине салтанаттуулукту да, көптөгөн оюн-тамаша жана мелдештерден турган оюн-зооктук учурду да камтыган. Үйлөнүүнүн бардык үрп-адаттуулугунун маңызын ар түрдүү мүнөздөгү каада-салттардын топтому түзүп, ал эми ырым-жырымдар жана жөрөлгөлөр, үрп-адаттык бул топтомдор түрдүүчө кооз жана терең мазмундуу бөлүгү болуп саналган.

Үйлөнүү тойду татыктуу өткөрүү үчүн улуттук оюндар жана ат жарыш, «байге», «күрөш», «кыз куумай», «кыз оюну» жана башкалар сыяктуу көңүл ачууларды пайдалануу менен атайын тартип иштелип чыгылган.

Кыргыздын үйлөнүү тойлору кыргыз жаштарына жаңы тааныштарды табуу мүмкүнчүлүктөрүн түзүп берген. Көптөгөн жаш жигиттер менен жаш кыздар дал ушундай үйлөнүү той үлпөттөрүндөгү түрдүү мелдеш-айтышуулар

аркылуу тааныштык күтө башташкан. Ар кандай оюн-зооктук мелдештерге күйөөлүү аялдардан башка бардык жаштар катышкан. Жаштардын жолугушууга ыңгайлуу жана жагымдуураак жайы деп саналган «кыз оюн» тамашасы узагыраак созулган жана эл көбүрөөк катышкан той майрамы катары саналган.

Борбордук жана Орто Азия элдеринин тарыхы менен этнографиясын терең изилдөөгө аракет кылган орус окумуштууларынын бири, Памирде бир нече ирет болгон Г. Е. Грум-Гржимайло памирлик кыргыздар сөзгө кулак төшөгөн эл, ал турсун ар нерсеге талапкер келишет, аңгеме-баяндарды угууну, айрыкча бул баяндар ыр түрүндө айтылып, эки кылдуу же үч кылдуу аспаптын коштоосунда угууну өзгөчө жакшы көрүшөт. Дегеле эркек болсун, аял болсун, ырдай билген адам алардын арасында чоң кадыр-баркка ээ деп жазган [40, 113-б].

Памир кыргыздары тойдо элдик оозеки чыгармачылыктын жогорку формасы болгон элдик ырларды аткарышкан. Мисалы, жаштардын лирикалык төрт саптарды ырдашы. Анда бүт баарын өз ичине камтыган, күчтүү да, кубанычтуу да, муңдуу да, бирок ошол эле учурда сыр каткан туюк жана ачыкка чыгарылбаган сезимдер айтылган.

Тойдо жигиттер менен кыздар бири-бири менен байланышуу үчүн ачык байкалбаган түрдүү ыктарды табышкан. Өзгөлөргө байкалып калбагандай тариздеги көз караш же билинер-билинбес жылмаюу менен купуя саламдашкан. Өз каалоосун билдирүү үчүн жаштарга ортомчулардын жардамына таянууга, жашыруун барымталык тартуу белектер менен алмашууга туура келген.

Сары-Кол өрөөнүндөгү калктын патриархалдык-феодалдык тартиптеринде үй-бүлөлүк-никелик мамилелердин үстөмдүк кылганына карабастан, үйлөнүү той мааракелери жаштар арасында, болочоктогу жубайларын тандоо планынан алганда, эң эле белгилүү болгон. Ошол эле убакта уландар менен кыздардын ортосундагы мамилелерде өзүн токтото билүүчүлүк, кармануучулук басымдуулук кылган. Адат-салт менен шариаттын катуу

нормалары жаштардын мамилелериндеги өз алдынчалыктарга, айрыкча никелешүүгө чейинки жыныстык байланыштарга тыюу салган. Алардын ортосундагы алака-мамилелерде намыстын абдан эле майда-чүйдөсүнө дейре жөнгө салынган эрежеси кыйшаюусуз сакталган.

Жаштар күндөлүк турмушта, биринчиден, жашаган жайлардын алыстыгынан, экинчиден, жаздоо, жайлоо маалында жолугушуп туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан эмес, андыктан күз-кыш мезгили жаштарды үйлөнүү той жана башка салтанаттарга бөлөп салган.

Ордо, тогуз коргоол, оромпой, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, анкилдек, уйум тууду, селкинчек, упай жана башка оюндар көп болгон. Короону кыз-келиндер темир ооз комуз кагып, “саксакай, бекбекей“ деп ырдаганча короо кайтарышкан [132, 10-б]. Мындай оюндарды памирликтер дагы тойлордо колдонгон. «Кыз оюнуна» колуктунун атасы уруксат берип, ал эми оюндарды анын жакын тууганы өткөргөн жана көбүнчө жаштар ойноочу оюн болуп эсептелет. Шинжаң кыргыздары жашаган аймакта бүгүнкү күнгө чейин майрамдар, үй-бүлөлүк салтанаттар, аш-тойлордо «улак тартыш», «кыз куумай», «ак чөлмөк», «ордо» ж.б.оюндар белгилүү. Мындан көрүнгөндөй, бардык кыргыздарга анын ичинде Кыргызстанга белгилүү оюндар жакшы сакталуу менен катар өркүндөп жатат [13, 289-б].

Кыз той оюндары жаштардын баары чогулган колуктунун үй-короосунда өткөн. Мында, бойго жеткен боз улан колуктусуна күйөөлөп келгенде же алып кеткени барганда кыздын жакын жеңелери ага келип: «Күйөө бала, калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт, мен сизди таңдым, сиз бизге кыз оюнун уюштуруп бериңиз» - деп кайрылат. Күйөө бала өзүн таңган жеңесине белек берип, анан ошол жеңесинен «бир кой» же «бир тай» союш деп кыз оюнун башташат. Кыз оюну төмөндөгүдөй тартипте өткөрүлөт. Кыз оюнун өткөрүү үчүн атайын бир үй бошотулуп берилет. Ырчы шайыр жигиттер топтолушуп, үйдүн эр тарабынан орун алышат, ал эми бойго жеткен жаш кыздар жана жаш келиндер эпчи жактан орун алышат. Адат боюнча ырчы шайыр жигиттерден шайланган күйөө жолдош белиндеги курун

токмок кылып эшет да, аны оюнду алып баруучу келиндин колуна тапшырат. Келин токмокту алып, топтолуп олтурган кыз-келиндердин ортосуна таштайт. Алардын арасынан бирөөсү токмокту катып алат. Андан соң күйөө жолдош болгон жигит ордуна туруп:

Кыз оюну бар десе,
Кызыгып көрсөк экен деп,
Азуусун айга жанган,
Алдына акындар келген турбайбы.
Сары тиш болуп сомпойгон,
Катындар келген турбайбы.
Ай он бешке тоголду,
Токмогум алган ким болду,
Токмогум кайда жоголду,

Токмогум тойдо жоголду,
Ак жамгыр жаабай ным болду,
Айкашып ойноп жатканда,
Айкашып ойноп жатканда,
Токмогум башы тоголок,
Айткылачы курдаштар,
Токмогума күйүнчү,
Токмогум алган келинге.
[108. 936]

Тогуз жоолук сүйүнчү,-деп күйөө жолдош эңкейип далысын тосот. Ошондо токмокту катып алган келин же кыз ордуна туруп, күйөө жолдошту 9 жолу далыга чаап, анан токмокту берет. Анда күйөө жолдош жигит:

Калпагымды кырдадым,
Кыз-күйөө үчүн ырдадым,-

деп биринчи иретте кыз менен күйөөнү жар көрүштүрөт. Андан кийин дагы ырдап, каалаган келин же кыз менен жар көрүшөт да, токмокту оюнду башкарган келинге кайрадан берет. Алар ирети менен улам бирөөсү алып, отурган жигиттерге токмок салышат. Кимге токмок салынса, ал жигит ырдап туруп, токмок салынган кыз же келин менен жар көрүшөт. Кыз оюну ушул тартипте бир нече убакытка чейин, а түгүл таң атканча улана берет. Мыкты ырдаган жигиттердин колуна токмок тийип калса, ал токмок салган кыз менен жар көрүшпөстөн, ал жердеги бүт кыз-келиндер менен жар көрүшүп чыккан учурлар болгон.

Эгерде токмокту таппай калса, анда токмокту бекиткен кыз ордуна туруп, жигитти токмок менен сабай баштаган. Мындай учурда жигит кызга кайрылып минтип ырдаган:

Эки бетиң албырып,
Алманын кызыл гүлүндөй.
Жоолуктан чыккан саамайың,
Тоту куштун жүнүндөй,
Ар ким жүрөт жете албай,
Күкүк менен Зейнептей.
Кошулмалар кыйын эки ашык,

Кара жер менен асмандай,
Сүйлөсө сөзгө сылыгын,
Канткенде секет унугам,
Эсимден кетпейт кылыгың. [44, 74-б.]

Кызга ушинтип кайрылган жигит анын ар-намысына тийген кызда ырдаганы түшүнүктүү. Кыз жигитке: «Мага минтип ырдагандын ордуна, кымча белдүү, аппак жүздүү кыздарга көз салбайсыңбы» деп жооп берген. Андан ары жигит кызга жооп катары төмөнкүдөй тамашалуу саптар менен кайрылган.

Байкап айтам,
Баркыбыз бирге эмеспи,
Баш билбеген келинден,
Байбиче дурус эмеспи.
Кеп билбеген келинден,
Кемпирлер дурус эмеспи [АТД-2].

Ушул сыяктуу өзүнүн тарыхый мекенинде жашап жаткан кыргыз ырлары памир тойлорунда да ырдалат.

«Бір кесе» оюну да ыр мелдешти түрүндө өткөрүлгөн. Кымыз же башка суусундук толтурулган кесе катышуучуларга кезеги менен өткөрүлүп берилген. Кесени алган ар бир катышуучу милдеттүү түрдө ырдоого тийиш болгон. Ырдап бүткөндөн кийин кесени ыр саптары же куюлуштура айтылган, мисалы, төмөнкүдөй сөздөр менен кийинки катышуучуга сунган:

Талаадан тердим тезекти,
Тээтиги жигитке бердим кезекти.

Үйлөнүү тойлордогу оюндар айылдаштардын, меймандардын гана көңүлүн ачуу үчүн уюштурулбагандыгын белгилей кетүү керек. Ага өзүнө ылайыктуу колукту издеп жүргөн алыскы айыл-ападан да жигиттер атайын келишкен. Эгерде андай жигитке кайсыл бир кыз жагып кала турган болсо, анда ал минтип ырдаган:

Экөөбүз бирге боз бала,
Боз баланы боздоткон,
Бой жеткен кыз бала.
Талгардын майда талы бар,
Таңшыган жарга жеткирген,
Тай аргымак жаныбар.
Карай көз толмоч дегдетет,
Ачык-Алма пыйаасы,

Астында күкүк уясы,
Ашык болдум ырасы [АТД-2].

Ырдын мааниси кызды көргөн жигиттин мындай оюн-тамашаларга дайыма экөө бирге барууну сунуш кылганында жатат. Бирок, кыз өз оюн жигитке айта алган эмес жана купуя сырды эң алгач жеңеси менен бөлүшүп-кеңешкен: адатта, жеңеси кызга мындай таризде кеп айткан:

Күмүштөн така кактырган,
Жоргомдун камчысы элең, сулуум,
Күмүш эшик коргондун,
Тамчысы элең, сулуум.
Күмүштөн соккон такта бол,
Күн көрүнгүс пахта бол [АТД-2].

Элдик ырларды ырдоо оюну да кеңири белгилүү. Ал төмөндөгүдөй тартипте өткөрүлгөн: кыздар менен жигиттер өз-өзүнчө бөлүнүп отургузулган. Оюнду жигиттердин бири элдик ырды ырдоо аркылуу баштап берген. Экинчи тарап да ага дал ушундай ырларды ырдоо аркылуу жооп берүүгө тийиш болгон. Оюнду жаш келиндердин бири - «эрке келин» башкарып, анын буйруктарын сыйлуу төрдө жаштардын оюнун көрүп олтурушкан колукту менен күйөө баладан башканын баары так орундатууга милдеттүү деп эсептелген.

Кыз оюнунан сырткары дагы бир катар башка оюндар ойнолгон. Алсак, «ак чөлмөк», «кур таштамай», «колдон өтмөй», «жүз таштамай», «аркан тартмай», «селкинчек тепмей», «жоолук таштамай», «уюм тууду», «чакмак таш», «чикалак», «томук жашырмай» ж.б. Сары-Кол кыргыздары башкалардай эле кубанычы менен кайгысын, ашы менен тоюн, үрп-адат, каада-салтын улуттук оюндарга камтышкан. Тойлордо ойнолуучу оюндар өтө көп. Мисалы: томук жашырмай бир тайга же бир койго мелдешип жашырылып, ойноло турганы айтылат. Тойдогу жаштар өз теңтуштарынын так-тыкан, сарамжалдуулук жагын сыноо максатында мелдешип, таза тазаланган томукту тапшырып, бир жума же бир ай убакыт берген. Томук берген киши томукту алган адамдан кайсы мезгилде, кандай кырдаалда болбосун капысынан доолаган. Ошол убакта томукту колуна кармата койсо,

томук берген адам утулуп калат, сураганда томукту бере албай калса, томук алган адам утулат. Бул оюн кайни, жеңенин ортосунда ойнолгондугу айтылат.

Ошентип күйөө баланын досторунун бири колуктунун жеңелеринен: «Ичибизден кимибиз күйөө бала экенин билиңизчи?» - деп сураганда, жеңелердин бири минтип жооп кайтарган: «Биз күйөө баланы тааныбаганда, силерди кийирмек эмеспиз». Андан соң колуктунун жеңеси «жар көрүшүү» салтын өтөп, көшөгөнү көтөрүү менен күйөө балага колуктусун көрсөткөн. Күйөө бала көшөгөнүн артындагы болочок жарына минтип ырдаган:

Жалпы журтка жаралган,
Калкым, аман барсыңбы?
Алтын шакек салынган,
Жарым, аман барсыңбы?
Эсендигиң тилеймин,
Эми сага барамын,
Күмүштөн сырга саламын [АТД-1].

Мына ошентип, үйлөнүү жөрөлгөлөрү ар түрдүү үрп-адаттар, жөрөлгө-салттар, түрдүү оюн-зооктордун татаал топтому менен коштолуп, алардагы коомдук нормаларды жана үй-бүлөлүк укукту чагылдырган.

Жогоруда айтылгандарды корутундулоо менен, үйлөнүү салтанаты - той колуктунун атасынын үйүндө өткөнүн белгилейбиз. Үйлөнүү тойго чейин жана үйлөнүү той маалында тамырлары байыркы социалдык-никелик институттарга жана ошондой эле ар кандай ишенимдерге, көз караштарга барып такалган көп сандаган жөрөлгөлөр жасалган. Изилденген мезгилдеги Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттары, ошондой эле көптөгөн оюндары, музыкалык ыр мелдештери бар, оюн-тамашалуу жана көңүл ачуучулук жөрөлгөлөр менен коштолгон. Үйлөнүү той учурунда бир нече ирет кайталана бере турган бир топ иш аракеттер бар: жаштарга эки тараптын тең ата-энелери жана туугандарынын макулдук-батасы, кыз тоюн өткөрүү жана меймандарды сыйлоо. Алардын баары бир гана башкы максатты - уруулаш топтордун ортосундагы никелик-туугандык байланышты бекемдөөгө багытталган.

Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү салтанатындагы «той казына» үрп-адаты өзүнчө мүнөздүү айырмачылыкка ээ. Мында колуктунун туугандары тараптан куда тараптагыларга белек тартууланып, анын ичинен сепке кошула турган «келин бокчо» өзгөчөлөнүп турат. Мындан башка, ичкилик топторундагы калктын катардагы катмарында «асал той», «ширин той» өткөрүү учурлары белгилүү. Калктын жакыр катмарындагы үйлөнүү той «асал той» же «ширин той» деп аталган. Аталышынын себеби колунда жок жакыр жашаган катмар «асал той» же болбосо «ширин той» суранышкан. Анда бардык жакын туугандар үй-бүлөлүк кеңешке чакырылып, зарыл маселелерди чечкенге жардам беришкен. Сары-Кол жашоочуларында муну «Көп түкүрсө, көл болот» деп коюшкан.

Изилденген дээрлик бардык айылдарда үйлөнүү тойлоруна колукту тараптан да, күйөө бала тараптан да көп сандаган адамдар келишкен. Кудалар тараптан 10-15 адам келген. Ал эми күйөө баланын достору, жеңелери баары биригип 15-20 болушкан. Азыр болсо үйлөнүү тойго келүүчү кудалардын саны 70-80 болсо, баланын 20-30 досу тойго келишет. Жалпысынан алганда, 100-110дой конок келет [АТД-3]. КЭР Шинжаң кыргыздарынын азыркы тойлоруна 70тен ашуун конок келип, түнөп кетишет. Той ээлеринин үйүнө мынча конок батпагандыктан, жакын туугандары өзүнчө 8-12 кишиден бөлүшүп алышкан. Алар конокту өз каражатына тосуп, баланын ата-энеси союштукка бир кой гана чыгарып бергени да кездешет. Баары туугандардын ортосундагы мамилеге байланыштуу. Эгерде жакын туугандары конокту тосуу чыгымын өздөрүнө алышса, анда кийинкисинде үйдүн ээси алардын конокторун да өз каражатына тосуп берет. Ошентип, бир уруунун өкүлдөрү же балдары, кээде кошуналар каржылык уюштуруучулук иштерди өз мойнуна алышат [13,215-6].

Күйөө баланын достору - күйөө жанчылар колуктунун үйүнө келгенде күйөө баланын өзүн жашыруу максатында, алар жүзүн жеңи менен жаап алган үрп-адатты өзгөчө бир белги катары бааласа болот. Бул колуктунун той кийиминен, ар түрдүү оюм-чийимдер менен саймаланган жана кооздолгон

баш кийимдер дүрия менен каляктан байкалат. Мындай баш кийимдер ичкилик тобунун өкүлдөрүндө гана кенен жайылтылган.

Бүтүндөй алганда, Сары-Кол кыргыздарынын «кыз тою» учурундагы үйлөнүү үрп-адаттары башка элдердегидей эле кеңири коомдук мүнөзгө ээ болгон. Үйлөнүү жөрөлгөлөрүн өткөрүү күйөө бала тараптан да, колукту тараптан да алганда, бүткүл үй-бүлө жана уруктук топтун иши болуп саналган.

Нике кыюуга жана нике түнүнө байланышкан үрп-адаттар эң маанилүү болуп саналат. Сары-колдук кыргыздарда нике кыюу, нике түнү жана аларга байланышкан үрп-адаттар милдеттүү түрдө колуктунун ата-энесинин үйүндө өткөрүлгөн, анткени нике кыйганга чейинки мезгилде күйөө балага колуктусун көрүүгө, ал турсун колун кармоого да тыюу салынган.

Нике кыюу баш кошкон эки жаштын никеге кирүү үрп-адаты болуп, алардын күйөө жана жар болгондугун коомчулук тараптан бекемдеп, алардын туугандык мамилесин коом алдында мыйзамдаштырган.

«Кыз оюну» өтүп жатканда, адатта күндүн экинчи жарымында, Сары-Кол кыргыздарында колуктунун үйүндө нике кыюу салты өткөрүлгөн. Нике кыюуга бир гана мусулманчылыктагы орозо айында тыюу салынган. Нике кыюуга эки тараптын тең жакын туугандары жана күбөлөр чакырылган. Никеге күбө болуп ата-энеси, туугандары, молдо, өкүл ата, күбөлөр катышып өткөрүшөт. Никедө ак кездеме жана ак чыныга суу куюп койгон.

Кечинде күйөө баланы кыздын ата-энеси отко киргизишет. Мында кайын энеси, кайын эжелери жана башка туугандары катарлашып отурушуп, күйөө баланын саламын күтүшөт. Ошол кезде «кемпир өлдү» деген ырым кошо өткөрүлөт. «Кепмир өлдү» салты Сары-Кол кыргыздарында бекем сакталып калган жөрөлгө. Мында күйөө бала кайнатасынын үйүнө отко кирердин алдында босогонун оң жагына бир байбиче жатып алат. Күйөө баланын жолдоштору белек берип койгондон кийин баягы жатып алган байбиче туруп кеткен. Андан кийин күйөө баланы жер бастырбай, паяндос (ак кездеме, таар, пөстөк) кездеме, анын үстүнө ак жоолук салып үйгө киргизишкен. Күйөө бала кайнатанын үйүнө жөн кирбестен, өзүн жандап

жүрүшкөн жолдоштору менен салам айтып, чачыла чачып кирет. Кайненеси күйөө бала жана жолдошторунун оң мүрүсүнө (оң капталына) улпак сээп, көшөгө тартылган үйгө киргизет. Кайын энеси күйөө балага арнаган кездемени (паяндосту), төшөгүн уулдун жеңеси алат. Көшөгөгө киргенде үчүнчү жолу кол жоолуктарын тартуулашат. Ушул мезгилде уулдун ата энеси, туугандар күйөө балага арналган бата тойдогу этти беришет. Бул отко киргизүү аземинде сый тамактар жана сарпайлар да ыйгарылат. Алардын ичинде күйөө бала үчүн да кийим-кече болот. Көшөгөдө кыз курбулары менен күйөө жанчилар достору менен шаңдуу олтурушат. Уулдун энеси уулуна арнаган белектерин, төшөктөрүн кыздын үйүнө алып барып берет.

Колукту туулуп-өскөн айылда анын атасы эки жашка арнап шаан-шөкөттөлгөн боз үйдү - ак өргөөнү көтөрөт. Салт боюнча, колукту өргөөгө киргенде аны той көшөгөнүн артына, атайын постекке - койдун ак терисинен жасалган, жергиликтүү калктын пикиринде тотемдик башка айбанаттардын териси сыяктуу эле тукумдуулуктун символу деп саналган төшөнчүгө олтургузушкан. Жаңы үйлөнгөндөр никенин биринчи түнүндө аны үстүлөрүнө жамынчы катарында жамынып жатууга уруксат берилген.

Ал эми коңшу жашаган тажик элинде нике жөрөлгөсү «нико» деп айтылат. Молдо халифа белгилеген убакыт-саатта мусулманча нике кыюу жөрөлгөсү өткөрүлөт. Кыз биринчи жолу турмушка чыгып жатса нике жөрөлгөсү күндүзү өткөрүлөт, ал эми жубан аял турмушка чыкса нике жөрөлгөсү түндө өткөрүлөт, антпесе «көк жөтөлгө учурайт» деген кеңири таралган элдик ишеним бар. Нике кыздын үйүндө окулат, күйөө бала тарабынан кызга шакек, сөйкө белекке берилет. Күйөө бала кыздын үйүнө келгенде колукту экөөнүн кимиси биринчи болуп бутунун үстүнөн басса, ошол жашоодо үстүмдүк кылат деген ишеним ушул күнгө чейин сакталып келүүдө [АТД-1]. Ал эми Ооган Памир кыргыздарынын үйлөнүү тою негизинен колуктунун үйүндө өтүп, биринчи нике түн ушул жерде кыйылган. Колуктуну күйөө бала бир айдан кийин же бир жылдан кийин алып кеткен [163, 143-б]. Демек, Мургаб кыргыздарынын кээ бир каада-салты коңшу

жашаган тажик жана Ооган Памир кыргыздарынын каада-салтына окшош. Жүздөгөн жылдар бою коңшулаш жашап келгендигинин натыйжасында алардын бири- бирине таасир этүүсү болгон.

Мына ушинтип, кыз тойдо кудаларды сыйлоо учурунда ар бир жилиги өз-өзүнчө мааниге ээ болгон кой этин бир нече ирет жедирүү; жаңы никелешкендер ак териден жамынчы даярдоо ж.б. үрп-адаттар диний ишенимдер менен байланышта болгон. Өзүнүн маңызы боюнча алганда, алар жаңы үй-бүлөнүн келечекте жакшынакай жашап кетүүсүн камсыздоого багытталган.

Бул үрп-адат башка элдерде да колдонулуп, мисалы, казактарда күйөө бала менен колуктуну койдун терисине олтургузушкан, кара калпактарда колуктунун бут алдына кой же уй терисин төшөп, колуна ийик карматышкан [85, 304-307-б]. Никелешүү салтын аткаруу учурунда өргөөнү көшөгөнүн жардамы менен эки бөлүккө бөлүшкөн. Эркектер өргөөнүн эр тарабында, жеңелер аялдар тарабында, көшөгөнүн артында олтурушкан. Бардык катышуучулар баш кийимдери менен: аялдар жоолукчан, эркектер калпакчан олтурууга тийиш болушкан. Мындан сырткары, нике окулуп жаткан мезгилде эки жаштын алдына нике суусу коюлган. Бул үрп- адаттын башкы катышуучуларынын бири болуп саналган молдо күйөө баланын жанына олтуруп алып, тиешелүү дубаны окуган. Андан соң күйөө баладан үч ирет минтип сураган: «Кудайдын бирлиги олтурган кишилердин күбөлүгү, ак никени кабыл туттуңбу?». Бул суроого колуктунун шыбыр добушу менен берген макулдук жооптору жеңеси аркылуу өзгөчө күбөлөргө угузулган. Суроого колукту тарабынан үндү көтөрө жооп берүү мүмкүн эмес деп эсептелген. Эки тараптын тең «туттум» деген макулдук жооптору алынгандан кийин алар нике суусун уурташып, никени шарыят жолу боюнча бекемдешкен.

Албетте, үйлөнүү үрп-адаттарынын дал ушул мезгилинде да өзүнүн тыюу салуулары болгон. Алсак, нике кыйылып жаткан маалда анын катышуучуларына колду кайчылаштырып, манжаларын муштумга түйүп

олтурууга, үндү көтөрүп сүйлөөгө, үйдөн чыкканга жана киргенге тыюу салынган. Колду жазып отуруу тартибин сакташкан.

Нике кыюу үрп-адатын өткөрүү үчүн күйөө баланын атасы жакын жана ардактуу туугандарынын арасынан эки жашка «өкүл ата» жана «өкүл эне» дайындаган. Алар «экинчи ата-эне» деп эсептелип, жаңы үйлөнгөндөрдүн андан аркы турмушунда ата-энелик милдеттерди аткарышкан. Алар менен жаштардын ортосундагы байланыштар жакын туугандык мамилелер формасында сакталып кала берген. Өкүл ата менен өкүл эне жаш үй-бүлөгө кеп-кеңештери менен жардам берип турууга милдеттүү болушкан.

Ал эми коңшулаш тажик элинде да «өкүл ата» болгон. Кызды бети кызыл материалдан жасалган жамынчы менен жаап күйөө баланын үйүнө көчүрүп барган. Кызды күйөө баланын үйүндө өкүл ата (подархон) же болбосо кыямат атасы деп тосуп алып, бетин ачып, белек-бекчектерин берет. Туугандар баталарын берип “өмүр бою «өкүл атаны» (подарханды) сыйлап өткүн”- дешкен [АТД-1].

Үрп-адаттын расмий бөлүгү болгон нике кыюу бүткөндөн кийин жаңыдан баш кошуп жаткандардын ата-энелери молдого ыраазычылык белгиси катары дараметтерине жараша ар кандай белек-тартуу беришип, чогуу сый тамакка олтурушкан. Андан ары эки тараптын туугандары бири-бири менен белек алмаштырууга өтүшкөн. Аялдар менен кыздарга адатта жоолуктарды, көйнөктүк кездемелерди, эркектерге бел боо жана көйнөктөрдү беришкен. Күйөө бала колуктуга көйнөк, кемсел, маасы тартуулаган. Күйөө балага колукту тараптан да тиешелүү деп саналган тартуулар ыйгарылган. Күйөө баланын жашы улуу туугандары катышып жаткандыгына байланыштуу, никелешүү жөрөлгөсүнүн жүрүшүндө жана үйлөнүү тоюнунун аягына чейинки мезгилде колуктунун жүзү салт боюнча жабылган бойдон туруусу шарт болгон. Келин үйлөнүү үрп-адаттарынын баары аткарылып бүткөндөн кийин гана күйөө баланын аял туугандарынын алдында жүзүн ачууга тийиш болуп, бул үчүн ал атайын белек алган. Үйлөнүү той маалында колукту мүмкүн болушунча муңдуураак көрүнүүгө, ошонусу менен сабырдуу

жана күйөөгө чыкканга анчалык деле ашыкпагандай түр көрсөтүүгө тийиш. Буга окшош үрп-адаттар өзбектерде «жүз ачты» деген аталышта белгилүү. Кыргыз, өзбек жана казактарга салыштырмалуу, каракалпактардын «бет ашар» салтын аткаруу учурунда ырчы адеп-ахлактык мүнөздөгү ырларды ырдап турган [85, 307-б].

Боз үйдүн оң жагындагы колукту олтурган жайга тартылган көшөгөнүн артындагы эки тараптын аялдары биргеликте жаңы никелешкендер үчүн төшөк даярдашкан. Андан кийин «төшөк басуу жөрөлгөсү» аткарылат. Кыздын энеси арналган төшөктөрүн, жаздыктарын алып төшөк салууга киришет. Бул милдетти көбүнчө колуктунун жеңеси – чоң агасынын аялы аткарган. Төшөк адатта колуктунун себинен салынган. Төшөктү чадар, ала кийиз менен баштап, бел курчоодон жогору болгончо салып даярдайт. Күйөө баланын энеси берген төшөк, белектерди да кошуп салган. Даяр болгондон кийин бул төшөктүн башына жана аяк жагына кичине балдар үчүн даярдалган түрдүү белектерди катып коюшкан.

Салынган төшөктү жана үйдү ысырык менен аластап, эки тарап тең чачыла чачышат, аны ошол жерде отурган аялдар, балдар терип алышат. Башы бүтүн аялдын баласын алып келип, “көп наристелүү болсун” деп, жаш баланы төшөк үстүнө оонатышат. Андан соң чогулган аялдар өз баталарын беришкен.

Күйөө бала кайнатасынын үйүнө келердин алдында уулдун энеси балам «оокаттуу» болсун деп анын оң бутунун кончуна жети даана күрүч, сол кончуна кыздын жеңелери үчүн чачыла катып коет. Ошондой эле уулдун энеси эч кимге билгизбестен уулунун оң жакасына жети ийнени, сол тарабына үч ийненин башын ылдый, төрт ийненин башын жогору кылып төөнөп коет. Мунун мааниси ар кандай суук көздөн, кастыктан сактасын дегенди билдирет [АТД-1]. Уулдун энеси “кыз абийиринин” белгисин билүү үчүн атайын шейшеп даярдап келет. Төшөк салынып бүткөндөн кийин ал жерде эки тараптан бөлүнгөн жеңелер калышат. Үрп-адатты аткарууга күйөө баланын туугандарынын да катышуусу, биринчиден, колуктунун бир бүлөдөн экинчисине өтүүсүн билдирсе, экинчиден, алар колуктунун “айыпсыздыгын”,

«тазалыгын» күбөлөндүрүүгө тийиш болушкан. Үйлөнүү үрп-адаттарынын андан ары аткарылышы жана күйөө баланын үйүндө үйлөнүү тойдун өтүшү дал мына ушуга көз каранды деп эсептелген.

Нике төшөгү даярдалгандан кийин жеңелер күйөө баланы өргөөгө киргизишип, андан соң колуктуну ак кийизге олтургузуп, анын төрт бурчунан кармап көтөргөн калыпта «алың эле, алың!» деп кыйкырышкан бойдон күйөө баланын алдына алып келишкен. Эгерде аны күйөө бала өзү көтөрө алса, анда колуктуну өзү чечинтип, жанына олтургузган (колуктунун жүзү жабык). Эгерде, колукту олтурган ак кийизге чапанынын жең учун тийгизип койсо, анда жеңелери өзүлөрү колуктуну күйөө баланын жанына олтургузушкан.

Андан соң жеңелер күзгүгө байланышкан үрп-адатты өткөрүшкөн. Бул жөрөлгө иликтенген ушул аймакка жана Кыргызстандын түштүк бөлүгүнө гана таандык. Жөрөлгө мындай: жеңелердин бири күзгү алып келип, андан колуктуну күйөө бала көрө тургандай кылып кармап турат жана күйөө баладан минтип сурашат: «ай көрдүңбү же күн көрдүңбү?». Эгерде «ай көрдүм» деп жооп берсе, бир айдан кийин колуктунун боюна бүтөт, «күн көрдүм» деп жооп берсе, биринчи эле нике түнүндө колуктунун боюна бүтүүгө тийиш деп саналган. Буга окшогон үрп-адатты тажиктер да өткөрүшкөн. Аларда жаңыдан баш кошуп жаткандарга күзгү берип, ага каратышкан [119, 106-б]. Орто Азиянын иран тилдүү калкы дүйнөнүн көптөгөн башка элдериндей эле күзгүнү сырдуу касиеттердин бүтүндөй комплекси бар өтө сакралдык (ыйык) буюмдарга таандык кылышкан; күзгү тукумдуулукту, жыныстык катнашуу кудуретин жана жалпы эле бүтүндөй жашоо кубатын арттырат деген ишеним болгон. Бул ырым-жырымды аткаруу милдеттүү катары эсептелген. Күзгүгө байланышкан окшош үрп-адаттар Кыргызстанда жашаган тажиктерде да кездешет [119, 105-б].

Андан кийин аялдар жаштарды жалгыз калтырбастан, көшөгөнүн артында байкап турушкан. Салт боюнча жаш жубайларга жеңелер байкоо салышып, колуктунун тазалыгын эң биринчилерден болуп угууга жана жаштардын ата-энелерине жана туугандарына сүйүнчүлөөгө, анысына жеңеге

тиешелүү ар кандай белекти (жоолук, күмүш жасалгалар ж.б.) алууга тийиш болгон. Кээ бир барчылыкта жашаган үй-бүлөлөр тай, кой белек тартуулашкан. Жеңелер далил катары шейшепке тамган канды чүпүрөккө же кебезге сүртүп алышып, муну биринчи кыздын энесине, андан соң күйөө баланын ата-энелерине минтип сүйүнчүлөшкөн: «сүйүнчү, сүйүнчү, келиниңиз уул тууду». Жакшы кабары үчүн аларга ар кандай белектер: жоолук, тагынчактар тартууланган. Белек кыздын ата-энесинин жашоо шартына жараша болгон. Байлар бири бирине мал тартуулашкан, ал эми карапайым үй-бүлө болсо ар кандай кийим кечектерди беришкен [АТД-1].

Ал эми уулдун энеси жеңелерине бир баш мал берген. Аны эртеси союп, кыз-келин, жеңелерине тартышкан. Аны «кыз каадасы» деп аташат. Малдын этин кыздын ата-энеси, туугандары жебейт. Кээ бир айылдарда шейшепти эшикке жайып коюшкан. Эгерде колукту таза эмес чыкса, күйөө бала аны атасынын үйүндө калтырган жана той бүткөн. Колукту үчүн берилген калың колуктунун ата-энеси тарабынан кайра төлөнүп берилген.

Жакшы кабарды уккан колуктунун энеси никеден кийин кызына, «ыраазычылык батасын» минтип берген: - Кызым,

Ак жоолугуң жуп болсун,	Кадырлап алган жарыңа,
Тийген бир жарың кут болсун,	Көөн оорутуп сөз айтпай,
Ак калпагың жуп болсун,	Көөнүн таап жакшы сыйлагын.
Алган бир жарың кут болсун,	Береке келсин башыңа,
Бак-таалай орноп экөөңө,	Кызыр келсин ашыңа.
Башыңа бакыт кут консун.	Узун өмүр жаш берсин,
Бата алып барган жеринде,	Бала-чака башына,
Көшөгөң өсүп көгөрсүн.	Шыбагалуу баш берсин,
Келерки ушул убакта	
Эр азамат төрөлсүн.	Берекелүү аш берсин.
Капталга атың тушагын,	Улукмандай уулдуу бол,
Кан күйөө сөзүн тыңшагын,	Умай энедей кыздуу бол [АДТ-1].

Андан кийин күйөө баланын достору аны абийирдүү жана таза кызды тандап алганы менен куттукташкан.

Ушул күндөн баштап кайын ата, кайын энесинен качып жүргөн кызды атайылап үч күндөн кийин көрүшөт. Көргөндө кызга кийим-кечек, белек беришет. Күйөө бала кыздын үйүндө үч күн конок болуп жашайт, ага

жеңелери, кыздын курбулары, балдыздары, баланын жакындары ар түрдүү тамак-аштарды даярдап келип-кетип турушат. Күйөө бала ушул үч күндө кайнатасына салам айтып, эртелеп кирип чыгышы шарт болот. Күйөө бала жолдун алыс-жакындыгына байланыштуу колуктунун үйүндө 3, 7, 15 күн калган деген пикирлер бар.

Кыз тою аяктап, коноктор жөнөй баштаганда аларга жооп катары тартуулар (кездемелер, кийимдер), боорсок-каттама, эт жана башка той татымдары салынып, дасторконго оролуп берилген. Конокторго жооп катары тартууланган белектер дээрлик бардык убакта алар алып келген белектердин баасына тең болгон.

Андан соң күйөө балага «сарпай» (башынан бутуна чейинки кийим) кийгизүү салты жасалган. Күйөө бала ошондон кийин гана колуктунун туугандарынан «качпай» калган, анткени аны «отко киргизүү» жөрөлгөсүндө күйөө бала отко куйрук май же сары майдан бир кесим таштоо үрп-адаты аткарылган. Үч күн өткөн соң күйөө баланы жеңелер бир союш мал жетелеп, үйүнө жеткиришет. Күйөө баланы жеткирип барышкан жеңелерди куру жөнөтпөй коноктоп, белек-бекчектер менен жөнөтүшкөн.

Күйөө бала кеткенден кийин кыздын үйүндө төшөк жыюу жөрөлгөсү башталат. Төшөктү башы бүтүн, башкача айтканда, бир никелүү аялдан экөө жыят. Аларга уул жактан, кыз жактан сый-тамак берилет. Төшөктү жыйгандар төшөктүн арасындагы катылып коюлган белектерди, буюмдарды алышып башкаларга таркатышат. Кыздын жайылып турган себин да башы бүтүн аялдарга жыйнатып, бул үчүн аларга тигилген кеште, сайма, жаздык, жоолук беришет. Кызды көчүрүүдөн мурун “кыздын чачын өрдүрүү” жөрөлгөсү башталат. Жергиликтүү салтка ылайык, кыздын кийимдерин жана чач жасалгасын аялдардын формасына өткөрүү каадасы атанын үйүндө башталган. Ага көп балалуу жана никеден бактылуу гана туугандар катышышкан. Колуктуну атасынын үйүндөгү сыйлуу төргө олтургузушкан жана көшөгө менен тосулган абалда керектүү үрп-адаттарды өз жол-жобосу менен жасашкан: чачты өрүшкөн жана колуктуга күйөөлүү аялдын кийимин

кийгизишкен. Кыздын чачын өрүүдө аялдар чогулган үйгө ала кийиз, төшөк салып, ортого кызды отургузуп, кыздын беш көкүл чачын жандырууга кирише башташат. Кыз чачын бербестен ыйлаган. Колуктунун баш жагында төрт аял ак жоолукту төрт бурчунан тарта кармап турушкан. Мындай көрүнүш Кытайлык Памир кыргыздарында да болгон. Той алдында кыздын чачын кырк өрүмдөн эки өрүм кылып өрүү өз алдынча салт болгон. Чачты көрүнгөн аял эмес «Вакил» өргөн. Үйлөнгөн баланын да чачы алынган. Үйлөнө турган баланын чачын вакил жигит алган. Чачын алып жаткан жигиттер төмөнкүдөй ыр ырдашкан:

Овал баар көктөмдө,
Көк чымырап өскөндө,
Улук келин алабыз,
Уулга жолдош кылабыз

Эки өрүм чачты өрүп жатып, келиндер төмөнкүдөй ырларды ырдашкан
Бармагына салынган,
Бадам көздүү ак күмүш.
Бир эле сенден калышпы,
Баары кызын бергенмиш [99,289-б].

Мунун баары никеден бактылуу болууга каалоолорду билдирген ырлар менен коштолгон.

Кызга элечек (каляк) ороп, ак жоолук салып жатып, кыздын төркүнүндөгү апалар, энелер жана жеңелер төмөндөгүдөй каалоо-ыр айтышкан:

Ак жоолук бетине жарашсын,
Алганың койнуңа жарашсын.
Барган жериңден бак айтсын,
Баркыраган балдарды берсин кудайым,
Ак чыны болсун жууганың,
Апаңдын айткан акылын,
Акылга бекем кармагын.

Акылдуу келин экен деп,
Айылың бөтөн мактасын.
Көк чыны болсун жууганың,
Кайненең айткан акылын,
Көңүлдө бекем кармагын.
Күймөкү келин экен деп,
Кайын журтуң мактасын [АТД-2]

- деп чачты тең ортосунан экиге бөлүп түз тарашкан. Тең экиге бөлүү келин болгондугун билдирген. Эми келин болдуң деп, күмүш шакектер менен кошо чачын өрүп, чачпакты кийгизишкен. Чачпактар ар түрдүү эшме, эки буттуу, үч буттуу, төрт буттуу болгон. Чачпакты жибектен өрүмүн аялдар жасашкан,

усталар күмүштөн найча, гупака (чачка тагылуучу коңгуроо сымал кооздук) жасап өткөргөн. Байлары төрт буттуу чачпак тагышкан. Ар ким дареметине жараша даярдашкан. Кыздын энеси же чоң энеси өз жоолугунан бирди салышат да, жоолуктан кийин элечек (каляк) орошкон. Каляк тогуз кабат кездемеден туруп, аны башы бүтүн, бактаган, шактаган байбичеге ороткон. Кызга биринчи чачына кошуп чачпакты өрүп, ак жоолук салып, анын үстүнө чач кепти кийгизген, андан соң 20-30 метр болгон ак сурп оролот. Сурптун үстүнөн колдо кештеленген кыргак оролот. Андан кийин колдо кештеленген дүрия жоолук салынып, чүмбөт менен бети жабылат. Чүмбөт ак материалдын жибин көз кылып сууруп, атайын торчо кылып, четтери кештеленип боо жасалып байланат. Эң үстүнө дүрия жоолук салган. Дүрия жоолукту сурпка басма сайма тигишип, четине тор чачыны ар түрдүү шуру менен кооздоп кызыл жибек жиптен жасашкан. Папигин да ар түрдүү кылып түйүшкөн. Күмүштөн гупака, анан найча коюп андан папиктеген. Гупаканын, найчанын көптүгү же аздыгы, папиктин кооздугу кыз чыгарган үйдүн дараметине жараша болгон. Кээ бир папиктер алтын, күмүш жиптерден жасалган. Кызга чапан кийгизишкен. Чапан бахмалдан, тай баркуттан, башайыдан, бейкасамдан, кымкаптан, нооту жана башка материалдан тигишкен. Жаңы көйнөктөрдү кийгизишкен.

Андан сырткары, кызга сеп катары ууздар колдорунан келишинче суусар, кундуздардын терисинен көрпө коюшуп жасап кийгизишкен. Ошентип жышааналуу кийинки аракет колуктунун бир үй-бүлөдөн экинчисине өтүүсүн билдирет. Бактылуу, бардар жашоо каалашып, колуктуну шириндиктер жана сары май менен оозантышкан. Демек, каралып өткөн үрп-адат никеге кирген колуктунун мындан ары «келин» деп аталган күйөөлүү жаш аялдардын – келиндин, жаш колуктунун деңгээлине өткөндүгүн билдирет.

Кээ бир аймактарда колукту-келинди ата-эненин үйүнөн узатарда «өпкө чабуу» ырымы өткөрүлгөн, же болбосо муну «садага чабуу» деп коюшкан. Ал үчүн колукту менен күйөө баланы бири-бирине далыларын

тийгиздирип олтургузушуп, үстүлөрүн жоолук же халат менен жаап, ушул максатта атайын союлган улактын өпкөсү менен акырын чапкылашкан. Жаш үй-бүлөнүн өнүп-өсүшүнө тилек каалоону билгизген, бул ырымды колуктунун аял туугандары, көбүнчө энеси жасаган. Элдик ишеним боюнча союлуп жаткан эчки башка малдан айырмаланып катуу бакыргандыктан, Кудайга үнү тез жетет деп, ырым үчүн негизинен эчкини гана союшкан.

Иликтенген аймактагы бул ишеним диний көз карашта «миң балээге бир назири» деп аталган, союлган малдын баш-пайчасын, ичеги- чабагысын (ичеги-карынын) баарын түгөл эле таратып берген. Ошондой эле кырсыктан аман калганда да назири берилет. Уламышта бир байдын миңден ашык төөсү болгон экен. Байдын жалгыз уулу ооруп калганда, элдик табыштар “Эчки союп, назири айт, назири бер”, - дешет. Бай төөнү жетелеп: “Төөгө эчки алмашам” деп элди аралап кыйкырып жүргөндө каргыш тийип, чымчык болуп калган экен. Ошол чымчык “төөгө эчки алмашам” деп сайрайт дешет. Назиринин касиети өтө жогору экендигин ушинтип далилдешкен. Азыр деле ушул ишенимди колдонушат. Назирини ар ким дареметине жараша берет. Негизинен мал, материал жана башка нерселерди беришет [АТД-2].

Колуктуну жолго даярдоо аяктагандан кийин жеңелери анын атасын боз үйгө чакырышкан. Кыз көчүрүү кызды турмушка чыккан үйүнө жөнөтүп, уясына кондуруу жөрөлгөсү болуп саналат. Мында кыздын энеси эки тоочтун ортосуна май салып, кыздын койнуна катат. Мунун мааниси: кыз барган жеринде ток жүрсүн дегендикти билдирет. Андан соң кыз отурган көшөгөсүн жыйнап алып, анын арасына төш этти ороп, кыздын жеңесине беришет, ал көшөгөгө оролгон төштү кайненесине берет, ал көшөгөнү үйгө жакындаганда кыз бетине тосуп барышат. Кызды көчүрүү учурунда кыздын бутун жер бастырбай пөстөк, ала кийиз, кийиз салып, анын үстү менен басып барып, анан тепшиге (дас) чыгарып, улоого (атка) мингизишкен. Кыздын атасы кызы чыгып бараткан каалганын эки жагына май сүйкөп коёт. Бул жөрөлгө барган жери майлуу болсун үчүн аткарылат. Атасы “белиң бекем болсун” деп кызынын белин кур же жоолук менен бек байлап, “оң кайрыл”

(кыз оңго кайрылат), “сол кайрыл” (кыз солго кайрылат) дейт, оң жагында оң периште, сол жагында сол периште колдосун дегенди билдирген. Колунан өөп коштошкон, кыз да ага жооп кайтарып, атасынын колунан өөп анан атка отурган. Ошол учурда кыздын энеси же чоң энеси кошок айтып коштошот:

Алтындан тумар таккамын,
Алпештеп сени баккамын,
Көкүлүн сылап кызымдын,
Көлөкө жерде баккамын.
Салкын жерге бакканбыз,
Саамайына көз мончок такканбыз.
Көлөкө жерге бакканбыз,
Көкүлүнө көз тиет деп,
Көз мончок алып такканбыз.
Көкүлүн сылап кызымдын,
Тоюну берип элиме,
Кызымды,
Күйөөгө узатып турган убагым.
Алтындан бир балдак таккамын,
Кызым, сени
Азияздап жүрүп баккамын.
[АТД-1].

Жетиден тумар таккамын,
Желпилдеп сени баккамын,
Саамайын сылап кызымдын,
Сая бир жерде баккамын.
Беш көкүл өргөм чачынды,
Акылдуу кызым болсун деп,
Тандап бир койгом атыңды.
Барган жериң бак берсин,
Узун өмүр жаш берсин.
Койдон козу каккамын,
Кожодон тумар таккамын.
Көз тумар сатып аларсың,
Карындап май аларсың.
Капка куру-саларсың,
Барган жериңе бактылуу болуп каларсың

Сары-Кол кыргыздарында күйөөгө чыгып жаткан кызды көчүргөндө, эркек адам ат үстүндө туруп, кызды сооротуу үчүн ыр айткан. Өз үйүнөн турмушка чыккан жарынын үйүнө бара жаткан кыздын башына эки жеңеси көшөгөсүн тартып жаап турган, ал эми ыр менен насаат айткан адам ошол көшөгөнүн жанында минтип насаат айткан:

Ыйлаба кыз, ыйлаба, той сеники,
Кош арыктан аттаган кой сеники,
Тоюң болду өлөңдү мен айтайын,
Өлөң айтуу жакшы салт бул элдики.
Ыйлаба кыз, ыйлаба, той сеники,
Мында келсең өз энең чачынды сылар,
Анда барсаң кайнатаң орун басар,
Мында келсең өз атаң чачың сылар.
Жибек менен чырмалган чий сеники,
Бахмал менен капталган үй сеники
Алган жарың түбөлүк ушул жигит,
Турмушуңа дайыма кой сеники.
Кайрылгырдын энеси о, кайрылсаңчы,
Кара чачым кетти деп, жыгылсаңчы.
Бурулгурдун энеси о, бурулсаңчы,
Бурма чачым кетти го бурулсаңчы
[102, 876.].

деп өлөң айтып ырдаган. Эгерде кыздын көзүнөн жаш чыкпаса катышып олтургандар сөз кылып сындашкан, ошондуктан ыйлаганга аракеттенген.

Жогоруда белгиленгендей, кыз оюнунда арзуу жана тамашалуу ырлар көбүрөөк ырдалса, эми колуктуну узатуу ыйлоо жана кошок айтуу менен коштолгон. Адат боюнча, күйөөгө узатылган кыз атасынын үйүнөн биротоло

кетти деп эсептелет жана анын туугандары: «Чыккан кыз чийден тышкары», «Кыз - бөлөк элдин кишиси» деп айтышкан. Колуктунун туугандары кезек менен кучакташып, кошок кошушкан:

Учугуң боосу жибектен,	Кереге бою сеп бердим,
Учурдум, кызым, түнөктөн,	Кызым,
Жапсарың боосу жибектен,	Кейибей жүрсүн деп бердим,
Жөнөттүм, кызым, түнөктөн.	Кара нар жүктөн сеп бердим,
Кайгырбай жүрсүн деп бердим.	Кайнагаң болот жаксай жүр.
Кара сакал көрүнсө,	Кайрылып бери качпай жүр.
Кайненең катуу сүйлөсө,	[АТД-1].

Сары-Колдук кыргыздарда уруунун ар бир эле мүчөсүнүн топтоп кетүүсү бүткүл уруулаштары тарабынан орду толгус жоготуу катары кабыл алынган. Ал эми мындай эки гана учурда жүз берген: кимдир-бирөө каза болгондо же кызды күйөөгө бергенде. Жоготуунун дал ушундай мүнөздөгү орду толгустугу үй-бүлөлүк, үрп-адаттык, ый-кошок ырларынын коомдук маанилүүлүгүн аныктаган. С. М. Абрамзон «кошокту» жаңы патриархалдык абалды колуктунун туугандары кабыл албоого карата жасаган өзүнчө бир каяша деп санаган [3, 58-б.]. Колуктунун жакын туугандары жоготууга моюн сунган абалда, эмоционалдуу жоктоолордун жардамы аркылуу, акыл айтуу формасында кызга өз каалоо-тилектерин билдиришкен. Эмоционалдуу акыл-насааттык кеңештер анын болочок жубайына жана жубайынын ата-энесине карата да айтылган. Кошоктор колуктуну узатууга келишкендерге жараша болгон. Алардын ар бири: эне, чоң эне, жеңелер, эже-синдилер ж.б өз жөндөмдөрүнө ылайык кошок айтышкан.

Колукту менен биринчи болуп чоң энеси, анан апасы, андан ары атасы жана апасы жагынан жеңелери коштошкон. Эже-синдилери жана курбу кыздар коштошууну соңуна чыгарышкан. Колуктунун чачына колун жеңил тийгизүү менен, алар төмөнкүдөй кошок кошушкан:

Коктуга коендун жүнү чачылсын,	Алты ыстарчан, бир болуш,
Козголбой бактың ачылсын.	Атакең тапкан жай конуш,
Жылгага жыландын жүнү чачылсын,	Жай конушка конуп ал,
Жылбастан бактың ачылсын.	Жайдары келин болуп ал.
Жети ыстарчын бир болуш,	Сенин,
Энекең тапкан бир конуш,	Кең конушка конуп ал,
	Келбеттүү келин болуп ал [АТД-1].

Колуктунун чоң энесинин кошоғунда жаңы баш кошуп жаткандарга каалоо айтуу менен бирге, никенин моралдык нормаларын бекем сактоо, улууга урмат, кичүүгө ызаат көрсөтүп жүрүү жөнүндө айтылган.

Өзүнүн каалоолорун адеп-ахлактык насааттары менен коштогон эне өз кызына күйөөсүн сыйлоону жана анын бардык тууган-уруктары менен өз ара мамилелерде жылуу-жумшак жана адептүү болууну насааттап айтканы:

Кызым,
Жүк үстүндө айнек бол,
Сүт үстүндө каймак бол.
Кызым,
Түндүк бою от жаксаң,
Түтөтпөй аста күйгүзгүн,
Кайнатандан сөз уксаң,
Күлкү менен кечиргин
Кайнатаңды хандай көр,
Кайнененди жандай көр,
Айткан насаат кептерин,
Агарып аткан таңдай көр.
Кайын ата кирсе эшиктен,
Келиң деп тургун ийилип,
Келиним жакшы чыкты деп,
Кайната жүрсүн сүйүнүп.
Кайнене келсе эшиктен,
Келиң деп тургун ийилип.
Келиним жакшы чыкты деп,
Кайненең жүрсүн сүйүнүп.
Алтындан чачпак тагып ал,
Күйөө бала кызымды,
Асырап жакшы багып ал.
Күмүштөн чачпак тагып ал,
Күйөө бала кызымды,
Турумтай деген тургун куш,
Тумшугудан сылагын,
Уул тууган кайненени,
Адавиң тутуп сыйлагын.

Каалганы катуу жаппай жүр,
Какшык бир сөздү айтпай жүр,
Эшикти катуу жаппай жүр,
Эр сыйлаган эшикте калбайт кызым,
Эриңе жаман айтпай жүр.
Кайнагаларынды бектей көр,
Кайнилериңди чептей көр,
Кайын эже, кайын сиңдиңди,
Бир тууган кылып эптей көр.
Кайната кирсе эшиктен,
Төшөнчү салгын астына,
Жаздыкты койгун башына,
Дасторкон жайып жайнатып,
Чай сунуп тургун кашында.
Жети чыны бир чайнек,
Жерге түшсө сынбасын,
Күйөөңдөн жаман сөз уксаң,
Айылга асти чыкпасын.
Күлдүрүп жакшы багып ал.
Карчыга деген гайып куш,
Канатыдан сылагын,
Кайнатандай азизди,
Саламың айтып сыйлагын.
Каркыра деген ыйык куш,
Канатын сылап таптап өт,
Кайната кайын энеңди,
Кадырлап, сыйлап, барктап өт [АТД-2].

Өзүнүн түзүлүшү боюнча кошоктор негизинен эки бөлүктөн турган: биринчиси - кайрылуу, экинчиси - каалоо айтуу. Мындай кошоктор көбүнчө жаштарга бата берүүгө мүнөздүү.

Башыңар ак жүрсүн,
Денеңер сак жүрсүн,
Отуңар ойносун,
Казаныңарга май кайнасын.
Ырыскыңар жайнасын.
Бак-таалай орноп экөөңө,

Корооңорго кой толсун,
Козу- улагыңар мол болсун.
Жакканың арча болсун,
Жамынганың парча болсун
Иштеткениң алтын, күмүш балка болсун.
Көшөгөңөр көгөрсүн,

Башыңарга бакыт кут консун. Келерки ушул убакта,
Бата алып барган жеринде, Эр азамат төрөлсүн [АТД-2].

Өз кошогуңда эне чоңоюп бойго жеткенден кийин кыз баладан эч кандай пайда жок экендигин, ал башка айылга же урукка кетерин белгилеген.

Андан кийин жеңелер коштошкон:

Кыз бийкеч, кой ичинде серке элең,	Туландуу жерге конбогун,
Ардактап баккан эрке элең,	Жоруксуз элче болбогун.
Эркеңди жолго таштагың,	Түндүк бою от жакса,
Бөлөк кыял баштагың.	Түтүн кылбай өчүрчү,
Бетеге жерге конбогун,	Жаман-жакшы кеп уксаң,
Бейсалт элче болбогун,	Күлкү менен кечирчи [АДТ-2]

Кыз өзү аттанарда камчысы менен чүмбөтүн ачып туруп теңтуштарына:

Тегерек шибер текши тал,
Теңтушум кыздар, жакшы кал.
Майдан шибер майда тал,
Бачам кыздар, жакшы кал [АТД-1], деп коштошкон.

Сары-Кол өрөөнүнүн кээ бир аймактарында коштошуу бүткөндөн кийин, жаңы баш кошкондор жөнөп кетер алдында күйөө баланын бай туугандары кудалардын катышуусу астында колуктунун себин карап чыгышкан. Аларды септин саны жана сапаты канааттандырган болсо, анда куда тарапка ыраазычылык катары кой тартуулашкан. Ага жооп кылып колуктунун атасы аларга сарпай берген. Сеп күйөө баланын туугандарын канааттандырбаган учурда, алар үстүнө дагы кошууну өтүнүшкөн.

Андан соң септи ат-көлүккө жүктөрдүн алдында «жүк бузмай» деп аталган жөрөлгө жасалган: күйөө бала тараптан келген жалаң гана эркек кудалар – күйөө баланын ага-ини туугандары - септи атка жүктөөр алдында салтка жараша, ага символикалык төлөм төлөө аркылуу «сатып алууга» милдеттүү болушкан. Колукту тараптын аялдары септеги буюм-тайымдарды көргөзүшүп, мактоо сөздөрдү айтышуу менен аларга «акы» сурашкан. Бул ырым-жырымдык оюн «септи кудалар баалап алуу» деп аталган. Септи «соодалоо» жөрөлгөсү өткөрүлгөндөн кийин эки тараптын аялдары аны күйөө баланын айылына жөнөтүүгө киришкен.

Бул үрп-адат колуктунун себинин практикалык маанисин баса белгилөө максатын көздөгөн. «Септи кудалар баалап алуу» ырым-жырымдык

оюну аркылуу сеп жаңы үй-бүлөгө өткөрүлүп берилип, бул топтом болочоктогу үй ээсинин үй-тиричилигине зарыл болгон буюмдарын өзүнө камтыган жана алардын керектүүлүгүн, милдеттерин да белгилеген.

Андан ары күйөө бала тараптан колуктуну «сатып алуунун» ырым-жырымдык оюну өткөрүлгөн. Өздөрүнүн жигити үчүн ушундай кызды сактап чоңойткондугу үчүн алар колуктунун аял туугандарына жоолук, көйнөктүк кездемелер жана башка буюм-тайымдардан турган белектерди беришкен. «Сатып алынган» колуктуну жеңелери көшөгө менен чүмбөттөлгөн калыбында боз үйдөн алып чыгышып, той жасалгасындагы атка мингизишкен. Сары-Колдуктардын салты боюнча колукту таптаза деп эсептелгендиктен, ал тиешелүү жерге жеткенге дейре башкалар жүзүн көрбөш үчүн «көшөгө тартуу» жөрөлгөсү жасалган.

Колуктуну күйөө баланын үйүнө чейин бирөөлөр коштоп барууга тийиш болгон. Аны коштоп баруучулар, тактап айтканда, «кыз жеткирчүлөр» алдын ала дайындалышып, алардын ичинде колуктунун энеси да болгон. Салт боюнча казактарда да кызды энеси коштоп барган. Кара калпактарда кыздын энеси күйөө баланын үйүнө жете бербей эле кызы менен коштошкон [85, 306-б]. Ошондой эле, кыздын жеңелери да алдын ала белгиленген. Алардын арасынан тартип жана салтка жоопкер болуп эсептелген жаш жеңелердин бири өзүнчө бөлүнүп турган.

Колукту күйөө баланын үйүнө жеткирилгенге чейинки жолдо тамашалуу үрп-адат, ар кандай «жол тосуулар» салты коштогон. Айылга жакындаган сайын жолду кандайдыр бир белек-тартуу алуу аркылуу ачуу ырымы көбөйгөн. Бул ырымга айылдын жаштарынын жана күйөө баланын орто жаштагы тууган-уруктары да катышкан. Биринчи аркан тоскондорго бир жилик эт менен бет аарчу беришкен, экинчисине кур жана допу беришкен, ал эми үчүнчү тоскондорго мал же башка буюм берүү менен арканды үзүшкөн.

Ошол мезгилде жигиттин энеси «келиним көп сүйлөбөсүн» деп оозуна боорсок салып, «келиним көп баспасын» деп калың салынган төшөктө бир топ убакытка чейин отуруп алуу ырымын аткарган. Күйөө баланын жакын эже,

жеңелеринен башы бүтүнү келип, келин келердин алдында даярдалган жалчиман менен үч жолу келинди оозандырган. Андан кийин келин салам айтып жүгүнөт, элечектин үстүндөгү атайын жабылган жоолукту кичине кайын сиңдилеринин бири алып качат. Үйгө кирерде келиндин алдына атайын ала кийиз, төшөк салынат. Бул жөрөлгө «отко кирүү» деп аталган. Отко кирген келин ата-баба салты боюнча май оозанып, майдан кичине алып отко салып, анан төргө өтүү менен дагы бир жолу жүгүнүп салам берген. Ал урмат-сыйдын белгиси болгон.

Андан кийин «чөмүч көөлөр» жөрөлгөсү өткөрүлгөн. Бул жөрөлгөнү өткөрүү чоң казанга «орогон» (унга сууну куюп, ушалап, майга кууруп туруп сүткө кайнатат) деп аталган тамакты алдын ала даярдашат да, анан келиндин оң колун жеңеси кармап, пахта оролгон депкир менен оң жакка үч жолу, сол жакка үч жолу аралаштырат. Кыздын атасы берген унаа табагына адегенде өзү салып, көшөгөгө көтөрүп кирип жеңелери менен алгач үч жолу өзү ооз тийип, анан дасторконго койгон да, кийин курбу кыздары, жеңелери менен чогуу жешкен. Ошол кезде көпкө сүйлөбөй, баспай отурган кайненеси келиндин койнундагы тоочторду алат. Андан кийин келиндин себин жеңелери көшөгөгө илишет. Чогулуп келген туугандарга, кошуналарына «келин кешик» деп келин ала келген эттен, боорсоктон, башка азык- түлүктөн, сандыктагы септен берилген.

Жыйынтыктап айтканда, кудалашуу ийгиликтүү аяктагандан кийин никелешкен тараптын өз ара мамилелери эки багытта өнүккөн жана туугандардын ортосундагы тыгыз алакалар улантылган. Тойду өткөрүүдө эки тараптын тууган уруктун көп сандаган мүчөлөрү катышып, жардам көрсөтүшүп, кеңешип бири бирине мейман достугун көрсөтүшкөн. Той колуктунун атасынын үйүндө өткөн, өзүнүн шаңдуулугу, түркүн жөрөлгөлөрдүн, ырым-жырымдардын арбындыгы менен айырмаланган. Андай айырмачылыктардын катарын «кайнене чыкпас», «улпак себүү» адаттары, кызга кошок кошуунун милдеттүүлүгү толуктап турган. Үйлөнүү салтанаты көптөгөн үрп адаттарга ээ болуп, ичине салтанаттуулукту да,

көптөгөн оюн-тамаша жана мелдештерден турган оюн-зоокту өзүнө камтыган. Үйлөнүүнүн бардык үрп адаттуулугунун маңызы ар түрдүү мүнөздөгү каада-салттардын топтомун түзүп, ырым-жырымдар жөрөлгөлөр топтомдору мазмундуу бөлүгү болуп саналат. Биринчи нике түндү күйөө бала, кыздын үйүндө өткөргөндүгү, бир канча күнгө чейин ошол үйдө жашагандыгы да жергиликтүү өзгөчөлүктөрдөн болуп саналат. Андан кийин кыз узатуу үрп-адаты көптөгөн салттар менен өткөрүлүп, күйөө баланын үйүнө келиши менен тойдун негизги бөлүгү жыйынтыкталат.

4.2. Үйлөнүү тойго коюлуучу тамак-аштар жана кийилүүчү кийимдер.

Жашоо шарты катаал болгон сары-колдук кыргыздардын үйлөнүү тойдогу дасторкондун жайылышы тамактардын түрүнүн берилиши маанилүү этнологиялык маселелердин бири болуп саналат. Сары-Кол кыргыздарынын тамак-аштары өзгөчөлөнүп турат.

Кыргыздар көчмөн турмушка ылайыкташып, кыштын күнү шорпого, жайдын күнү сүткө кошуп жеш үчүн боорсок, калыңдыгы бир эли камырдан *күлчө* жасап жешкен. Камырдан боорсок жана калыңдыгын бир элидей кылып жайып сүткө калың *үзмө* бышырышкан. Таруудан же коноктон майга бышырып *саксай* жасашкан [132,7-б]. Памир кыргыздарынын материалдык маданиятынын бай жана маанилүү компоненттеринин бири: тамак-аш жана анын түрлөрү болуп эсептелет. Тамактанууга жарамдуу азык-зат түрлөрүнө ээ болуу, аларды өндүрүүнүн жолдору, колдо болгон азык заттарды жеп ичкенге даяр абалга келтирүүнүн шарттары, ыкмалары, тамактын түрлөрүн үй-бүлө мүчөлөрүнө, конокторго сунууну ыйык тутулган эрежелерди сактап келишүүдө [47, 104-б].

Биз карап жаткан мезгилде памирлик кыргыздардын тамак-ашы негизинен сүт жана эттен түзүлүп, булардан тамактын ар кандай түрлөрү жасалган. Памирлик кыргыздардын тамак-ашы көчмөн мал чарбачылыкка ыңгайланышып, сүт азыктары басымдуулук кылган. Дан азыктарынан тамак-

ашка негизинен таруу менен арпаны көбүрөөк пайдаланышып, ал эми буудайды болсо сейрегирээк урунушкан, Кашкар тараптан сатып алып келишкен [40, 106-б]. Негизинен сый тамактар болуп: топоз, кой, эчки эттери, нан, каттама, чий боорсок, чабаты, дасторконго коюулуучу сары майдын түрлөрү жана башка тамактар эсептелинип, алар меймандын туугандыгы жана аброюна карата даярдалган. Памир кыргыздарынын тамак-аш системасында камыр (же нан) жана май (же каймак, мешке, сары май) менен жасалган тамактын түрлөрү абдан көп. Жергиликтүү калктын бир гана мал чарбачылык менен оокат кылышы, албетте калкты толук канааттандырган эмес. Россияга кошулушу менен памирликтер коңшулаш элдер менен сооданы өнүктүрүүгө, башкача айтканда Кашкар, Ооганистан, Бухара хандыгы, Фергана менен түздөн-түз соода мамилесин түзүүгө бир канча аракеттер жүргүзүлгөн. Ооганстандан Памирге жылкылар, күрүч, эгиндин түрлөрү сатылган. Кашкардан: мата, ат жабдыктары, үй-тиричилигине керектелүүчү товарлар келип турган. Келген соодагерлер жергиликтүү калктан кой, топоз, тери, жүн, май жана башка товарларды алышкан [89, 5-б]. Сары-Кол кыргыздары ундан түрдүү даамдарды жасап, тойлордо камыр салынган ысык тамактын түрлөрү менен азыктануу жагынан бай этномаданий тажрыйбага ээ.

Сары-Кол эли дасторконго каттама, көмөч каттама, чабаты челпек, токоч, нан, боорсок, чий боорсок, созмо, жарма, кесме, торпок кулак (унду сууга жууруп, камырды жука жайып төрт бурчтуу кылып кесип сууга салат), атала (унду майга кууруп суу менен аралаштырып бышырылат), талкан, куурулган аш, нан жалчиман (нанды майда туурап майга, этке аралаштырат) нан толго, сүт орогон (унга сууну себелеп куюп аралаштырат, майга кууруйт, сүт менен аралаштырат), чылама, үзүп салган аш (унду сууга жууруп, жука жайып кайнаган сууга камырды үзүп-үзүп салат, айран кошулат), сапыртма (унду сууга салып тынбастан сапырып аралаштырат, суюк болот), тундурма, митан аш (унду сууга салып аралаштырат, туз салынбайт) жана башка тамактарды койгонго аракет кылышкан. Камырдан каттама, боорсок ж.б. жасашкан [АТД-2].

Тойдон беш-алты күн мурда милдеттүү түрдө «супра (супара) жайды» жөрөлгөсү өткөрүлгөн, башкача айтканда үйлөнүү тойго нан, май тооч, чий боорсок, боорсок, каттама сыяктуу кыргыздын азыктары даярдалган. Ага уруктун жана айылдын бардык көп балалуу аялдары катышууга милдеттүү болушкан. «Супра жайды» жөрөлгөсүнүн мааниси «тойго даярдык» деп билишкен, өзгөчөлүгү алыс жакындан тууган-урук келген, кыздын себин даярдашкан жана биргеликте тойго керектүү болгон татымдарды бышырышкан. Сары-Кол кыргыздарынын күнүмдүк жашоодо жана той маарекелерде колдонулган ундан бышырылган татымдары төмөнкүлөр болгон:

Каттама - унду элеп, курамына сүт, май кошулган камырды жууруп, нургуч (үбөлүк) менен жайып, бетине сары майдан сүйкөп, ичке кылып 10 бөлүккө бөлүп тилет. Баарын бир-бирине кабатташтырып ороп, тооч формасына келтирилет, кайра нургуч менен жайып, казанда кызыган сары майга бышырат. Кескен жерлери кабатталып бышат, дасторконго алып келинет. Жукарта жайылган камырдан бышырылган майлуу, кургак тамактардын ичинен каттаманын орду башка. Каттама - үйлөнүү тойдогу дасторкондун көркүн ачкан ун тамактарынын бири. Каттамасыз эч бир той өтпөйт.

Чабаты камырын анча катуу эмес жууруп, кичине зубаладан 30-40даанага бөлүп алып, аны нургуч менен жаят дагы, бештен же ондон чогуусу менен бир кармап жаят. Андан соң казанды отко какшытып, жайылган камырды улам каймак сүртүп бирден кактап, накта каймакка бышырылат. Сары-Колдук кыргыздар чабатыны дайыма дасторконду көрктөндүрүп турган азык катары колдонуп келишкен. Чабаты жөнүндө эл оозунда калган ырлар да бар. Бир айылга эки-үч адам келип, бир үйгө түшүп калат. Үйдөгүлөр бышырылган чабатыны жемекчи болуп отурушканда, меймандардын алдына чабатыны коюп үй ээси:

Орогон аштын осолу,
Жалмичан аштын жамани,
Каттама катык, Нан калың,

Мына чабаты жумшак, кол салың- дешет [АТД-2].

Көмөч каттаманы камырды жууруп, андан кийин жайып, май же каймак менен сүртүп ороп, көмөч казанга салып, астына да, үстүнө да чок коюп бышырат. Каттама кызыл болуп бышканда дасторконго коюлат. Тойлордо сөзсүз жасалып, сыйлуу конокторго тартууланат.

Боорсокту камырды жууруп, жайып, кызыган майга майда кесип бышырат. Сары-Кол кыргыздарынын айымдары тойдо дасторконго коюлган нандын түрлөрүнүн мол болушун гана көздөбөстөн, анын сырткы көрүнүшүнө, кооздугуна көңүл бурушкан. Демек, Сары-Кол кыргыздары үчүн тамак материалдык гана эмес, эстетикалык да баалуулук болуп саналган. Ю. Д. Головина боорсоктун бышырылышына күбө болгонун жазган. Казанда бышып жаткан нерсе, көрсө, төрт бурчтук болуп кесилген камырлар экен. Аларды кайнап жаткан майга таштап, кайра кашык менен сүзүп алышты, мала кызыл болуп жеп жеңил, бөтөнчө табитти ачкан тамак болду деп боорсоктун жасалышын сүрөттөгөн. Боорсок «борцок» деген ат менен монголдордо жана калмактарда белгилүү болгон. Түрк тилдүү башка элдерде казактарда, каракалпактарда, алтайлыктарда, тувалыктарда ж.б. жасашкан [41, 90-б].

Салт боюнча эртең той деген күнү той ээсинин үйүндө тойго келген көпчүлүктүн дасторконуна коюла турган той боорсок жасалышы керек. Бул жөнүндө бардык айылдын аялдарына бир күн мурун атайын киши жиберилип, кабар айтылган. Колдон келишинче бардык аялдар катышкан, той боорсок жасоого чакырбай коюу уят болуп эсептелген. Ал эми чакырса келбей коюу чанда гана болгон. Келбей калса, ага бир чоң себеп болгондугу мүмкүн болгон. Той ээси тараптын зайыптары таарынып келбеген аялдардын алдынан өтүп, таарынычын жазып, сөзсүз алып келиши керек. Келгенден кийин ал таарынычын экинчи козгобойт, унутат. Той боорсокту жасоо жана аны дасторконго коюу жамаатта чоң мааниге ээ. Муну башка изилдөөчүлөр да далилдеп жатат [61, 47-б.].

Буу каттаманы камырды жайып, май же каймак сүртүп, табакка ороп салып, казандын түбүнө куюлган суунун буусуна бышырат. Сары-колдуктар аны көбүнчө сыйлуу конокторго беришкен.

Чий боорсокту унга май кошуп катуу жууруп, майда кесип, чийге же чыгданга улам сыдырып алып, кызытылган майга бышырат. Сырткы кооздугуна өзгөчө көңүл бурулган боорсоктун бир түрү. Үйлөнүү тойдо дасторкондун көрктүүлүгү үчүн жасалган. Келген конокторго даамдуу болуусу үчүн колдон келишинче сары майга же тоң майга бышырылат. Чыгыш Памир элинин өзгөчөлөнгөн жогорку даражадагы бышырылган татымдарынын бири болуп эсептелинет. Боорсок жана анын түрлөрүн бышыруу, колдонуу кыргыздардын ынанымдары, эстетикалык көз караштары менен байланыштуу [АТД-2].

Май топоч кудалардын дасторконуна арналып сөзсүз бышырылат, андан сырткары жол азык катары да камдашкан. Май топочко сары май, маска май (каймак), тоң май, ун, сүт, көптүргү кошулат. Түзүлүшү жана көлөмү патир нанга салыштырмалуу кичинекей болот. Үйлөнүү тойдо дасторкон көрктүү болуш үчүн май топочтун бети шакек же оймок менен кооздолуп бышырылган, ушул күндө да көлөмү жана түзүлүшү жагынан кичинекейлиги менен өзгөчөлөнүт. Нандын аттарын ар түрдүүчө айтып келишкен. Мисалы: «күл көмөч» деп очокту боз үйдүн түндүгүнө туштап от жагып, күлүнө камырды көмүп бышырышкан [АТД-1].

Нарин - бул тамак жалпы кыргыздарга тиешелүү. Кыргызстандын түндүк бөлүгүндөгү кыргыздарда кийинчерээк бул тамактын түрү беш бармак деп аталып калган. Тойлордо ысык тамак катары колдонушкан.

Сары-Кол кыргыздарында баалуу тамак-аш катарына сүттөн жасалган оокаттар кирет. Памир кыргыздарынын сүт азыктарды колдонуу салты жалпы кыргыз тамак-аш салтынан чөлкөмдүк өзгөчөлүккө ээ. Памир тоолорун мекендеген кыргыз уруулары көнөө кыргыз тамак-аш маданиятын өз калыбында, бузбай, жоготпой, жанды сактоо менен бирге курчап турган этно маданий чөйрөнүн климаттык шарттын контекстинде калыпталган [47, 7-6].

Жашоосу жана той, маарекелер сүттөн жасалган тамак-ашсыз өткөн эмес. Ар бир үйлөнүү той маарекелерде дасторкондун көркүн ачкан сүттөн жасалган тамак-аш коюлган. Өзгөчөлүгү анын түрдүүлүгүндө. Алар; айран, каймак, эжигей, быштак, коютмак, паймерек, ууз, увай, боз май, акмай, мешке май, сары май, толто, карын май, сүзмө, курут, сүзмөнүн суусу, кымыз, кымыран, сүттөн өпкө куюлат, широва (суусундук), ширчай, ширгүрүч (тиркеме 173-б). Элде төмөндөгүдөй элдик ырлар сакталып калган:

Сүттү бышырып коюп, каймак алышат.
Каймак жууп ак май, мешке май алышат.
Каймакты кайнатып боз май алышат
Карынга салынган майды карын май деп коет.
Мешке майды эритип сары май алышат.
Сары майдан бөлүнгөнү толто болот.
Биринчи саалган сүттү бышырып, ууз алат
Сүттү уютуп айран алышат.
Каймагы алынбаган сүттү уютуп, кам айран алышат.
Айран, сүт кошуп, коютмак жасашат.
Айранга каймак кошуп, паймирек жасайт.
Курутка каймак кошуп, увай жасайт
Ириген сүттөн быштак алышат.
Быштакты кайнатып эжигей алышат
Айранды сүзүп сүзмө алышат.
Сүзмөдөн бөлүнүп алынган суу сүзмөнүн сары суусу болот.
Сүзмөнү кайнатып, курут тоголоктоп кургатат.
Жылкынын сүтүн бышып, кымыз кылышат.
Төөнүн сүтүн бышып, кымыран кылышат.
Жаңы союлган койдун өпкөсүнө сүт куюп «олобо» бышырат.
Айранга суу кошуп, чалап кылышат

Калпынды (каймак) - сүт көбүртүлгөндөн кийин алынган калпынды каймак болот [108, 876].

Кудалар жаңы келгенде бата тиленип, мал союлат. Малдын эти бышканча келген коноктор ачка олтурбаш керек. Ошондуктан даяр тамак же болбосо тездик менен даярдалган азыкты кудаларга тартышкан. Үйлөнүү тойдо кудаларга эң биринчи суюк тамак катары курут берилет. Аны сүзмөнү казанга салып, кам сүт, каймактын майын кошуп, алгач суюлуп, анан коюлганга чейин кайнатылып, тоголоктолуп кургатылган азыктан дардашат. Куруттан эң башкысы эзген курут деп аталган ысык тамак жасалган.

Кыргыздар муштумдай кылып курут жасашкан, күнгө кургатышкан жана кышкысын тамак катары колдонушкан [162,131-б]. Курутту көбүнчө тойлордо жана күчтүү азык катары кышында ичишет. Топоздун, койдун, эчкинин куруту болгон. Ушул күндө да күнүмдүк жашоодо, тойлордо тамак-аш катары колдонуп келишет [АТД-2].

Сары май тойлордо, ар бир маарекелерде дасторконго коюлган жана тамак-аш катарында маанилүү орунду ээлеген. Ар бир үйлөнүү тойдо дасторконго майдын түрлөрү коюлган. Кыргыздын бир да тамак-ашы сары майсыз бышкан эмес. Топоздун, койдун жана эчкинин сары майы, андан сырткары топоздун бышырылбаган сүтүнөн кам каймак кылып, дасторконго коюлган.

Сары-Кол кыргыздары тойго келген меймандарына, коногуна эң биринчи иретте кой союп, анын этин жаш куракка карата тартышкан. Бул салт ата-бабадан тартып азыркы күнгө чейин сакталып өз нугун жоготпой өкүм сүрүп келет. Тойлордо эттен жасалган тамактарды жасашып, конокторго эт тартып узатышкан. Жергиликтүү элде «Конок тойбодум дебейт, сойбоду дейт», «Эрдик кылып кой сойду, иттик кылып төш тартты» деген учкул сөздөр сакталып калган.

Меймандардын санына, жашына, коомдогу абалына жараша устукандар так бөлүнүп, табак тартылган, антпесе, айрым коноктордун ичинде таарыныч пайда болушу мүмкүн. Эч кимди таарынтпоо үчүн үйдүн ээси жана албетте, ар бир жигит табак тартууну билүүгө тийиш болгон. Ар бир коноктун өзүнүн ээлеген ордуна жараша устукан тартуу тамак берүүдөгү эң жооптуу жана бекем сакталган салт болуп саналган. Эгер ар бир жилик өзүнүн ээсине тартылбай калса, коноктоп жаткан үй ээси чоң уятка калган.

Салт боюнча казанга биринчи «Бисиммилах» деп кары жилик, андан кийин кашка жилик, карчыга, төш үстүнө салынып, акырында баш салынат. Эң биринчи казанга кары жиликтин салганынын себеби: биринчиден, улуу мүчө болуп эсептелет, экинчиден бул жиликти «суу кечээр жилик» дейт, койдун эң биринчи ушул мүчөсү сууга түшөт. Кой мүчөлөрү жалпысынан:

баш-1, буйрак(куйрук)-1, жамбаш-2, кашка жилик-2, жото жилик-2, далы-2, токмок же мыкый жилик -2, кары жилик-2, карчыга-12, моюн сеер-18, боконо-4, томук-2, толорсук-2, төш-12, мөөрсүн-2, кабырга-12. Жалпы саны жетимиш сегиз [АТД-3].

Кыргыз болсоң кой сойгун,
Мүчөлөй билип тез сойгун,
Аки забин болбосун,
Мүчөсүн туура мүчөлөп,
Катары менен тең койгун [АТД-2].

Эт бышып, кудаларга тартылганга чейин шорпо, андан соң эт тартылган. Этностук азыктануу каражаттарынын эң маанилүү бөлүгүн ысык тамак болгон шорпо түзөт. Той ээлери шорпону тойдун аягында этке чейин беришет. Кара шорпо- сууга бир аз ич май кошуп, мүчөлөп бөлүнгөн эт салып жасалган тамак. Ал эми Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө жашаган кыргыздар кара шорпо деп этти майдалап, сууга кошуп кайнатып бышырганды айтат. Ал эми бул шорпону сары-колдуктар *сөл* деп аташат. Ал эми Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө жашаган кыргыздар ден-соолугуна байланыштуу сөлдү даярдашат, эт менен пиязды кууруп жасашат. Топоз шорпосу, эчки шорпосу, кой шорполордун бири-биринен айырмачылыгы болгон. Сары-Колдуктар тойлордо дараметине жараша мал жандыктарды союшкан. Топоздун шорпосу ысык келет, эчкинин шорпосу суук келет дешкен. Ошондуктан көбүнчө тойлорго кой союп, кой шорпону ичишкен. Ал эми кара малдан топоз союшкан. Топоздун этинен негизги учаа чыккан. Ал эми эчкиде куймулчак болбойт, чычаң болот дешкен. Ошондуктан көбүнчө тойлордо кой союлган, шорпосу ден соолукка да жагымдуу болгон, куймулчак чыккан. Сары-Колдуктар кийинчерээк кара шорпого жайлоодо өскөн «көбүргөн» аттуу чөптү пияз ордуна кошуп пайдаланышкан [АТД-2]. Адегенде боор, куйрук жалпактап тууралып, кудаларга эт тартканда, ар мүчөсү өз орду менен катар коюлуп тартылат. Баштын тумшугу алынып, баш табакка коюлат да, үстүнө бир мүчө, көбүнчө токмок мыкый жилик коюлат. Буйрак, куймулчак негизинен кудачаларга тартылат. Жамбаш көбүнчө бүтүн

тартылат. Анык чоң башы көзө баштары, андан кийин жамбаштын калак баштары, эки кашка жилик, анан жото жиликтер, далылар, токмок жилик, кары жиликтер, карчыганын кабыргалары канат эттери менен тилинип, алты омуртка, карчыганын кабыргалары, сыйрым кабыргалар, сээрлер, боконо кабыргалар, моюндар үй ээсине калат. Ал эми чемирчек кабыргалар, төштүн чарпындары узатасынан тилинип коюлат [АДТ-2].

Салт боюнча тойго келген кудаларды эт менен сыйлоого эркектер милдеттүү болушкан. Бардык эле чоң маарекелерде ашпозчулар - «казан башындагылар» эркектер болуп, өз милдеттерине той арапасында эле киришишкен. Үйлөнүү тойдон бир күн мурунку кыз тойдо өзгөчө коноктор (кудалар, күйөө бала жана анын достору) үчүн милдеттүү түрдө топоз жана бир нече койлор союлган. «Жасоочу» этти күн мурунтан, ар бири өзүнчө мааниге ээ болгон жиликтерге бөлгөн. Эт бөлүштүрүүнү мыкты билген эркектердин арасынан «бөкөлчү», же болбосо сары-колдуктардын айтуусунда «жасоочу» (эт тамактарын башкаруучу) дайындалган. Эт кайнагандан кийин жасоочулар боорду казандан алып, куйрук менен бирге майдалап кесишип, («куйрук-боор» жасашып) конокторго беришкен. Коюлган этти же үй ээси, же «бөкөлчүлөрдүн» бирөөсү ар бир конокко өзүнө ылайык устукандарды бөлүштүрүп берген [АТД-3].

Жиликтерди тартуу маданияты төмөндөгүдөй болгон:

- Жамбаш, буйрак (куймулчак), жото жилик, кашка жилик, кары жилик, далы өзгөчө мааниге ээ. Жамбашты куда, куданын атасы алган, куймулчак кудагыйга же андан улуу байбичеге таандык болгон. Андан кийинкиге кудаларга жото жилик (ашыктуу жилик) таандык. Кийинкисине кашка жилик туура болот. Кары жиликти «жолдош жилик» деп аташкан. Бул жиликтин этин таза мүлжүп үйгө сактап койсо, ал үй-бүлөнү колдоп турат деген ишеним азырга чейин сакталып калган [АДТ-2].

Далы кудалардын арасынан сыйлуураак деген айымга берилген. Баш кудалардын ичинен улуусуна тартылып, ага бир жилик кошо тартылган. Баш алган кудалардын улуусу баштын куйкасын майдалап туурап, олтургандарга

тараткан. Көзүн алып, аны үчкө же жетиге бөлүп, көңүлү сүйгөн адамдарга «көздөшүп жүрөлү» деген мааниде берген. Бул сөз бирибизге каралашып, жардамдашып жүрөлү дегенди билдирет.

Таңдай үйдүн кызына же келинине «саймачы, уз» болсун деген ниетте берилген. Мындай ырымдын хакастарда да кезигери белгилүү [24, 124-б.]. Баланын тили таттуу болсун деп койдун тилин, тили чыккан балага жедиришкен.

Моюн, сээр ашкана кызматчылардын акысы болгон, кудаларга тартылган ар бир устуканга арка, кабырга кошулуп коюлган.

Жаак устуканы от жагып, эт бышыргандын акысы болгон. Жаак казанга салынган эмес, аны жаагынан этин сыйрып бөлүп алып, очокко куйкалап жешкен. Кудаларга тартылбай турган, казанда калган эттерге күң жилик, моюн, боконо, жүрөк, бөйрөк, шыйрак кирген.

Үйлөнүү тойлордо жигиттин же кыздын ата-энеси, туугандары отко чакырса, күйөө балага, жолдошторуна жана кызга бир жамбаш жана бир далы тартышкан. «Отко чакыруу» деген сөз тууган-уруктун эшик-төрүн, отун көрүү дегенди билдирет. Мурунтадан эле сары-колдуктар кызы келин болуп кетсе бир канча убакыт өткөндөн кийин үйгө «отко чакыруу» жөрөлгөсүн аткарышкан. Кийинчерээк күйөө-колукту тараптын тууган-уруктары чакырып калышкан. Күйөөгө жамбаш, тактап айтканда, жамбаштын көздүү бөлүгү, кызга-далы, ал эми жамбаштын калак башы, далы, кабыргалар күйөө жолдошторго тартылган. Ошондон улам сары-колдун кыргыздары «жамбаштын эти катык, катык болгону менен татык, далынын эти жумшак, жумшак болгону менен сумсак» дешкен [АТД-2]. Үйлөнүү тойдо жакын тууган-уруктарына, дос-жарына устукан берилсе, кары жилик менен токмок жилик берилбейт, себеби «Кары жилик каалабаганга, токмок (же мыкый) жилик (түзүлүшү боюнча кичинекей токмокко окшош болгон) тоотпогонго берилет» деген сөздөн улам көңүлү иренжип калуусу ыктымал деп, ал мүчөлөрдү тартышкан эмес.

Сары-Кол кыргыздарынын ашканасында ич эттин орду өтө сыйлуу болуп эсептелген. Сары-Колдуктар быжыны малдын жоон ичегесине эт, куурулган ун, көбүргөн, пияз, туз кошуп аралаштырып куюп бышырышкан. Быжы конокторго тартылган ысык таптуу сый тамак болуп эсептелген [АТД-2]. Бул тамакты койдун эти бышканча кудаларга тартуулашкан. Ич эттен жасалган дагы бир сый тамактын түрү-сүт куюлган өпкө. Топоздун сүтү куюлуп бышырылган өпкө сыйлуу тамактардын бири болуп эсептелген, үйлөнүү тойдо кудаларга берилет.

Карынга салынган май да үйлөнүү тойдо дасторкондо туруучу сый тамактын бир түрү. Малдын карынын таза жууп, тузга чылап коюп, үч күндөн кийин жууп, туздап, карындын партын сыйрып таштап үйлөп илип, он күндөй коюп катырып алышат. Андан кийин даярдалган майды суусу тунганча таза жууп, туздап, кургатылган карынга салат. Карынга салынган май дагы көбүнчө кышка карата даярдалган. Үйлөнүү тойлордо сөзсүз дасторкон бетине коюлат. Тойлордо келген кудалар карынга салынган майды ооз тийген «ооз жоолар» жөрөлгөсү бар. Бул жөрөлгө кыздын жана баланын үйүндөгү тойлордо аткарылат.

Негизинен тамактын түрлөрү «ысык» жана «суук» болуп экиге бөлүнөт. «Ысык тамактар»: - койдун сүтү, сүт жана туз кошулган чай, шорпо, боорсок.

Жогоруда айтып өткөндөй, тойлордо сары-колдук аял, эркектин өз милдети болгон жана алар милдеттерин так аткарышкан. Тойлордо дасторкондо ундан, сүттөн жана эттен жасалган тамактардын бардыгы канчалык көп болсо, бул жаштардын байгерчиликте жашоосун камсыздайт дешкен. Кээ бир аймакта үйлөнүү тойлорунда нандын мүмкүн болушунча көп болушуна чоң маани берилген. Бул салт дыйканчылык менен алектенген аймактарда дан калктын жашоо-тиричилигинин негизи деп эсептелишинен жана жаштарды молчулук менен камсыздоо үчүн негизги мааниге ээ болгондугунан аткарылат. Булуң-Көл, Чечекти деген жерлерде, жергиликтүү жашоочулардын айтуусу боюнча, дыйканчылыкты өнүктүрүүгө да көңүл

бурулган. Жергиликтүү калк мында жыйырма жылдан ашуун арпа эгишкен [АТД-3].

Кээ бир күнүмдүк жана тойдо коюлуучу тамак-аштардын коңшу жашаган тажик элинин тамак-ашына окшоштугу бар. Той мезгилиндеги жөрөлгөлөрдүн, тамак-аштын аталышынын жана жасалышы жагынан окшоштугун айтып кетүү керек. Мисалы: тажиктердеги «жалчиман» тамагы аталышы, жасалышы жагынан окшош, айырмачылыгы ундан жана эттен болушу мүмкүн, ал эми Сары-Кол элинде «эт жалчиман», «нан жалчиман» дешкен. Тажиктер үйлөнүү тойдо күйөө-келинге жалчиман тамагын беришкен. Ал эми үйлөнүү тойлордо Сары-Кол кыргыздары кызды күйөөнүн үйүнө көчүрүп барганда түйүнчөккө түйүп, «нан жалчиманды» колуна карматкан же болбосо койнуна салган. Бул жөрөлгө «кыз ырыс-кешиги менен күйөөнүн үйүнө барсын» деген маанини билдирген. Коңшу жашаган жергеталдыктар үйлөнүү тойдо кыздын сандык бокчосуна (сеп, буюмдар топтому) «паралва» (ундан, сары май, сүт, шекерден жасалат) салышат. Сары майга унду кууруп, сүт кошуп, коюу болгончо кайнатып, шекер кошуп катытып, анан дасторконго коюшат [АТД-2].

Кайнене келиндин сандыгын ачып, паралваны коңшуларына ооз тийгизген. Бул жөрөлгө ушул күнгө чейин сакталган. Андан сырткары күнүмдүк жашоодо колдонулган тамак-ашынын кээ биринин окшоштугун байкаса болот. Мисалы: тажик элинин «хуш пай» деген тамагынын жасалышын алсак, отко майды кызытып, унду салып, акырындык менен сары түс болгончо аралаштырат, андан соң жылуу суу куюп, ун бөлтөк болуп калбасын үчүн аралаштырып, кайнатылган. Даяр болгон тамакка бир өлчөмдө сүт же айран куюлуп ысык бойдон дасторконго коюлат. Мургаб эли бул тамакты «куурулган аш» деп аташат. Тажик элинин «шир чай» тамагы сүт куюлган чай, бир литр сууга кара чайдан эки кашык салып, бир литр сүт куюлуп кайнатылат. Кайнап жаткан учурда бир кашык туз салынат. Акырында 2 даана жанчылган жаңгак салып коюшкан. Дасторконго ысык боюнча берилген жана сары май менен кам каймак (мешке) май салып коюшкан.

Мургаб элинде бул «ак чай» деп аталган. Аны күнүмдүк жашоосунда колдонгон жана сыйлуу конокторго беришкен [АТД-1].

Кытай, Ооганстандан соодагер-кербенчилер кара чай, тамак-азыктардын түрлөрүн алып келип турган. Соодегерлердин чайын «Николайдын чайы» деп аташкан. Сары-Колдуктар табигый жаратылышта өскөн «мамыры-кумуру», «бозунач» деген чөптөрдү кууруп, чай кылып ичишкен. Азыр деле ден-соолукка пайдасы бар деп ичишет. Чайлардын түрдүүлүгү боюнча: кызыл чай – түсү кызыл, күчтүү чай, дарылыгы деле жок, кайнак сууга демдеп беришет. «Пахта чай» - бул чөптүн да дарылыгы жок, бирок кайнатылган сууга демдеп ичишет. Чөбү койго жагымдуу келет [49, 77-б]. Жашоо шарты, географиялык абалы татаал болгондуктан айлана-чөйрөдөн мамыры, бозноч, горум чай, зеди кайсар деген чөптөрдү кесип келип чай катары колдонгон. [128, 19-б].

Коңшу жашаган тажик элинде той болорго эки күн калганда нан бышыруу жөрөлгөсү өткөрүлөт. Бул нандын аты «кулча» (кичинекей көлөмдөгү нан) деп аталат. Кызды күйөөгө берип жатканда кыз баруучу үйгө аны менен бирге 100 даана токоч («кулча») жана бир жыгач табакка таттуу суюк халваны алып барышат [АТД-2]. Бул үрп-адат эки маанини билдирет: биринчиси, алардын ишенимине ылайык, жаштардын бактылуу бирге жашаган турмушу дайыма таттуу болсун, экинчиси, турмушка чыккан кыз күйөөсүнүн үйүнө барган алгачкы күндөрүндө ата-энесинин үйүнөн алып келген тамак-аштар менен азыктанып турсун деген мааниге байланыштуу. Тойго нан бышырууга («кулча») айылдагы коңшу аялдардын баары чакырылат. Аларды тамак-аш берип сыйлап, анан ишке өтүшөт. Бул иштерге тажрыйбалуу, эптүү жана эл арасында урматка ээ болгон аял жетекчилик кылат. Эгерде кыздын энеси, алардын ишине киришип же көрсөтмө берсе, бул уят катары эсептелген. Нан бышырылып бүткөндө бардык аялдарга экиден токоч («кулча»), бир аздан таттуу халва («хихц») жана кичинекей чыныларга чай берилет «Кулча» токочу түзүлүшү, жасалышы жагынан кыргыздардын

май тоочуна окшошуп кетет, кичинекей, тоголок болот. Тойлордо дасторконго коюлуучу татымдардын бири [108, 106-б].

Демек, Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү тойдогу тамак-аштын түрдүүлүгү, мол же аз коюлгандыгы ошол жерде жашаган элдин жакырчылыкта, же болбосо байгерликте жашагандыгын билдирет. Ошондой эле коңшу жашаган элдин кээ бир тамак-ашка байланыштуу жөрөлгөлөрү окшош экенин байкаса болот. Мурунтан эле кыргыз элинин тамак салттарынын бири болгон «күл азык» негизинен жоокерлердин тамагы болуп эсептелет. Ал бузулбайт, ар кандай талаа шартында жоокердин тоюмун камсыздаган. «Күл азык» негизинен бышырылып туруп кургатылган эттен, туздан жана майга куурулган ундан турат. Дагы бир аталышы боюнча «гүл азык» деп коюшкан. Бирок памирликтер бул тамак-ашты «күн азык» деп айтышкан. Себеби, күнүмдүк тамак катары колдонушкан. Демек, Памир кыргыздары кыздарын турмушка узатып жатып да, барар жерине «күл азык» камдап беришкен. Бул жөрөлгө ушул күнгө чейин сакталып калган.

Жогоруда белгилегендей, Памир кыргыздарынын тойдогу жана күнүмдүк жашоодогу тамак-ашы сүттөн, ундан жана эттен экендиги элдин жашоо шарты жана чарбасы менен тыгыз байланышкандыгын тастыктайт. Үйлөнүү тойдогу ар бир сый тамакка жаштардын бардар жана байгерчиликте жашоосун каалоого багытталган белгилүү бир салттар шайкештирилген. Буга ылайык, үйлөнүү тайдун максаттарынын бири болуп колукту менен күйөө баланын туугандарынын ортосундагы өз ара карым-катнашын, биримдигин, ырашкерлигин жана бири-бирине карата сый- урматын чыңдоо эсептелген.

Үйлөнүү тойдогу кийилүүчү кийимдер. Сары-Колдуктар той маарекелердин ар бир бөлүгүнө кылдаттык менен даярданышкан. Айрыкча күйөө бала, колуктунун кийимдерине өтө көңүл бурушкан. Алардын (Чыгыш Памир кыргыздарынын) жашоо шарты, чарба жүргүзүүсү материалдык маданиятына чоң таасирин тийгизген. Кыргыз элинин кийимдеринин өзгөчөлүгү элдин калыптанышы этностук тарыхы менен тыгыз байланышкан. Чарбачылык шарттары, жашоо-тиричиликтин ыңгайы, табигый жагдайлар,

кыргыз элинин урууга бөлүнүшү, коңшулаш жашоо - турмуштун тийгизген таасири болуп келген. Негизинен кийим үчүн Анжиян, Кашкардан келишкен уйгур, өзбек соодагерлерден мата, чепкен, ныпча, манат, жибек, чачбак жана башка буюм-тайымдарды алышкан. Өздөрү иштетилген териден тон, шым, тебетей, жүндөн чепкен, калпак, кийиз өтүк, түрдүү, түрсүз кийиз аркан, жип-шуу жасашкан [132, 8-б]. XIX кылымдын аягында көчмөн турмуштун жана жашоо-тиричиликтин өзгөчөлүгүнө ылайык, памирлик кыргыздардын кийим-кечелери баш кийимдер жана бут кийимдер негизинен үйдө колдо жасалган, башкача айтканда жандык малдын ар кайсы терилери, жүндөрү, кийиздер жана башка колдонулган.

Сары-Колдуктар турмуш-тиричилигинде мүйүздөн жана сөөктөн ар кандай буюмдарды жасашкан. Кулжанын мүйүзүнөн чач тарак, камчы, бычактын сабы, ордо оюну үчүн абалак, топчу, седеп жана башка нерселерди жасашкан. Кыргыз калкынын кийим-кечелери да көп түрдүү болуп эсептелбейт. XX кылымдын башында Орто Азияда жашаган элдердин кийимдери кадыр баркына жараша байкаларлык болуп бөлүнүп турган. Байларынын көйнөктөрү, шымдары, чапандары, тондору түлкүнүн, кундуздун терисинен жасалган [41, 83-б.]. Ал эми коңшу Ооган Памирде жашаган кыргыздар деңгээлине жараша кийинишкен. Жарды үй-бүлөлөрдүн кыздары пахтадан, орто чарба үй-бүлөнүн кыздары жибектен, ал эми бай үй-бүлөнүн кыздары кымбат баалуу кездемелерден тигилген кийимдерди кийишкен [31, 38-б]. Көмөкчү чарбасы барлардын гана баркыт, жибек кездемелерди сатып алганга мүмкүнчүлүгү болгон. Айрым эркектердин жалгыз гана кийими болгон. Көптөгөн жаш жигиттер үйлөнүп жатышканда оокаттуулардын жарашыктуу жана жаңыраак кийимдерин сурап кийинишкен [АТД-2]. Тойлорго, конокко баратканда да ушундай кылган.

Чыгыш Памир кыргыздары үйлөнүү тойго күйөө баланын кийимдерин баш аяк сарпай даярдашкан. Тигилген кийимдердин баарын өзгөчөлөнгөн кооздук менен жасалгалашкан. Сары-Колдо кийимдердин тигилишинде тажиктердин таасири байкалат. Себеби, коңшу жашаган тажиктердин

кийимдери кооздолуп тигилип, кештеленип, сөзсүз түрдө папиктелген (кийим жибек чачы менен кооздолгон). Күйөө балага, адатта, тигилген көйнөктүн жакасы эшилген жүн жиптерден кооздоп өрүлгөн сызма менен жээктелип коюлат, ал эми белине ошондой эле «кур» курчалган, алардын учуна папик «нулк» чыгарылган. Андан кийин мурда даярдалган кооз чапан, башына улуттук топу, жука ак кездемеден учтары саймаланып кооздолгон селде «чалма» оролуп, бутуна кооздолуп токулган пайпак «жураб» кийгизилген. Күйөө бала менен колуктунун тойдо же нике алдында жаңы кийимдерди кийиниши алардын кийинки жаш курагына өтүшкөндүктөрүн билдирген [108, 287-б].

Чыгыш Памирде эркектерге тиешелүү күнүмдүк жана тойлорго кийиле турган кийимдердин түрлөрү көп болгон. Алар: шапак-ак, кара түстөгү жука жасалган кийизден 4 бөлөк үч бурчтук кылып бычылып кураштырылып тигилген баш кийим, күнүмдүк жашоодо кийилген. Тебетей козунун терисин ийлеп, жүн тарабын ичине келтирип тигип, чекесине жүндү чыгарып кайрып коюшкан. Сыртынан кездеме менен капталган. Төбөсү азыркыдай эмес шуштугуйраак болгон. Мындай тебетейлерди көбүнчө колунда жок букаралар кийген. Чапан түрдүү калың кездемеден тигилген. Жөн жана шырымай чапан деп бөлүнгөн. Күнүмдүк жашоодо жана той маарекелерде кийишкен. “Ичик тон” же болбосо “чолок тон” койдун терисинен ийлеп тигилген, түгү ичине каратылып, узун, кыска болуп тигилген. Күнүмдүк жашоодо жана тойлордо кийишкен. Сары-Колдуктардын кышы суук болгондуктан, ар бир үйдө сөзсүз ичик тон жана чолок тон болгон. Кыргыздарда бут кийимдин да бир канча түрү болгон: чокой, чарык, маасы, өтүк. Чарык менен чокойду жакыр адамдар, анын ичинде койчулар, жылкычылар кийишкен. Бай кыргыздар сарттардын (өзбектердин-Б.М.) өзүндөй кылып галошу бар ичиктерди (жумшак жеңил өтүктөрдү) кийишет, бирок ат мингендери өтүк кийишет - деп, жазган В. И. Кушелевский [40, 84-б]. Чарыкты - өгүз же текенин терисинен тигилген башы кайкалак бут кийимди күнүмдүк турмушта кийишкен. Пайтаба бул бут ороо, эчкинин тыбытынан ийрип жасалган. Кышында кийизден тизеге жете турган

байпак жасап, кончунун чекелерине кеште тигип, сайма сайышкан. Кышкысын суук болгондуктан сөзсүз пайтаба орошкон. Ычкыр ак, кара койдун жүнүнөн жасалган. Карасы сырткы шымга байланып, учтарына папик тигилген. Ички ычкыр ак болуп, папиги өзүнөн чыгарылат. Аялдардын ычкыры ак түстөн таңдайча, олоңчо басма кылып өрүлгөн. Тойлордо күйөө-колуктунун төмөнкү ички кийимине ычкыр байланган. Жашоо-шартына, жүргүзгөн чарбасына жараша өзгөчөлөнгөн кийимдерди даярдашкан.

Эркектердин белден түшкөн көйнөгүнүн эки түрү бар: жегде жана көйнөк. Жегде көбүнчө жайында кийилет. Жегдени жакасын саймалап, чырааздап (көркөмдөп), кооздоп тигишкен. Ички кийимди кооздоп, ак түстөгү ычкыр (жип) өткөрүшкөн. Ички кийим көйнөк менен кошо бычылып, көйнөктү астын ачык кылып жана узундугун тизеге жеткирип бычышкан. Колуктунун ата-энеси же алардын туугандары күйөө балага арнап ак кийизден ак калпак, ак топу тигишкен. Төбөсү азыркы калпактардай эмес, бийигирээк болгон, кыюуларын кара кездеме менен каптап шырып койгон, эки ача болгон. Жаштардын калпагы кызыл баркыттан кыюуланган. Күйөө балдардын калпагына папик (түстүү жиптердин топтому) тигилген. Сары-Кол кыргыздары да ак калпакты кастарлап, жатарда төрт бүктөп, бийик жерге коюшкан. Калпактын канчалык бийикте турушун жана төбөсү бийик болуп тигилишине жараша жигиттердин даражасы да ошончолук бийик болот деп санашкан [АТД-2].

Күйөө баланын башына милдеттүү түрдө «салла» селде бөз же даки сыяктуу пахтадан колдо токулган кездеме же болбосо ак сурптун үч метр узундуктагы орому кийгизишкен. Бул салт күйөө бала эми чыныгы эркек болгондугун жана анын мойнуна өз үй-бүлөсүнүн толук жоопкерчилиги жүктөлгөнүн билдирген. Селденин мааниси анын күнүмдүк кийгенге ыңгайлуу болгондугунда: жаштар кокусунан аялы төрөй турган маалда алысыраак жолдо болуп калышса, жаңы төрөлгөн наристе ушул кездемеге оролгон. Кыргыздардын эркектери жайында баштарына кийизден жасалган

төбөсү шукшуйган калпактарды, кышында тебетейлерди (малахай, калакчын) кийишет [40, 84-б].

Күйөө балага пайтабо тартуулашкан. Бул бут ороону эчкинин тыбытынан ийрип жасашкан. Колукту кийизден тизеге жете турган байпак жасап, кончунун чекелерине кеште тигип, сайма сайган. Күйөөнүн белине кызыл материалдан кештеленген кур курчалган. Чекелери саймаланган 9 кол жоолукту колуна карматышкан. Күйөөгө атайын даярдалган байпакты кийгизишкен. Байпакты материалдан ич коюп, пахта салып шырып, жээк коюп кештелеп жасап, анын сыртынан масти калиш (мааси-галош) кийгизишкен.

Күйөө балага «чапан», «кара чапан», «таар чапан» да жабышкан. Чапан түрдүү калың кездемеден жана чий баркуттан тигилген. Ал жөн жана шырымай чапан деп бөлүнгөн. Таар чапан - бул таардан тигилип, жээктелип коюлган чапан. Таардан эркектерге шым да тигилген. Төөнүн жүнүнөн согулган пиязыдан эркектерге чепкен тигишкен.

Сары-Кол кыргыздары кыздарды жаштайынан үй, чарба иштерине абдан сарамжалдуу кылып, жакшы тарбиялашкан. Кызы чоңойгончо сеп катары жасалган кийимдерди чеберлер, уздар колдорунан келишинче суусар, кундуз терилеринен көрпө коюшуп, жасап кийгизишкен. Суусар, кундуз жаныбарларын аңчылар кармап, улуттук кийимдерди кооздоп, бойго жеткен балдарына, кыздарына кийгизүү үчүн атайылап капканга түшүрүп кармашкан. Сары-Кол өрөөнүндөгү келиндин кийими болгон: “чач кепти” той күнү кыздын башына кийгизишкен. Чыгыш Памирде колуктунун баш кийимдери «кеп такыя» же «чач кеп» деп аталып, алар пахта кездемесинен кол менен даярдалган. Мурун «терс кайык», «каргыма», «илме», «басма» деген көчөттөрдөн кеште тигип, четине майда седептерди бастырышкан. Артына келген аягына жибек жиптен тор чачы байлашкан. Эки кулагынын тушуна келген жерине “шамал бакты” көктөп, ага сагакты байлайт. Сагактын катарына биринчи тумарча тээк, экинчи шуру 6-8 катар, тээк шуру 4-6, тээк 6-8 эки гупака (күмүштөн жасалган тагынчак кооздуктар) коюп, папиктеп коет. Папиктери кызыл жибек жиптен болгон. Кештесине жибектерди уздар

Кашкардан алдырышып, эмнеге колдонсо, ошого жараша ийришкен. Чач кептин үстүнөн каляк оролгон, каляк сурптан болгон, андан кийин чатыша менен чатыган. Калякты чатып, кыргакты таккан, кыргактын жерлиги матадан болгон, кештелеп тигилген, аягына шурудан тор тизилген. Чумбөттү - ак материалдын жибин көз кылып сууруп, атайын тор кылып четтерин кештелеп тигип, боо жасап байлайт. Эң үстүнө дүрия жоолук салган. Дүрия жоолукту сурпка басма тигишип, четине тор чачыны ар түрдүү кылып шуру салып, кызыл жибек жиптен жасашкан. Папигин да ар түрдүү кылышкан. Дүрия жоолуктун бир бурчуна эле сайма сайышкан, тигишкен. Ал эми “жоолук уч” деп дүрия жоолуктун учуна уч жасашкан. Күмүштөн гупка коюп, анан найча, андан кийин папиктеген. Кызды көчүрүп баратканда бетин тосуучу материалдын бир бөлүкчөсү гупака (найча-күмүштөн, жамбыдан ар кандай көлөмдө жасалган тагынчак, кооздуктар).

Чапанды бахмал, тай баркут, атлас, паашайы, бейкасам, кымкап, нооту жана башка кездемеден шырып тигишкен. Келиндин көйнөгүн атлас, чыт, шакар септи (жука жалтырак кездеме), сылан сыяктуу материалдардан тигип кийгизишкен. Жоолук ак сурп, кыркма жибектен болгон, жибегин сууруп кеште тигишкен, чыттан салышкан. Бутуна айран менен агартып, ашатып, ийленген териден өтүк чокой кийишкен. Кашкардан келген “көк сөрү” же болбосо “кашгар өтүк” деген өтүк кийгендер да көп болгон. Каада салт боюнча секелек мезгилде кыздын чачы кырк өрүм болгон, ошондон улам «кызга кырк үйдөн тыюу», же болбосо «кымызга бышуу, кызга кырк үйдөн тыюу» деген сөздөр эл оозунда калган [АТД-2]. Балакат жаштан (9-10) өтүп калганда чач «беш көкүл» болуп өрүлөт. «Беш көкүл кыз алыптыр» деген сөз калган. Ал эми бойго жетип, турмушка узап бараткан кыздын чачы экиге өрүлгөн. Эки чач келиндиктин белгиси деп билишкен. Кызды көчүрүп жөнөгөндө чачын башы бүтүн аялдар өрүшүп, бата беришкен чачына шакек өткөзүп, чачпак тагышкан. Күмүштөн жасалган шакектерди чачтын ар бир өрүмү менен кошо өрүшкөн, ал күмүш шакектерди күйөө баланын үйүндөгү кайын сиңдилери алышкан. Чачпакты жибектен өрүп, аялдар жасашкан, усталар күмүштөн

найча, гупака жасап өткөрүшкөн. Усталар найча, гупаканын кооздугуна көңүл бурушкан. Себеби, чачпактын кооздугу найча, гупаканын көптүгүнө байланыштуу болгон. Кымбат баалуу күмүштөн жана алтындан жасалган кооздуктарды бай үй-бүлөнүн аял, кыздары гана тагынган. Иш мезгилинде же болбосо башка учурда тоскоол болбош үчүн бир байлам жоолук менен артка байлап койгон [84, 85-б].

Сары-Кол кыргыздарынын айымдары колуктуну көчүргөндө башына кийе турган өзгөчөлөнгөн «каляк» даярдашкан. XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып бул баш кийим аялзаттын, турмушка чыккан кыздардын салттуу кийимине айланган. Жаңы келин күйөөсүнүн айылына келгенде «каляк» оронуп жүргөн, кийинчерээк бул кийимди которуу ырымы аткарылган. Бул баш кийимдин татаал түрү болуп саналат. Памир аймагында жашаган ар бир урууда «каляктын» түрлөрү бар. Мисалы, ээк алгычы болбогон каляк найман уруусуна мүнөздүү деп эсептелген. Орус саякатчысы Б. Громбчевский: Бардык ушул өзгөчөлүктөрдү билип алсаң, кыргыз аялын жолуктурганда, анын элечегинин («калягынын») оролушу, анын бийиктиги, артындагы куйругунун саймасы аркылуу кайсы уруудан экенин жазбай билүүгө болот, эгер аялдар бир уруудан болсо, кийимдери окшош болот, – деп жазган. Бай-оокаттуу айымдар элечекке 30-50 метрдей өтө жука ак кездемени же тайпа орогон, натыйжада ал көлөмдүү чыккан. Орто Азияда жашаган элдердин баш кийиминде көптөгөн окшоштуктар бар, оролгон узун кездеменин бөлүгү, алардын башка байлоосу бири биринен айырмаланган [69,84,87-б]. Коңшу жашаган тажик элинин үйлөнүү тоюнда колуктунун башына ак кездемени жаш баланы орогон сыяктуу орошот. Бул жөрөлгөнү Памир кыз келиндери жашоосунда үч жолу колдонушат: биринчи - төрөлгөндө, экинчи - турмушка чыкканда, үчүнчү жолу акыркы жолго узатканда (АТД-3).

Каляк - аялдар башына ак кездемени жети жолу ороп салуучу баш кийим. Каляктын 12 же андан көп түрү бар. Аларга «өрдөк тумшук», «казы элечек», «бош сала коймо», «кочкор тумшук» жана башка түрлөрү кирет.

Андан сырткары, каляктын түсүнө карап бөлүшкөн. Мисалы, Курманжан датка күйөөсү өлгөндө көк түстүү каляк элечек кийген. Кештеленгенине жана кооздугуна карата баш кийим аркылуу жакыр жана байгерчиликте жашагандыгына маани беришкен. «Казы элечекке» 40 метрден ашуун каса материалы талап кылынат. Каса материалы сурптан, жука марлиден калың болгон. Бул элечектин түрү оор болгондуктан, той-маарекелерде, сый конокко барганда гана кийишкен. «Бош сала коймо» күнүмдүк жашоодо кийилген, мисалы уй сааганда ээктен алып, эки кулактын артына кыстарып коюшкан. Кыргыз аялдары көчкөндө, кызды узатууда, жашоо - шартка ылайыкташтырып, калякты ээктен алып, албай да кийишкен Мисалы: «Өрдөк тумшук» деген түрү сурпту орогондо тумшук чыгарып ороп, дүрия жоолук менен үстүн жапканда кол чатыр сыяктуу салкын болгон. Сары-Колдук калктын көбү ушул түрүн колдонушкан. Ар жамааттын баш кийими ар кандай формада болгон жана башка байланган, ар кандай форма чыгарышкан. Мургаб жамаатында кыздарды турмушка узатканда көбүнчө каляктын «өрдөк тумшук» түрүн колдонушкан. Каляктын маңдайдагы оролгон кабаты 7, 9, 11, 21 кабатка чейин оролгон. Жуп кабат болуп оролгон эмес. Себеби, жергиликтүү калктын айтуусунда «Алла, кудай гана жалгыз, анын жубу жок» деген диний ишенимге ылайык турмуштун, жашоонун жакшылык-жамандыктарында так сандарды көбүрөөк колдонушкан [АТД-2].

Кызды көчүрөрдө, өрүлгөн майда чачын жазып, экиге бөлүп өрүп, чачпак тагат. Кыздын чачын өргөндө өрүмүнө күмүш шакектер кошулат. Кийинчерээк башын жууганда күмүш шакектерди барган жериндеги кайын сиңдисине берет. Жоолук салып, үстүнө чач кепти кийгизип, андан кийин 20-30 метр узундуктагы ак сурп оролот. Сурптун үстүнөн колдо кооздолуп тигилген кыргак коюлат, төрт бурчтуу болуп тигилип, дүрия жоолук уч бурчтуу болуп салынат. Чүмбөт менен кыздын бети жабылат. Күйөө баланын үйүнө барганда чүмбөттү ачып, салам берип, белек-бечкектерди алат.

Кыздын энеси, колуктунун туугандары тарабынан тигилген жоолук «дүрия» («жоолук», «оромол», «даки оромол», «паран оромол») болуп

эсептелинет, анын өлчөмү 1-1,5 метрден туруп, бир бурчу аялдын башынын арт жагын, ал эми экинчиси аялдын далысынын бир бөлүгүн жаап тургандай болуусу шарт. Иликтенген аймакта мындай жоолуктарды сурптан, таза касадан, пахтадан токулган кездемеден, сатинден жасашкан. Дүрия жоолукка ар кандай саймалардын - «көптүрмө», «толтурма», «терс кайык» жана башка түрлөрүн түшүрүшкөн. Кыргыздар көбүнчө кызыл, көк түстүү жиптер менен саймалашкан. Жаратылышка жакын болгондуктан, ачык түстөгү боекторду көбүрөөк колдонушкан. Дүрия жоолуктун учтарына папик улашкан. Папиктер жибек жиптен жасалган, алтын жиптен тоголок болуп оролгон. Алтын жипти «каляк оту» деп колунда бар байлар өз мезгилинде Индия, Пакистандан алдырышкан жана күйөөгө кетип жаткан кызына кийгизишкен [АТД-2]. Бул жоолуктар Кыргызстандын түштүк-батышында жашаган кыргыздарда да кеңири тараган.

Коңшу жашаган тажик элинде үйлөнүү тойдо колуктуну алып кеткенге чейин бир нече жолу жаңы улуттук кийим кийгизишет жана башына жети чоң, ачык түстөгү жоолуктарды салышат. Колуктунун жүзү жабылган бойдон күйөө баланын үйүнө барат [АТД-3].

Үйлөнүү тоюна чейин колуктуга кустардык кездемеден, атлас, иляс, чыт, шакар септи, сылан сыяктуу кездемеден көйнөктөрдү тигип кийгизишкен. Тогуз көйнөк тигишкен. Бардык көйнөктүн түрү бирдей болгон: бастырыктары, бүйүрмөлөрү бар кайырма, көбүнчө тика жака жана саймаланма жеңдүү көйнөк. Колуктунун сеп кийимдерине үч же төрт жибек көйнөк, эки жибек жоолук, эки чоң жоолук, сурптан же чыттан салышкан. Бутуна маасы, көлөч же Кашкардан келген көк сору деген өтүктөн кийгизишкен. Байгерликте жашаган сары-колдуктар кыздарын турмушка узатып жатып кайыштан жасалган кызыл өтүк кийгизишкен. Ар бир кийимди кийгизип жатып акыл-насааттарын айтышкан:

Коктуга коендун жүнү чачылсын,
Жан балам,
Козголбой бактың ачылсын,
Жылгага жыландын жүнү чачылсын,

Жан балам,
Жылбастан бактың ачылсын.
Амрикен кийип бутуна,
Оо балам,
Айныбай барчы журтуна,
Кепич менен маасы бутуна,
Кейибей барчы журтуна
Булгаары өтүк бутуна,
Муңайбай кетчи журтуна,
Кепич, маасы бутуна.
Кейибей кетчи журтуна [АТД-2].

Күйөөгө кетип бара жаткан колуктунун төшүнөн ар түрдүү жасалгаларды көрүүгө болот: бир канча жипке тизилген седеп-шурудан турган мончоктор жана сатып алынгандардан янтарь, күмүштүн куюлмаларынан даярдалган кооздуктар. Колуктунун мойнуна ошондой эле эни 3 см келген, кызыл, ак, кээде кара түстөгү өрүлгөн майда мончокторду тагышкан. Бул жасалга «ала тамак» деген аталышка ээ болгон. Колуктуга арнап жергиликтүү усталар, зергерлер көбүнчө жамбыдан ар түрдүү сөйкөлөр, кулак сыргалар, шакектер жана жуп билериктерди да кеңири даярдашкан. Жамбы деп памирликтер күмүштүн тазасын айтышкан. Түрдүү оймо-чиймедеги ири күмүш төөнөгүчтөрдү белекке кийимдерине тагып беришкен.

Памир аялдарынын жасалгаларына: сөйкө, шакек, билерик, кооз төөнөгүчтөр кирген. Бул буюмдарды бала чагынан тартып тагынышкан. Жашы өтүп калган аялдар «чач папик» тагышкан. «Чач папикти» памирлик кыргыздардын аялдары тажик же уйгур аялдарынан алышкандары чындыкка көбүнчө жакындашып турат [40, 108-б]. Калың учтары бар боочолор түрүндөгү чачпактар да кеңири белгилүү болуп, алар чачтагы түймөчөлөргө түймөлөнгөн. Күмүштөн жасалган шакектерди аябай көп санда беришкен. Себеби, күмүштүн ден соолукка тийгизген пайдасы бар деп ишенишкен. Турмуш кургандан кийин балалуу болуп, баланын кийимдерин күмүш шакек тагынган колдору менен жууганда кийимдеги зыяндуу заттар өлөт деп эсептешкен [АТД-2].

Ак куржун толгон ак мата,
Кызымдын ага - иниси бай бача,

Көкүлүнө шуру тагып ал,
Күн тийгизбей багып ал.

Көк куржун толгон көп мата,
Көп иниси байбача.
Кудагый,
Алкымына шуру тагып ал,
Кызымды,
Ак тийгизбей багып ал,
Кудагый,

Алганың жакшы болсо да ,
Алтындан чачбак сүйрөтөр,
Айда эле акыл үйрөтөр
Күйөөң жакшы болсо да,
Күмүштөн чачпак сүйрөтөр,
Күнүгө акыл үйрөтөр-

деп кийим кийгизгенде да акыл-насаат ырларын айтып турган [АТД-2].

Колукту той күнү бетине «кал-ий-па» деген калайдан жасалган упа (бетти агартуучу каражат) койгон. Андан сырткары эндик сүрткөн. «Эндик» деп табигый чөптөн жасалган бетти кызартуучу каражатты аташат. Көзү, кашына осмо таш койгон. Ыраң-Көлдө, Осмо деген жылгада сурма таш же болбосо осмо таш чыккан. Ошол жактан алдырышкан. Андан сырткары мергенчилер сурманы көздөрү курч болсун деп да көздөрүнө сүртүшкөн. Аны төмөндөгүчө даярдашкан: союлган койдун баш сөөгүн алып, мурдуна майга аралашкан осмо ташты тыгып бир канча саат кайнатышкан. Эгерде ысыкчан адамдар болсо сүткө, куйрукка тыгып, салып даярдашкан. Осмо таш жана чөкү таш болот. Бышкан соң аларды каш-көздөрүнө сүртүшкөн. Ушул күндө да колдонушат [АТД-2].

Эндик койдум бетиңе,
Сулуу кызым болсун деп,
Осмо койдум кашыңа,
Көрктүү кызым болсун деп.
Эт жибектен канжыгаң,
Эңилип атка жарашкан,
Энеси нарктар киши деп ,
Эки уруу эл талашкан.
Ак жибектен канжыгаң
Артылып атка жарашкан,
Атасы нарктар киши деп ,

Алты уруу элдер талашкан – деп байгерчиликте жашаган кыргыздар да ырдап өтүшкөн [АТД-2].

Үйлөнүү тойдо күйөө-колуктуга ата-энелер үчүн жылдын бардык мезгилдерде кийилүүчү кийим түрүндөгү белек - «баш аяк сарпай» даярдоо милдеттүү шарт болуп эсептелген. Анын курамына, жогоруда белгилеп өткөндөй, баш кийимден тартып бут кийимге чейинки кийимдин көптөгөн

түрлөрү кирген. Аялдардыкынан айырмаланып, эркектердин кийими үй-бүлөлүк абалды мүнөздөгөн эмес. Жасалгалуу кийинишкен кудалар жана туугандарынын арасынан күйөө бала дээрлик айырмаланбаган. Үйлөнүү той учурунда колуктуга жана анын той кийимине, бир эле мезгилде тумардын да ролун ойноочу оймо-чийме жасалгаларына негизги көңүл бурулган.

Ошентип, XIX к. аягы - XX к. башындагы материалдык маданияттын жана колдонмо искусствонун негизги элементтери үйлөнүү үрп-адаттарынын ажырагыс бир бөлүгү болуп эсептелген. Алар жышааналуу мааниге ээ болуу менен, адамдын кайсы жыныска таандыктыгын айырмалап турган. Мургабдык кыргыздар өздөрүнүн тарыхый конушунан алыс болсо да, өздөрүнүн материалдык маданиятын, каада-салт, үрп-адатын жоготпостон, ушул күнгө чейин сактап келишкен жана кийинки муундарга өткөрүп беришүүдө. Бул жөрөлгөлөрдүн сакталып калышынын себеби памирлик кыргыздардын бийик тоолуу жерде, катаал шартта, салыштырмалуу обочолонуп жашагандыгы, ошондой эле географиялык абалы мал чарбачылыктан башка чарбачылык жүргүзүүгө мүмкүндүк бербегендигине байланыштуу. Сары-Кол кыргыздарынын жашоо шарты, чарба жүргүзүүсү алардын материалдык маданиятына чоң таасирин тийгизген. Кыргыз элинин тамак-ашындагы жана кийимдериндеги өзгөчөлүгү элдин калыптанышы жана этностук тарыхы менен тыгыз байланышкан. XIX к. аягы – XX к. башында памирлик кыргыздардын тамак-аштары жана кийим-кечелери салттуу көчмөн турмуштун жана жаңы келип кирген жашоо-тиричиликтин өзгөчөлүгүнө ылайыкташкан.

5 -БАП. Келиндин келген жериндеги той жөрөлгөлөрү жана тойдон кийинки үрп-адаттар

5.1. Келиндин келген жериндеги той жөрөлгөлөрү.

Келин келген жердеги үйлөнүү тою өзүнүн кеңдиги, тереңдиги, шандуулугу жана мааниси боюнча кыздын үйүндөгү тойго жеткен эмес. Колукту келгенден кийин күйөө баланын үйүндө «келин той» башталган. Кыз тойдогудай эле келин тойго бир-эки күн калганда туугандар арасында милдеттер бөлүштүрүлүп, той башчысы, казан башчы, дасторкон башчы жана алардын жардамчылары дайындалган.

Келин келген жердеги «келин той» өткөрүүнүн башкы максаты жаңыдан баш кошкондорго барган жериндеги элден бата алып берүү болуп, аларды үй-бүлө очогуна кошууну билдирген.

Келин күйөө баланын ата-энесине жана катышып олтургандардын баарына терең ийилүү аркылуу жүгүнгөн. Анын жүзү жоолук менен жабылуу болуп, колу көкүрөккө алынып, мунун өзү күйөө бала тараптын тууган-уруктарына карата сый-урматты билдирген. Колуктунун жүгүнүүсүнө аксакалдар жана кайын ата салт боюнча ыраазычылык билдирип, бакты-таалай каалашкан:

Оомийин,	Короонорго кой толсун,
Башыңар ак жүрсүн,	Козу-улагыңар мол болсун.
Дениңер сак жүрсүн,	Ырыскыңар көп болсун,
Отуңар ойносун,	Душманыңар жок болсун.
Казаныңарга май кайнасын,	Жолуңар шыдыр болсун,
Ырыскыңар жайнасын,	Жолдошуңар кыдыр болсун.
Уул үйлөп, урмат көргүлө,	Жакканыңар арча болсун,
Кыз берип, ызат-сый көргүлө!	Жамыңаның парча болсун.
Үйүңөргө кут консун,	Иштеткениң алтын-күмүш балка болсун.
Небереңер жык толсун.	Тең арып, тең карып,
Жайытыңарга жылкы жайнасын,	Оокатыңардын үзүрүн көргүлө (АТД-2).

Келинди босогодон байлык жана бардар, бала-бакыралуу турмуштун белгиси катары сары май жана боорсок менен оозантышкан.

Андан соң «чачыла чачуу» ырымы жасалып, анда жаштардын үстүнөн күмүш тыйындарды жана таттууларды, байлары сөлкөбай, теңге (күмүштөн жасалган тыйын) чачышкан. Бул ырым-жырым жаңыдан баш кошуп жаткандарга бактылуу, барчылык турмуш, таттуу жашоо каалоо менен жашы улуураак аял тарабынан жасалган. Жаштарга бакыт каалап чачылган таттууларды аялдар, кыздар жана балдар терип алышкан. Ушуга окшош үрп-адаттар казактарда да өткөрүлгөн [10, 37-б].

Жаңы баш кошкондорду үй-бүлөлүк очокко кошуу жана үй-бүлөлүк очокко таазим кылуунун «отко киргизүү» деп аталган үйлөнүү жөрөлгөсү от жагып, аны айланып басуу оттун магиялык касиеттери менен коштолуп, жаш үй-бүлөнүн бала-чакалуу жана бардар турмушта жашоосун каалоону чагылдырган. Бул жөрөлгөдө отко тазалоочу катары маани берилген. Отко карата ыйык деп санаган мамиле алтайлыктарда да кезигет [137, 50-б]. Колуктуну тосуп алып жатканда босогого койдун терисин - «паяндос» төшөшүп, колукту аны оң буту менен аттап өтүүгө тийиш болгон. Паяндосту күйөө бала тараптын жеңеси жыйнап алган. Элдик ишеним боюнча, мындай ырым-жырымды көп учурда болочокто балдарына дал ушундай той берүүнү максат кылган аял жасаган.

Андан кийин көп балалуу, сый-урматтуу аял колуктуну колуна кармап, аны менен кошо боз үйгө бет алган. Бул жөрөлгө колуктуга көп балдардын энеси болуу милдетин түшүндүргөн, анткени изилденип жаткан мезгилдеги коомдо кадыр-барк үй-бүлөнүн көп балалуулугу менен аныкталып, ошол себептен жаңыдан баш кошуп жаткандардын үйлөнүү тоюндагы ар бир үрп-адаттын жүрүшүндө жаңы үйлөнүп жаткандарга көп балалуу болуу каалоолору айтылган.

Колуктуну көшөгөгө алып киришкенден кийин колукту тараптын жеңеси белек өндүрүп алууга тийиш болгон. Мындай учурда жеңелер минтип кайрылышкан: «Кайын ата батаңызды жана атаганыңызды бермейинче, колукту тамак жебейт». Кайын ата ошол замат беш түлүк малдан бирден берүүгө милдеттүү болгон.

Анан уруктун эң улуу аялы жаш жубайларга өзүнүн батасын берген:

Тууган, урук, жар, дос,
Бардыгыбыз көп айларга,
Көп жылдарга,
Баш эсен, бүтүн жетейли.
Казаныңар толо аш болсун,
Үйүңөр толо баш болсун.
Насип этсе дубага кол ачып,
Ушулардын жакшылыгына тилектеш болгула.
Омийин Аллоху Акбар [АТД-2].

Чырпыгыңар чырмалып өссүн,
Бутагыңар буралып өссүн,
Короолоп кой айдагыла,
Желелеп кулун байлагыла.

Кыргыздар батаны жогору баалап, акылман карыялар, нарктуу байбичелер өмүр баталарын беришкен. Бата нускалуу сөздөр менен коштолуп, ар дайым акыл-эстүү, ыймандуу, адептүү болгула, эне сүтүн актагыла ж.б тарбиялык маанидеги сөздөр менен айтылган. Андан соң жаңы келген келинди көчүрүп келгендер кетердин алдында «кызды уясына кондуруу» жөрөлгөсүн өткөргөн. Келинди көчүрүп келишкен энеси, чоң энеси, эжелери, жеңелери жер алыс болсо бир түнөп, жер жакын болсо ошол эле күнү үйгө кайтаар мезгилде келиндин кайын энеси «аштуу болсун» деп арпа, буудайды, «балалуу, малдуу болсун» деп жети чүкөнү келиндин этегине салып, андан тышкары «үйдөн чыкпасын» деп балта жана чоң кесек көк тузду келиндин этегине бастырып койгон. Келиндин келген үйүндөгү болочок жашоосунун, турмушунун уланышы ушундай жөрөлгөлөрдүн аткарылышына байланыштуу деп билишкен. «Таш түшкөн жеринде оор» деген макал эл арасында ушундан улам калган. Жаңы үй колукту үчүн өзү туулган үйдөй эле болуп калсын жана бардарчылык өмүр сүрсүн деген тилекти билдирген:

Жагалмай деген учкан куш,
Жардан бир жемин илүүчү,
Жаным кыз,
Жакшы атанын баласы,
Жандаткан сөздү билүүчү.
Жабык бою от жаксаң,
Жалындатпай өчүргүн,
Жаман жакшы сөз болсо,
Күлкү менен кечиргин.
Ак жоолукчан көрүнсө,
Апам экен дебей жүр,
Ак калпакчан көрүнсө,
Атам экен дебей жүр.
Кырк жылы жатса көмүлүп,
Кыпкызыл алтын дат болот.
Кыйладан бери салт экен,

Кыргыек деген учкан куш,
Кырдан бир жемин илүүчү,
Жакшы атанын баласы,
Кыйыткан сөздү билүүчү.
Түндүк бир бою от жаксаң,
Түтүн кылбай өчүргүн,
Өйдө-төмөн сөз уксаң
Күлкү менен кечиргин.
Артылтып камчы салдырба
Атаңа наалат алдырба,
Эңилтип камчы салдырба,
Энеңе наалат алдырба.
Жети жыл жатса көмүлүп,
Жердеги алтын дат болот,
Жергеден бери салт экен,

Кыз атадан жат болот.
-деген кошок кошулган.

Кыз энеден жат болот [АДТ-2]-

Жаңы келген келинге кайын энеси түз мааниде эмес, өтмө мааниде нускалуу сөздөрдү айткан. Мисалы: «Боюма учук синирейин» же болбосо «Күн бүркөө, ай экөө, жылдыз жыш»- деген. Бул сөздөрдүн мааниси: «Жакшы сөздөр сыртка чыксын, жаман сөздөрдү синиргин» дегенди билдирген [АТД-1].

Күйөө – колуктуну, анын жеңелерин салт боюнча атайын бөлүнгөн үйдө - «никелешкендердин үйүндө» же «жаңы үйгө» жайгаштырышкан. Үйлөнүү той мезгилинде бул үй баарынын көңүлүн өзүнө бургандыктан, аны колуктунун себи менен келген ар түркүн буюм-тайымдар менен кооздоп жасалгалоого аракеттенишкен. Бай кыргыздар сепке кошуп боз үй берген учурлар да көп болгон. Боз үйдүн сөөгүн: кереге, уук, түндүктү усталардан сатып алышкан же кыздын атасы өзү жасаган. Чий-камыштар, кийиз жабуулар да кыздын ата-энеси тарабынан көп убакытты, каражатты жана күч-аракетти сарптоо аркылуу жасалган. Андан сырткары бардарлар сепке кошуп аркардын, түлкүнүн, карышкырдын, суурдун терисин берген. Жамбыдан, алтындан жасалган зергер тагынчактары эсепсиз болгон.

Жаш үй-бүлө үчүн боз үй тургузуу өзгөчө үрп-адатка айланып, «ак өргөө тигүү» деп аталган. Ал үчүн күйөө баланын ата-энесинин туугандары ага керектүү нерселерди кошумча кошушкан. Ишти баштар алдынан аларга чай берилген. Курулуш иштерине күйөө баланын атасы же анын жакын туугандарынын бири жетекчилик кылган. Ошондой эле тигүү, согуу сыяктуу жумуштар күйөө баланын энеси же жакын аял туугандарынын бири тарабынан уюштурулган. Үй тигүүгө байланышкан иштердин баары күйөө баланын атасынын үйүндө өткөрүлүүчү тойго чейин бүткөрүлүүгө тийиш болгон. Үй тигүү жумуштарына колуктунун энеси жана бир нече жардамчы кыздар да көмөктөшкөн [108, 129-б].

Боз үй тигилип бүткөндөн кийин «Ак өргөөгө ырыскы, береке кирсин, тойлор болсун, эки жаш бактылуу жашасын, балалуу болуп өнүп-өссүн» деген

тилектер менен арча түтөтүп, ысырык салышкан. Бул максатта күйөө баланын энеси же улуу аял туугандарынан бирөөсү оң колуна ысырык салынган идишти кармап, үйдү саат жебеси боюнча үч айланган.

Салт боюнча, жаңы баш кошкондор үчүн тигилген боз үйдөгү биринчи күндү колукту жеңеси менен өткөргөн. Боз үйгө коноктордун бирөөсү баш багып калса, анда «чилделүү» үрп-адатына ылайык, колуктунун жүзү менен башын жеңеси жаап турган. Мындай учурларда көшөгө жана жоолук ар кандай кырсыктардан жана кокустуктардан калкалоочу тумар катары кызмат өтөгөн. Колукту бир нече күн көшөгөнүн артында көрүнбөй олтурган. Бул кийинки «качуу» үрп-адатына башталма берген “бекинүү” жөрөлгөсү болуп саналат. Үйлөнүү той мезгилинде конок тосуунун эрежелерин кармоо катуу сакталган. Коноктор белгилүү бир тартипте олтургузулган: эң сыйлуу төргө кудалар тараптан келген аксакалдар жашына карай улуулата жайланышкан. Боз үйдөгү олтуруу салты менен аялдар да ушул тартипте олтургузулган. Конокторду күйөө баланын туугандары тарабынан алдын ала дайындалган жаш эркектер жана аялдар тейлешкен. Күйөө баланын бардык туугандары жана тойго катышкан айылдаштары үй-бүлөгө кошумча түрүндө мал же аштык тартуулашкан.

Жаштар той оюн-зоогуна күйөө баланын айылына чогулушкан. Албетте, күйөө баланын айылындагы салтанат ар кандай жөрөлгөлөрү жагынан колуктунун үйүндөгү майрамдан сузураак болгон.

Той ээлери «сүт акы» үрп-адатын өткөрүүдө кыздын апасына топоз же башка малдын түрүнөн беришкен. Көпчүлүк учурларда сүт акыны «келин тойдо» беришкен. Кээде кызын татыктуу тарбиялап өстүргөнү үчүн колуктунун атасына толук жабдуусу менен ат тартуулашкан. Колуктунун ата-энеси аларга карата сый-урматтын белгиси катары сарпай беришкен. Үй ээлери конокторду сыйлап, алар кетээринде жаңыдан баш кошуп жаткандарга ар түрдүү малдан энчи, ал эми жаңы төрөлгөн наристеге кулун же козу белек кылышкан. Андан соң колукту менен энеси жана жеңеси коштошкон.

Колуктунун атасынын үйүндө өткөн кыз узатуудан айырмаланып, коштошуу ырынын мазмуну кудаларга кайрылган:

Күн тийгизбей багып ал.
Кайнатаң келсе эшиктен,
Жан балам,
Кайрылып туруп эшик ач,
Каадаңды бузбай жан балам,
Карсылдатпай секин бас.
Энекең келсе эшиктен,
Жан балам,
Эңилип туруп эшик ач,
Ээн баш экен дегизбей,
Кызым,
Элбирип келип секин бас.
Ак шайы кийсең делбиргин,
Жан балам,
Акырын сүйлөп тил билгин.
Атагы кеткен алыска,
Жан балам,
Мургап кызы дедиргин.

Кудагый,
Ак учук бердим саптап ал,
Ак шайы бердим таптап ал.
Кудагый,
Көк учук бердим саптап ал,
Көк шайы бердим таптап ал.
Андан соң кыздын жеңеси коштоп ырдаган:
Алтынды жерге капшырдык,
Айланайын күйөө бала,
Кызыбызды сага тапшырдык.
Күмүштү жерге капшырдык,
Айланайын күйөө бала,
Кызыбызды сага тапшырдык.
Күйөө бала,
Артылып камчы чаппагын,
Атаңа наалат айтпагын.
Эңилтип камчы чаппагын,
Энеңе наалат айтпагын [АТД-2].

Кудааларды салт боюнча белгилүү бир жолго чейин узатып келишкен. Узатуу салтынын пайда болуусу меймандарды ар кандай кол салуулардан коргоо зарылдыгы менен байланышкан. Кийинчерээк бул аларга карата болгон сый-урматты билдире баштаган. Конокторду узатуу менен үйлөнүү той аяктаган.

Ошентип, төмөнкүдөй жыйынтыктарга келсек болот:

- үйлөнүү жөрөлгөлөрүнүн борбордук же маанилүү мезгили кыздын колукту мезгилинен келиндик доорго өтүүсүн билдирген;

- үйлөнүү тойдун эң маңыздуу учуру болуп нике кыюу жана жаңыдан баш кошкондордун биринчи никелешүү түнү эсептелет;

- Сары-Кол (Чыгыш Памир) кыргыздарында үйлөнүү тойду өткөрүүдөгү бир өзгөчөлүк, никелешүү түнүн колуктунун ата-энесинин үйүндө өткөрүү жана бир канча убакытка чейин кыздын туулган үйүндө жашашы болуп эсептелет;

- жаңыдан баш кошкондорго жөрөлгөлүү тамак тартуу жана ошондой кайын атанын багуусу да өзгөчөлүк катары саналат.

Мындан башка өзгөчөлүктөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот:

- колуктуну күйөө баланын айылына көчүрөрдө эркек адам ат үстүнөн туруп кызды сооротуу ыр-насаатын айткандыгы:

- милдеттүү түрдө «паяндостон өтүү» жөрөлгөсүндө колуктуну олтургузуп жатып, анын этегине таш коюп, үстүнө аштык чачуу ырымы өткөрүлгөн. «Келиним көп сүйлөбөсүн» деп оозуна боорсок салып, «көп баспасын» деп калың салынган төшөктө бир топко чейин отуруп алуу ырымы. Той маалындагы үрп-адаттык бул жөрөлгөлөр, каалоо-тилектер жаңы баш кошушкандарды жаңы очокко бириктирүү никени коом алдында бекитүү жана жаңы келинди күйөөсү бар аялдардын тобуна өтүүсүн кабыл алуу актысы болуп саналган. Жаштарга байланышкан өтмөлүк үрп-адаттар ар түрдүү болуп, үй-бүлөлүк-уруктук эле эмес, ошону менен бирге коомдук мүнөздү да алып жүргөн.

Үйлөнүү тойлорунда жаш үй-бүлөнүн болочок турмушунда бардарчылыкты каалоону символикалуу билдирип турган тамак-аштын мол жана көп түрдүүлүгүнүн ушул күнгө чейин сакталып келгендигин мүнөздүү өзгөчөлүк катары белгилөөгө болот.

Үйлөнүү жөрөлгөлөрү менен байланышкан бардык үрп-адаттар жана ырым-жырымдар Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздарда XIXк. аягында жана XX к. башында жалпысынан бирдиктүү болгон. Үйлөнүү той салтанатынын алдында жана той учурунда өткөрүлүүчү көп сандаган үрп-адаттык иш-чаралардын негизинде кыргыздардын байыркы социалдык-никелик нормалары жана ар кандай ишеним көз караштары камтылат.

Сары-Кол тойлору милдеттүү түрдө үйлөнүү той ыры, насаат менен коштолгон. Салттуу үйлөнүү үрп-адаттуулугундагы бардык көрүнүштөрдө кыска жана учкул сөздөр, элестүү макал-лакаптар кеңири пайдаланылган. «Жар-жар» жана «кошок» ырларында кошууда чагылдырылган акыл-насаат айтуулар жаңыдан баш кошкондордун андан аркы турмушунда моралдык-этикалык нормалардын калыптануусуна өбөлгө түзүп, нике биримдигин бекемдеген. Үрп-адаттык аракеттерде бир канча ирет кайталанган ата-энелер жана туугандардын акыл-насааттары, бата берүүлөр жаңыдан баш

кошкондорго көп бала, арбын мал жана байгерчилик турмушту каалоо менен айкалышкан. Уул үйлөп, кыз берүүдөгү ар бир жөрөлгө, ырым-жырым болочок үй-бүлөнүн бекемдигине жана бактысына багытталган. Үйлөнүү үрп-адаттарында көптөгөн оюн жана мелдештик элементтерди камтыган аземдүү жөрөлгөлөрдүн баары бир эле максатка уруулаш топтордун ортосундагы никелик-туугандык өз ара мамилелерди бекемдөөгө баш ийдирилген.

Жыйынтыктай келсек, келиндин келген жериндеги той кыздын үйүндөгү тойго өзүнүн арбын салт-санаасы, ар түркүн каадасы менен жеткен эмес. Келин келген жердеги келин тойдун негизги максаты бата алып берүү болгон. Сары-Кол өрөөнүндө жашаган кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттары өзгөчө көп түрдүүлүгү жана ачык-айрымдуулугу менен өзгөчөлөнүп, жеке эле үй-бүлөлүк-туугандык эмес, коомдук багыттагы мүнөзгө негизделген. Кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттарын тигил же бул байланышта болгон башка этностордогу жөрөлгөлөр менен салыштырып изилдөө аркылуу коңшу жашаган тажиктерге, орто-азиялык түрк тилдүү дүйнөгө да (баарынан мурда казактарга жана жарым көчмөн өзбектерге, кара калпактарга) жана ошондой эле түштүк сибирдик түрк тилдүү элдерге да (айрыкча, алтайлыктар) жакын экен деген пикирге келдик. Үйлөнүү үрп-адаттарындагы окшоштуктар жана түз параллелдер, кээ бир уруулардын жалпы этностук тарыхый тагдыры бир болгондугун далилдейт. Демек, бул көрүнүштөр жогоруда аталган элдердин этногенетикалык, этномаданий өз ара байланыштарын тастыктайт.

5.2. Үйлөнүү тойдон кийин өткөрүлүүчү үрп-адаттар.

Кыргыз эли узак мезгилди камтыган тарыхый жолунда рухий байлыгынын маңызын, көп жактуу бай мазмунун бөксөртпөй сактоо жолдорун издеген. Кыргыздын руханий дөөлөттөрү жана каада-салттары жаштарды инсандык деңгээлге чейин туура багытта тарбиялоого, улуу-кичүүгө мамиле кылуу, үйдө, конокто жана башка жерлерде өзүн алып жүрүү, жашоодо жакшы-жаман, оң-терсти ажырата билүү сыяктуу, адеп-ахлактуулук сапаттарынын, кулк-мүнөзүнүн калыптанышына негиз түзөт. Каада-салттар

жаштарды тарбиялоонун ажырагыс бир бөлүгү менен сабырдуулукка, акыл-эстүүлүккө багыттайт.

Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү үрп-адаттарынын ырааттуулугу жаңыдан үйлөнгөндөр жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү тарабынан бекем сакталып келген бир катар тыюу салууларды жана качуу каадаларын өз ичине камтыган. Бул мезгилде жаштарга карата тыюу салуу жана качуу жөрөлгөлөрү күчөтүлөт. Адатта, тыюу салуу аракеттери жаштарды никелештирген маалдан эле башталган. Ушул маалдан баштап алардын жүрүм-туруму көзөмөлгө алынып, жолугушууларына кескин чектөөлөр коюлат. Күйөө бала менен колукту бири-биринен качууга, коомчулук алдында бирге көрүнбөөгө тийиш болгон. Мындай тыюу салуулар бир азыраак өзгөртүүлөр менен тойдон кийин да улантылган: жаштар бири-бири менен бөтөн адамдардын көзүнчө кенен-кесир, эркин сүйлөшүүгө укуксуз болгон. Алардын көзүнчө тамаша сүйлөп, күлүп, ырдап, бийлөөгө болбойт. Келин канчалык ыймандуу болсо, келген жери ошончолук ызааттуу болот [31,43-б]. Айрым учурларда мындай тыйымдар жаңыдан баш кошкондор бир канча убакыт өткөнгө дейре же алар ата-энесинен бөлүнүп, өзүнчө чарба жүргүзгөнгө чейин созулган. Ага чейин алар ортомчулар, адатта үй-бүлөнүн кенже мүчөлөрү аркылуу байланышкан. Бул тыюулар жаш жубайлардын өз ара мамилелеринде сакталып, бири-бирине атын атап кайрылбаган. Жаш аял күйөөсүн «атасы», ал эми жаш күйөө жубайын «энеси» деп кайрылган. Бирок, эгерде жаш жубайлар ата-энесинин колунда жашап кала берсе, минтип кайрылууга да жол берилген эмес [108.334-б].

Тыюу салуу жана качуу үрп-адаттары жаштарга өзүн кармоону, токтоолукту, чыдамкайлыкты, сезимдерин кармана билүүчүлүктү үйрөткөн. Жубайларга ачык, элдин көзүнчө бири-бирине карата сүйүү, арзуу, көңүл бөлүү, тартылуу сыяктуу сезимдерди билдирүүгө, экөө чогуу бир жакка барууга уруксат берилген эмес (адатта, аялы балдары менен күйөөсүнүн артынан 5-6 кадам артта жүргөн), ошондой эле, коомдук жайларда бирге олтурганга, ал турсун чогуу болгонго да тыюу салынган. Элдин алдында өз

балдарына карата ата-энелик сезимдерин ачык билдирүүгө да мүмкүн эмес болгон. Жубайлардын өз ара мамилелери жаш жогорулаган сайын гана аздан ачыкка чыга баштаган. Жылуу болгон, бирок сүйлөшүүгө укук болгон эмес. Жалаң гана жаштар эмес, күйөөнүн ата-энеси да айрым бир тыюу салууларды жана качууларды сактоого тийиш болушкан. Өрөөндө элдик адатка ылайык, тыюу салуулардан убактылуу аткарылгандары да, өмүр бою сакталууга тийиш болгондору да бар [119,7-13-б.].

Келин үчүн кайнатаны тергөө милдеттүү болгон, башкача айтканда кайнатанын атын ал барында да, жогунда да айтууга тыюу салынган. Кайнатанын ысмына уйкашып кеткен предметтердин же жаныбарлардын аттарын келин башка сөздөргө алмаштырып айтууга тийиш болгон. Салтка ылайык, күндөлүк турмушта төмөнкүдөй тыюу салуулар сакталган: келинге кайнатанын көзүнчө кол-буту, башы жабылбаган бойдон жүрүүгө, бала эмизип жатканда көкүрөгүн ачык кармаганга уруксат берилбеген; кайнатага артын салганга, аны менен дасторконго чогуу олтурганга, анын ордуна олтурууга тыюу салынган. Кайната эшиктен киргенде келин ордунан турууга милдеттүү болгон. Бул да болсо сый-урматтын белгиси деп эсептелген. Эгерде келинге кайнатанын кийимин оңдоо-түзөө тийиш болсо, аларды сандыктан алып берүү үчүн башкалардан жардам сурап кайрылган. Ошондой эле жаш келин кайыната, кайынене, кайынага, кайын эжелеринен ыйбаа кылып, алардын алдынан кыя өтпөшү керек болгон [31,43-б].

Кайната менен келиндин өз ара мамилелерине кирүүчү жогорудагыдай тыюу салуулар эки тараптуу болгон. Кайната да айрым чектөөлөргө дуушар болгон: ал денесинин айрым бөлүктөрүн ачык калтыра албаган, келин барда чечине албаган, келинге дене-башы тийип кеткенге же анын жанында олтурганга тыюу салынган. Өз ара мамиледе тамашалашканга, күлгөнгө, сөгүнгөн жана адепсиз сөздөрдү айтууга жол берилбеген [АТД-2].

Эгерде кайната келинге сын пикирин айткысы келсе, анда ал аялына же кызына келин уккандай таризде кайрылган. Мындай учурлар кыргыздын:

«Керегем сага айтам, келиним сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук» деген макалы менен чагылдырылат.

Салтка ылайык, келиндин кайнатага жүгүнүүсү же болбосо «кайнатанын келин көрүү жөрөлгөсү" дагы өзүнчө бир ырымдар менен коштолгон. Келинин көрүү үчүн кайнатасы атайын мал союп, көйнөк, жоолук даярдап, анан кийин көргөн. Ал эми келин болсо өз колу менен даярдаган белегин берип, элечек кийип, кайнатасынын алдына салам айтып кирип көрүнгөн. Кайнатасы батасын берип, ыраазычылыгын билдирген. Кайнатасын көргөн күндөн баштап, келин дайыма эртең менен жүгүнүп, салам айтып, анын алдына кирип турат. Бул салам айтуу, жүгүнүү бир балалуу болгонго чейин, же болбосо салам айтып жүгүнүүнү токтотууга кайнатасы тарабынан уруксат берилгенге чейин уланган. Башкача айтканда, качан гана ал: «Мен ыраазымын, балам, бизге этегиң тийсе тийсин, тилиң тийбесин», - деп көйнөк жоолук берип, салам айтып жүгүнгөндү токтотконго чейин улантыла берген.

Мурдатан бери Сары-Колдо жаңы келген келин кайын агаларына, таяке - тагаларына да жүгүнүп салам айткан. Ал гана эмес айылдагы карыяларга жана коңшуларга чейин жүгүнгөн. Бул жөрөлгөнүн бардыгы келиндин тарбиялуугунан, адептүүлүгүнөн, ыймандуулугунан, сый-ызаттуулугунан кабар берген. Жөрөлгө өткөрүлгөндөн кийин келин жалпы үйгө ээн-эркин кирип чыгуу, шыпырып-тазалоо, кайнатага суу алып келүү ж.б. укуктарга ээ болгон, бирок алардын ортосундагы мамиле чектүү болуп, кайнатага келин үнүн акырын чыгарып, тартына жооп берген [АТД-2].

Салт боюнча келиндин кайненеге карата мамилесинде тыюу салуулар кайнатага салыштырмалуу узакка созулган эмес, бирок олуттуулугу жагынан андан кем калбаган жана бул баарынан мурда чарбалык муктаждыктар менен түшүндүрүлөт. Чоң бүлөдө бардык аялдар улуулардын айтканына кыйшаюусуз моюн сунууга, үй жумуштарынын баарын жасоого тийиш болушкан. Мындай шарттарда келинге өтө кыйын болгон, анткени күйөөгө чыккандан кийин анын мойнуна үй тиричилиги боюнча дээрлик бардык иштер жүктөлгөн. Үй чарбачылыгын жүргүзүү боюнча ар кандай тапшырмаларды

аткарууга туура келгендиктен, келиндин кайненеси ага карата тыюу салууларды көп деле создуктурбай алып салган. Бирок алардын ортосундагы өз ара жакшы мамиленин түзүлүшү үчүн көп убакыт керек болгон. Жаңы келген келинди кайын энеси идиш-аякка, оокат-тиричиликке аралаштыруусу да өзүнчө каада-салт менен ишке ашырылган. Жаңы келген келин ар дайым боз үйдүн ашкана же болбосо эпчи жагында жүргөн, эркектер жагына такыр жологон эмес. Жолоочу бейтааныш адамдар кирип келсе ашканага кирип жашынган. Ушинтип үч-төрт балалуу болгонго чейин жашынып жүргөн. Келинге кайын энеси тамакты да өлчөп, бычып берген. Жаңы келинге сыноо үчүн ийне ишин берген. Жаңы келин коңшулардын көзүнө көп көрүнгөн эмес. Сырттагы иштерди эртелеп, эл тура электе бүтүрүп, көпчүлүк убакта сыртка чыкпастан, үйдө гана кызмат кылган.

Каралып жаткан аймакта келиндин күйөөсүнүн ата-энесине карата кайрылуусунда салттык өзгөчө түрлөр өкүм сүргөн. Келин күйөөсүнүн ата-энесин «кайын ата», «кайын эне» дегендин ордуна «атам» жана «энем» деп туугандык байланышты тыгыздаткан мааниде атаса, кайната менен кайнене өз кезегинде келинди «балам» деп аташкан.

Келин белгилүү бир тыюу салууларды бир гана күйөөсүнүн ата-энесине эмес, күйөөсүнүн улуу туугандарына карата да олуттуу сактаган. Белгилей кетүү керек, качуу салтын күйөөнүн туугандарынын белгилүү бир топтору да сакташкан: келин күйөөсүнүн жашы улуу туугандарынан качса, алар да келинге көрүнгүлөрү келген эмес.

Келин күйөөсүнүн жашы улуу туугандарынан белгилүү бир мезгилге чейин гана качууга тийиш болсо, күйөөсүнүн кичүү туугандарына жана кайненесинин туугандарына карата эч кандай тыюу салуулар болгон эмес.

Каралып жаткан аймакта күйөөгө чыккан аялдар адат боюнча жүрүм-турумдун белгилүү бир түрлөрүн олуттуу карманууга тийиш болушкан. Ал түрлөргө бир катар тыюу салуулар да кирип, андай тыюу салууларды төмөнкүдөй мааниде топтоштурууга мүмкүн: ар кандай эле себептер менен үймөлөктөшүп жолуга берүүгө, күйөөсүнүн жашы улуу туугандарына түз

кайрылууга жана алардын жүзүнө тик кароого, дененин ачык жерлерин кымтыланбай жана жылаңбаш эл алдына чыгууга тыюу салынат. Келинге буттарын сунуп олтурууга болбойт. Үйгө эркек киргенде же аны менен дасторкон үстүндө бирге олтурганда үндү катуу чыгарып сүйлөбөөсү керек. Келинге жылаң аяк жүрүүгө жана боз үйдүн эркектер бөлүгүнө кирүүгө тыюу салынган.

Ошентип, келин эч качан күйөөсүнүн улуу туугандары менен жалгыз калган эмес, алар менен ар дайым башын ийип, биринчи саламдашкан; алар үйгө киргенде, ордуна тез туруп, көзүн жоолук менен жаап, башын төмөн түшүрүп, бөлмөдөн унчукпай чыгып кеткен; аларга кокус жолугуп калса, жандарынан башын төмөн салган тейде улуусуна жол бошотуу менен тезирээк өтүп кеткен; ал кайнагалардын (күйөөсүнүн улуу агалары) бардык өтүнүчтөрүн дароо аткарган, себеби аларды күйөөсүнүн ата-энесиндей эле урматтоого тийиш болгон. Алар бар болуп калган учурларда келин тамак жегенге, суу ичкенге, бала эмизгенге, чарбалык иштер менен алек болгонго батынган эмес, анткени аларга мүмкүн болушунча көңүл буруп, урмат көрсөтүүгө милдеттүү болгон. Алардын суроолоруна ортомчу аркылуу жооп берип, ортомчулукка адатта өзүнүн балдары же күйөөсүнүн кичи инилери же карындаштары тартылган. Алар аркылуу келин өз өтүнүчтөрүн билдирген. Жубайынын жашы улуу эркек туугандарынан качуу салты узакка созулуп, келин бир балалуу болгондон кийин алынып салынган. Бул учурлар күйөөсүнүн туугандарынын ар бири жаш жубайларды «отко киргизүү» үрп-адатын өткөрүүсү менен коштолгон.

Жубайынын эркек туугандары менен дене тийгизүүгө келинге өмүр бою тыюу салынган. Тескерисинче, анын күйөөсүнүн аял туугандары менен жолукканда кучакташуулары, өбүшүүлөрү жактырылган. Бирок, келинге күйөөсүнүн жашы улуу аял туугандары менен сүйлөшүүгө белгилүү бир убакытка дейре тыюу салынган. Бул тыюу салууну алар өздөрү келинге сый-урматы катары милдеттүү түрдө белек-бечкек тартуулоо менен алып салышкан. Бирок, андан кийин деле келинге алар менен сүйлөшүүдө өзүн өтө

этият тутууга, кичи пейил жана көтөрүмдүү болууга туура келген. Мына ошентип, үйгө күйөөнүн жашы улуу аял тууганы кирип калса, келин аны токтоосуз түрдө урматтап тосуп алып, чай берген, мүмкүнчүлүккө жараша анын ыңгайлуу дем алуусуна татыктуу кам көрүүгө тийиш болгон. Күйөөсүнүн башка туугандары жок болуп калса, жаш келин бардык ишин жыйыштырып, конок аялга көңүл бурганга аракеттенген.

Келиндин кайнилер жана кайын сиңдилер менен болгон өз ара мамилелери эркинирээк болгон: тамашалашкан, ар кандай маселелерди сүйлөшкөн. Бирок, адептин чегинен сыртка чыгышпаган. Жашы кичүү туугандардын өтүнүч-буйруктарын да келин тез, кыйшаюусуз жана каалоо менен орундаткан. Күйөөсүнүн башка туугандары менен да келин дал ушундай кичи пейил жана жөнөкөй мамилени карманган.

Изилденген аймакта катуу кармалган жана келин үчүн өмүр бою сакталган оозеки сөздөгү тыюу салуулар катталган. Салт боюнча, күйөөсүнүн туугандарына кайрылып жатканда келин алардын ысымдарын туугандыктын атайын терминдерин пайдалануу аркылуу алмаштырып айткан. Аны кыргызда «тергөө» деп аташат. Күйөөсүнүн бардык туугандарына, кайын журтуна кайрылууда келин тарабынан каймана терминдер колдонулган: кайнагалары - күйөөсүнүн жашы улуу агалары үчүн кайрылууда «чоң акам», «ортончу аке», «кичүү ака», кайнилерине кайрылууда «кичине бала», «ортончу бала», «койчу бала», «кой жебес бала» дешкен. Бул тыюу салуу келин үчүн өмүр бою сакталган.

Адатта келин күйөөсүнүн туугандарын, эже-карындаштарын өзү ат коюп тергеп алат. Келин тарабынан атты тергөө күйөөсүнүн туугандарынын жашына, жынысына, туугандык карым-катнашынын алыс же жакындыгына байланыштуу болот. Аял туугандарга карата төмөнкүдөй терминдер колдонулган: күйөөсүнөн жашы улуу эжелерине «кайын эже», кайрылууда «чоң эже», «ортончу эже», күйөөсүнөн жашы кичүү карындаштарына карата «кайын сиңди», кайрылууда «кызыке» же «эй кыз», «эркем», «кара чач», «акылдуум», «алтын чач», «кичине кыз», «сиңдим». «Сиңдим» термини адатта

улуу эжелердин кичүү бир туугандарына карата кайрылуусунда колдонулган. Эгерде күйөөсүнүн кыз бир туугандарынын ичинен кимдир-бирөөсүнүн ысмы келиндин жакын туугандарынын (энесинин, эжелеринин) ысымына уйкаш болуп калса, анда келин аны эки тарапка тең сый-урматтын белгиси катары «адашы» деп атаган, же болбосо башка ат менен атап чакырган.

Күйөөсүнүн ата-энесинин ата жана эне тараптарынын улуу туугандарына келин «чоң кайната» - чоң ата (атасы боюнча) кайрылууда- «чоң ата», «кайын таята»-чоң ата (энеси боюнча), кайрылууда- «тай ата»; «чоң кайнене»-чоң эне (атасы боюнча), кайрылууда – «чоң эне»; «кайын тайэне»-чоң эне (энеси боюнча), кайрылууда-«тайэне», «тага», энеси боюнча улуу, ортончу жана кичүү ага-инилер; «жеңе» - улуу аганын аялы; «келин»- кичүү аганын аялы жана башка.

Күйөөсүнүн туугандарын өмүр бою терең сыйлаган келиндер эл ичинде урмат-сыйга ээ болушкан. Андай аялдар ал турсун аябай карыганда деле көзү өтүп кеткендерди урматтап, алардын ысымдарын аташкан эмес. Андайлардын ысымдарын аларды мурда билгендер гана айтчу. Бирок күйөөсүнүн жашы улуу туугандары да өз кезегинде келинге карата өзгөчө этикетти сакташкан. Сары-Колдуктардын сый өзгөчөлүгү «кубатым», «жөлөгүм», «топурум» (жалгыз баланы ишеним көрсөтүү иретинде) кайрылып, колдон өөп, бетине сүртөт [АТД-2].

Кыргыздардын канына терең сиңген адамдын атын тергөө салтында улуулардын аты аталбай, ага тергеме ат коюлуп, аны өмүрү өткөнчө айтып сактоо салты адамгерчиликтин, адептүүлүктүн, ыймандуулуктун жогорку белгиси болуп сакталган. Бирок азыркы заманда адамдын атын тергөө салты карысы бар үй-бүлөлөрдө гана колдонулбаса, көбүн эсе унутулуп бара жатат. Себеби, азыркы учурда келинге кайненеси тарабынан туугандардын атын атап чакыра берүүсүнө уруксат берилип жатышы буга өз таасирин тийгизип жатат.

Жашап турган байланыштын, мамилелешүүнүн нормаларынын бири, салттуу этикетти калыптандырган салт - качуу. Алардын сакталып калган тартиби иликтенип жаткан аймактагы кыргыздардын салттык-тиричиликтик

маданиятынын формаларынын бири катары бүгүн деле байкалат. Качуу үрп-адатынын айкындуулугун, анын ичинде психологиялык булактарын аныктоо менен изилдөөчү С. А. Токарев маданияттын бул көрүнүшүн эскинин зыяндуу калдыгы катары эмес, коомдун талабына жооп берген норма катары түшүнүү зарылдыгын белгилейт [148, 68-75-бб.].

Буга байланыштуу айрым авторлордун кыргыз аялдарынын басынган, көз каранды абалы жөнүндөгү тыянактары чала жана ынанымдуу эмес. Мындай өңүттөн качуу үрп-адатынын этикалык, дүйнө таанымдык негиздерин ар тараптуу ачып берүүгө мүмкүн эмес. Келин менен кайнатанын жана келиндин күйөөсүнүн улуу агалары менен болгон мамилесиндеги тыюу салуулардын жыйындысы коом тарабынан жүрүм-турумдун социалдык-себептик формасы катары кабыл алынган жана адамдар үчүн кандайдыр бир түйшүк деп эсептелген эмес. Анан калса, милдеттенмелердин айлампасы өз аралык мааниге ээ болуп, келинди басынтуу-кемсинтүүнү жокко чыгарган. Айрыкча, бул кыргыздар үчүн, байыртадан эле энеге сыйынуу, жалпысынан эле аялдарды урматтоо маданияты калыптанган кыргыздар үчүн, мүнөздүү болгон.

Сары-Колдук кыргыздарда келиндин туугандары менен күйөөсүнүн ортосундагы мамилелерде да белгилүү бир тыюу салуулар болгон. Андай тыюу салуулардын аракети ата-энелердин кудалашуу келишиминен кийин эле башталган. Күйөө бала болуп калгандан кийин жаш жигит келечектеги туугандарынын көзүнө чалдыгып калбоо үчүн колуктусунун үйүнөн мүмкүн болушунча четтеп өтүүгө аракеттенген. Эгерде алар менен жолугуп калууга кандайдыр бир кокустук же зарылдык жаралып калса, анда күйөө бала өзүн мүмкүн болушунча жупуну кармап, азыраак жана кыска сүйлөөгө тырышкан жана аларга ар кандай кызматтарды көрсөтүүгө аракеттенген.

Расмий таанышуудан кийин күйөө бала кайната-кайненеге карата колукту сыяктуу эле «ата», «эне», аялынын агаларына «кайнага», эжелерине «кайнеже», кичүү инилерине «кайни», синдилерине «балдыз» деп кайрылган.

Аялынын жашы улуу туугандары аны «күйөө бала», кичүүлөрү «жезде» дешкен.

Кайната менен күйөө баланын өз ара мамилелери ишенимдүү болгон, бирок күйөө баланын аялынын атасынын үйүнө келүүсү жана аны аялынын туугандары тарабынан тосуп алынуусу сейрек көрүнүш бойдон кала берген. Күйөө балага карата тыюу салуулардын көпчүлүгү кайнатанын үйүндөгү расмий таанышуудан кийин алынып салынган. Бирок алардын арасынан айрым, ысымдарды атоо сыяктуу тыюу салуулар, өмүр бою кала берген. Кайнатага мамиле жасоодо күйөө балага бир катар эркиндик берилгендигине карабастан, күйөө бала ар дайым белгилүү бир жүрүм-турум маданияттын сактаган: дасторконго эч качан кайнатадан мурда олтурган эмес, сылык-сыпаа, адептүү болгон, кайната бар жерде көп сүйлөгөн эмес.

Кайната менен күйөө баланын ортосундагы өз ара мамилелерде ал турсун «күйөө бала чакырды» (күйөө баланы расмий чакыруу үрп-адаты) өткөрүлгөндөн кийин деле адептүүлүгүнөн жана олуттуулугунан жанган эмес: бардык тыюу салуу жана качуу үрп-адаттары сакталган. Ортодогу мамиле чегине жеткирилген жана анда күйөө бала кайнатасынын ысмын айтып кайрылганга, ал олтурган бөлмөгө кирүүгө, аны менен катар олтурууга, колун кармоого, ал бар жерде жылаңбаш олтурууга жана денесинин айрым бөлүгүн жылаңачтоого жол берген эмес. Күйөө балага да кайната тарабынан дал ушундай эле мамиле жасалган. Кайната жаш жубайларга конокко сейрегирээк барган жана анын баруусу абдан кыска болгон. Кайната күйөө баланын үйүндө эң эле зарыл болуп калган учурда гана түнөгөн. Күйөө баланын аялынын жашы улуу жана кичүү туугандары менен өз ара мамилелери эркинирээк (аялынын ата-энеси менен болгон мамилелерден айырмаланып) болуп, салттык тыюу салуулар менен чектелбеген. Күйөө баланын жана колуктунун ата-энелерине карата тыюу салуулар менен байланышкан үрп-адаттар милдеттүү мүнөздү алып жүрүшкөн. Ушундай үрп-адаттар тажиктерде жана башкаларда да байкалат [108, 56-б]. Тыюу салууларды алып салуу жаш

жубайларды «үй-бүлө очогуна кошуу» салты менен тыгыз байланышта. каралат.

Ошентип, Сары-Кол кыргыздарынын иликтенген мезгилдеги салттык маданияты башкалардан айырмаланып, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилени жөнгө салууда жана үй-бүлөлүк түшүнбөстүктү алдын алууда үй-бүлө никелик тыюу салуулар жана качуулар үрп-адаттарына олуттуу жана маанилүү роль таандык болгон. Буга, биринчи кезекте, исламдын улам күчөп бараткан таасири жана экинчиден, кошуна элдердин жакындыгы ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Патриархалдык-уруулук салтка негизделген кыргыз үй-бүлөсүндөгү үй-бүлөлүк турмуш-тиричилик Борбордук Азия жана саян-алтайлык көчмөн жана жарым көчмөн элдердин патриархалдык турмушу менен бир катар дал келүүчүлүккө ээ болгон.

Демек, каралып жаткан аймактагы жашоочулардын үй-бүлөлүк - никелик тыюу салуулардын жана качуулардын өзгөчөлүгү - алардын аракеттеги мөөнөтү кудалашкандан кийин эле башталып жана колукту менен күйөө бала тарабынан узак мезгилдерге чейин кыйшаюусуз кармалууга тийиш болгондугунда жатат.

Үйлөнүү тоюнан кийин күйөө баланын айылында туугандары жана айылдаштары «келин көрүүгө» чогулушкан. Ага аялдар менен балдар гана келип, эркектерге жол коюлган эмес. Салт боюнча аялдар келинге белектерин берип, келин жооп катары аларга жүгүнгөндө аялдар: «Кудай жалгасын», «Тийгениң менен кошо кары» деген алкоолор менен бата тилешкен. Көшөгөдөгү келинге балдар баш багып калса, келин аларга себиндеги атайын балдарга арналып саймаланган кол жоолуктардан берген. Көшөгө артына күйөөсүнүн карындашы, кайын сиңди кирсе, ага шакек же билериктерден белек кылган. Мындай үрп-адат «жүздүктөрүн чечип алуу» деп аталып, анын мааниси колукту жеңе катары күйөөсүнүн мындан ары өзүнө жардамчы болууга тийиш жакын кыз туугандарына өз жасалгаларынан белек берүүсү шарт болгондугуна барып такалган. Алсак, эгерде келин өзүнүн күйөөсүнө же күйөөсүнүн туугандарына кандайдыр-бир үй буюмун бергиси же кандайдыр-

бир сөздү айткысы келсе, анда бул иштерде кайын синдилердин жардамы керек болгон [119, 148-б].

Андан ары келиндин себинин курамына кирген «сандык ачты» үрп-адаты жасалган. Бул максатка кызмат кылууга тийиш болгон сандык колуктунун ата-энеси тарабынан бышырылган койдун эти, нан, боорсок, таттуулар жана жакын туугандар менен айылдаштарга таркатып берүү үчүн атайын майда-чүйдөлөр менен жык толтурулат. Атайын майда-чүйдөлөрдүн курамында: саймаланган кол жоолуктар, мончоктор, кездеме кесиндилери, шакек, билерик болгон. Бул үрп-адатты өткөрүү үчүн күйөө баланын уругунан аксакал чоң эне же жакын аял туугандарынан жашы улуу жана сыйлуу аял чакырылган. Салт боюнча сандыкты ачкан аялга белек катары келиндин себинен төшөк берилген. Жаш жубайларга бакыт-таалай каалаган улуулар эт жана таттуулар менен сыйланып, балдар өзүлөрүнө тиешелүү белектерин алышкан. Ошол себептен сандык мүмкүн болушунча жык жана берекелүү толтурулууга тийиш болгон. Келген келиндин койнундагы май токочту сандык ачтыга катышкандар «келин кешик» деп ооз тийгизип сандыктагы эттен, нандан, боорсоктон жана башка даамдардан татышкан жана белектерден алышкан.

Белгилүү бир убакыт өткөндөн кийин «жүк жыйды» салты өткөрүлгөн. Келиндин себи күйөө баланын үйүнө жеткирилгенден соң, андагы көрпө-төшөктөр күйөө баланын жеңелери тарабынан тегизделип жыйылган. Жыйылгандар акысына бир же эки көрпөнү алышкан. Бул жөрөлгө колукту үчүн тарбиялык мүнөздө өткөрүлгөн. Анын маңызы ошол көрпөлөрдү алган жеңелер да өз кыздарын күйөөгө ийгиликтүү чыгарууну тилек кылууда жатат.

Бардык жөрөлгөлөр аткарылып бүткөндөн кийин колуктуга анын жеңелери тарабынан жасалган салттык ырым-жырым - «чөмүч көөлөр» жөрөлгөсү өткөрүлгөн. Бул жөрөлгөнү өткөрүү үчүн чоң казанга “орогон” (унду, туз салып сүткө бышырат) деп аталган тамакты алдын ала даярдашып, келиндин оң колун жеңеси чогуу кармап, пахта оролгон кепкир менен оң жакка үч жолу, сол жакка үч жолу аралаштырат. Келин ал оокатты себиндеги

идишине салып, көшөгөгө алып кирип, адегенде ооз тийип анан дасторконго койгон. Бул мындан ары жаш келин ашканага чыгып, үй иштери менен алек болууга, жүгүрүп кызмат кылууга тийиш дегенди билдирген. Ошентип, өзүнүн идиректүүлүгүн жана чарбачылдыгын далилдөө максатында жаш келин эшик-эликти шыпыруу үчүн күн чыга электе ордуна турган.

Белгилүү бир убакыттан кийин колуктунун ата-энелери жаш жубайларды конокко чакырышкан. Бир жылдан кийин «кыз төркүлөтүү» салты өткөрүлгөн. Жаңы келген келин кайын-журту менен бир жылдай жашаган соң, келиндин кайындары сарпай, союш камдап алып аны төркүлөтүп барышат. Бул салт азыркыга чейин сакталган. Аталган үрп-адаттын негизги максаты куда-сөөктүк байланыштарды бекемдөө жана күйөө баланы күйөө макамына киргизүү болгон. Бул жаңыдан баш кошкондордун үйлөнүү тойдон кийин колуктунун ата-энесине эң алгачкы баруусу болгон. Күйөө балага карата тыюу салуулар ушундан кийин токтотулган. Жаш жубайлар менен кошо күйөө баланын ата-энеси, улуу агаларынын аялдары жана достору чакырылган.

Коноктор келгенден кийин алар үйдөгү мейкиндиктин этикеттик-маанилик жактан бөлүнүшүнө жараша, башкача айтканда, эркектер бир бөлмөдө, аялдар экинчисинде жайгаштырылган. Бирге тамактануудан кийин белектерди алмаштыруу жүргүзүлгөн. Күйөө бала жана анын досторуна көйнөк, калпак, кудаларга сарпай берилген. Күйөө бала тараптан кудалар колуктунун атасына намаз окуганга жайнамаз, энесине көйнөк, туугандарына калпактар, көйнөктүк кездемелер, жоолуктар жана башкаларды тартуулашкан.

Наристенин төрөлүшү менен жаңыдан баш кошкондордун жаш жубайлык макамы аяктайт. Тун наристе төрөлгөн соң анын атасынын туугандары жаш үй-бүлөнү колуктунун туугандарына көрсөтүп келүүгө жана колуктуну бул сапарда коштоп барууга - «төркүлөтүүгө» милдеттүү. «Төркүлөө» колуктунун ата-энесинин үйүнө конок катары биринчи жолу баруусу болуп, адатта өз ара белек алмашуулар менен коштолгон. Ушундан

кийин жаш үй-бүлө колуктунун төркүнүнө каалаган маалда каттап турууга мүмкүнчүлүк алган.

Үйлөнүү той үрп-адаттарынан кийин күйөө бала менен колуктунун ата-энелеринин ортосунда кайрылуулардын олуттуу эрежеси орнотулган. Алардын ата-энелери бири-бирин «куда» жана «кудагый» деп атап калышкан.

Жаш үй-бүлөнүн жашоосундагы алгачкы бир жыл сыноо мөөнөтү катары саналат. Анын жүрүшүндө жаңы үйлөнгөндөр күйөө баланын ата-энеси жана туугандарынын жардамы жана катышуусу турмуштук мааниге ээ болгон өткөөл мезгилде турушкан. Бул ырым-жырымдык жөрөлгөлөр үйлөнүү тойго байланышкан салттын логикалык жактан уландысы жана бүтүшү болуп эсептелет.

«Отко киргизүү» - күйөө баланын жана анын туугандарынын очогуна кошулуу үрп-адаты да жөрөлгөлүү мааниге ээ. Колукту күйөө баланын айылына келгенден кийин ал үй очогуна жүгүндүрүлгөн. Бул үрп-адат от менен тазалануунун коргоочу магиясынан көрүнгөн. Маалыматчылардын айткандарына караганда, иликтенген аймакта отко сыйынуунун көптөгөн жайлары жана ага байланышкан үрп-адаттардын калдыктары жакшы сакталып калган. Аларга отко курмандык чалуу, курмандык тамак-аштарын даярдоо, үй-бүлө-никелик жөрөлгөлөрдө, бабалардын рухтарына ибадат кылуу жана ошондой эле сөөк коюу жана эскерүү учурларында үрп-адаттык отту пайдалануу кирет. Бул маалыматтар А. Асанканов жана К. Малтаевдин жарыяланган эмгектеринде бар [13, 41-б]. «Келинди отко киргизүү» үрп-адаты аткарылып жатканда күйөө баланын ата-энеси, көбүнчө энеси колуктунун оозуна сары май салганда, колукту чыпалагы менен андан бир азыраак алып, отко таштайт, башкача айтканда ушул мезгилде отко курмандык чалат. Ошол маалда күйөө баланын атасы колуктуга: «Малың майлуу, сүттүү болсун!» деп бата берет. Отургандар: «Алдыңды бала, аркаңды мал бассын» - деген каалоо тилектерин билдиришет. Келиндин жүзүн жакшылап көрөлү дешкендер: «Башыңды өйдө көтөр» деген сөздөрдү айтып, чуулдап турушат. Келин чарчаганча жүгүнүп, көшөгөгө кирет. Кайын ата менен кайын энеси келинге

мал энчилеп жана казан-аяк, туткуч ж.б. беришет. Келин жаңы келгенде кайын атанын куда, достору тамак-аш, мал да алып келишип, куттукташат. Аларга куру койбостон белектер берилет. Келин келгенине үч күн болгондон кийин кайын атасынын үйүнө кызмат кыла баштайт. Келинди кайын агалары да чакырып, отко киргизишет. Бул тууралуу алгачкы кыргыз тарыхчысы Б. Солтоноев: «Жаңыдан алган келиндерин отко май салып жүгүнткөн. Аны «отко кирди» дейт. Көчкөндө отко май салып, жакшы ити өлсө да оозуна май салган» деп белгилеген [132, 9-б]. Кээ бир алыскы айылдарда колукту күйөөсүнүн үйүндө биринчи жолу жөрөлгөлүү тамак жасап жатканда колун сары май менен майлашкан. Ошентип, «келинди отко киргизүү» үрп-адаты күбөлөндүрүп тургандай, от үй-бүлөнүн эң башкы сактоочусу болуп эсептелген. Отко сары май, май кесимдерин таштоо аркылуу курмандык чалуу үрп-адаты, ошондой эле казактар арасында да жайылтылганы белгилүү.

Кыргыздарда жана казактарда курмандык чалуунун отко сыйынуучулук үрп-адатын жаш колукту күйөөсүнүн ата-энесинин үйүндөгү очок жанында жасаган. Бул үрп-адатты аткаруунун ырым-жырымдык бөлүктөрү кыргыз менен казакта бирдей болуп, бул эки түрк элинин этникалык жактан бир туугандыгы жана маданий жактан жакындыгы менен түшүндүрүлөт.

С. М. Абрамзон «чачыла» үрп-адатын байыркы диний көз караштар менен байланыштырып, анын башатын үй очогундагы отко курмандык чалууга алып барып такайт. Үрп-адаттын аталышынын өзү эле («чач» деген этиштен ыргытуу, себелөө, чачыратуу) алардын ички байланышын билдирип турат [3, 40-б].

Үйлөнүү тоюнан кийин бир аз убакыт өткөн соң күйөө баланын туугандары жаңыдан баш кошкондорду кезек менен үйлөрүнө чакырышып, келинди «отко киргизүү» салтын жасашкан. Кабыл алынган салт боюнча, колукту чакырылган үйгө себинин эсебинен сөзсүз көрпө көтөрүп барган. Күйөөсүнүн тууганынын үйүндөгү кире беришке келинге ак жибектен

«паяндөс» салынган. Ал аркылуу өткөндө келин ийилип жүгүнүү аркылуу кайын-журтуна салам берген.

Жаш жубайларга өкүл ата жана өкүл эне дайындалган. Тажикстандын түздүк райондорго салыштырмалуу, тоолуу райондоруна күйөө баланын ата-энеси өкүл атаны көбүнчө өзүлөрүнүн жакын жана сыйлуу туугандарынын арасынан тандаган. Жергиликтүү жашоочулардын ишеними боюнча, ал жаштарга экинчи ата, ал эми анын аялы өкүл эне деп эсептелген. Өкүл ата-энелер менен жаштардын ортосунда жакын туугандык мамиле мүнөздөгү тыгыз карым-катнаш сакталып калган. Өкүл ата-энелер нике кыюунун мусулмандык үрп-адатын жасоого милдеттүү түрдө катышкан. Өкүл ата-эненин милдетине жаштарга алардын үй-бүлөлүк турмушунда кеңеш берип туруу, татаал турмуштук маселелерди чечип берүү, балдарды тарбиялоо жана чарбалык иштерди жүргүзүү кирген. Коңшу тажик элинде өкүл ата (подархон) өтө сыйлуу болгон. Өмүр бою өкүл атаны сыйлап өткүн деп бата беришкен. Келин той өткөндөн кийин алар милдеттүү тартипте жаңы үйлөнгөн жаштарды «отко чакыруу» болгон. Жаштар белекке төшөк, оромол, калпак алып келишкен. Сый тамактан соң жаңыдан баш кошкондорго белектер тартууланган жана аларга милдеттүү түрдө энчи бөлүнгөн. Энчинин курамына майда мүйүздүү мал кирген.

Ошентип, жыйынтыктап келгенде, сары-колдук кыргыздардын салттык үйлөнүү үрп-адатында ар түрдүү формалар сакталып калган. Кыргыздардын үйлөнүү тоюндагы кээ бир каада-салттардын тамыры исламга чейинки ишенимдерге барып такалат. Үйлөнүү тоюнан кийинки эң акыркы салттык үрп-адат болуп «ата көрдү» жасалат. Анда колуктунун жакын туугандары - ата-энеси, бир тууган ага-инилери, эже-синдилери, жеңелери жаңы үйлөнгөндөрдүн ата-энесинин үйүнө келишкен. Бул үрп-адаттын маңызы жаңы үйлөнгөндөрдүн ден-солугунан, экономикалык жана социалдык абалынан кабардар болуудан турат. Эки тараптуу белек-бечкектерди алмашуулар болгон. Үйлөнүүнүн жыйынтыктоочу үрп-адаттары жаңыдан баш кошкондордун жакшы турмушун түздөн-түз камсыздоого багытталган диний

ишенимдер жана түрдүү магиялык иш-аракеттер менен байланышкан. Бул аракеттер белгилүү учурларда бири-биринен айырмаланган. Сары-Колдук кыргыздардын үйлөнүү тойдон кийинки үрп-адаттарынын өзгөчөлүктөрү болгон: «сандык ачты», «кап ачты», «жүк жыйды», «чөмүч карматты» үрп-адаттарынын өткөрүлүшү, «кыз көрүү жөрөлгөсү», «кыз төркүлөтүү», «күйөө баланы жүгүнтүү» салты, «күйөө чакырды» жөрөлгөсү, «ата көрдү» салттарынын максаты үй-бүлөдө ишенимдүүлүктү бекемдөө болгон. Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү тойдон кийинки айрым үрп-адаттары, иликтөөдө келтирилген материалдар жана Борбордук Азиянын башка элдериндеги окшоштук кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттарынын башаты алардын этногенетикалык жана этностук тарыхы бир болгондугун далилдейт жана өзүнүн узак, көп кылымдык өнүгүүсүндө социалдык, дүйнөтаанымдык, тарыхый мүнөздөгү көптөгөн факторлордун таасири астында түрүн өзгөрткөндүгүнөн кабар берет.

КОРУТУНДУ

XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы сары-колдук кыргыздардын үй-бүлөсүндөгү үйлөнүү той салты ошол мезгилдеги үй-бүлөлүк мамилелердин өзгөчөлүгүн гана чагылдырбастан, кандайдыр бир деңгээлде ошол мезгилдеги коомдук-социалдык мамилелерди да көргөзөт. Үй-бүлөдөгү салттуу үрп-адаттуулук олуттуу туруктуулугу жана мурастуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Алардын үй-бүлөлүк салттуу үрп-адаттар жаатында көптөгөн өзгөчөлүктөрү бар. Бул мезгилдеги Сары-Кол кыргыздарынын салттуу үй-бүлөлүк үрп-адаттуулугу абдан бай жана татаал болуп, алар жеке (же коомдук) жашоосундагы орчундуу орунду ээлеген. Изилденген мезгилдеги кыргыздардагы үй-бүлөнүн негизги формасы кандаш бир туугандардын бир нече муундарынан турган чоң үй-бүлө болуп саналган. Ата-энелер жана алардын аял алган балдары менен неберелери чогуу турушкан. Коомдо ата-энелер үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын коргоочу жана сактоочу роль ойношкон. Ошону менен бирге эле патриархалдык-уруулук коомдук иш-чараларды уюштурууну жана өткөрүүнү үй-бүлөнүн коомдук милдетин да жүзөгө ашырган. Бул социалдык абал өз кезегинде үй-бүлөнүн бардык жагына таасирин тийгизген.

Сары-Колдо жаңы үй-бүлө куруу бир үй-бүлөнүн жеке иши же окуясы болгон эмес. Жаштарды баш коштуруу, жаңы үй-бүлөнү куруу жана аны коомго тартуулоо жалпы бир туугандардын, уруктун чоң окуясы болуп эсептелген. Ошондуктан келечекте жаштардын турмушун куруу, алардын никесин кыюу жалаң гана алардын тагдырын чечпестен, бул аркылуу ата-энелер өзүлөрүнүн коомдогу ордун да бекемдөөгө аракет кылышкан. Келечектеги келинди тандоодо ата-эненин ролу чоң болгон, ал эми жаштардын каалоосу экинчи орунга чыккан.

Бир уруктун мүчөлөрүнүн ортосунда никелешүүгө катуу тыюу салынган жана аны уруктун ар бир мүчөсү бекем аткарууга тийиш болгон. Никелешүүдөгү тыюу салуулар бул чөлкөмдөгү кыргыздарда ыйык жана бекем сакталган. Сары-Колдук кыргыздардын үй-бүлөлүк-никелик

байланышындагы маанилүү өзгөчөлүктөрдүн бири болуп, бул бир тууган эже-синдилердин балдарынын ортосундагы нике эсептелип, андай никелер аталган аймакта өөн болгон эмес, тескеринче бат-бат болуп турган жана мындайга кандайдыр бир деңгээлде артыкчылык берилген, ал турсун колдоп-кубаттоого алынган.

XIX к. аягында - XX к. башында аталган аймакта көп аял алуучулук, өзгөчө элдин бай катмарында кеңири жайылган жана коомчулук тарабынан өгөйлөнбөй кабыл алынган. Ага коомдун өнүгүү деңгээли, диний жана башка социалдык мүнөздөгү себептер таасирин тийгизип турган.

Сары-Колдо кудалуушунун түрдүү формалары болгон. Эң оболу, тараптардын ата-энелеринин алдын ала келишими боюнча түзүлгөн: төрөлө элек балдарды кудалаштыруу - «белдегини кудалоо», бешиктегилерге макулдашуу - «бешик кетти», жашы кичинелерди кудалоо - «баш байлоо», өспүрүмдөр үчүн «кудалашып коюу» жана ошондой эле жашы жеткендерди кудалоо - «куда түшүү». Келишимди түбөлүк кудалашууга ант берүү аркылуу бекитишкен жана кудалардын бир-бирине болгон мамилеси абдан сыйлуу жана ыйык болгон.

Нике жашындагы балдардын ата-энелеринин ортосундагы алдын ала келишим күйөө баланын туугандарынын жана ата-энесинин бир нече жолку аракети аркылуу ишке ашырылган. Ушуну менен бирге, күйөө баланын туугандары биринчи жолу барганда колуктунун ата-энеси тарабынан кескин баш тартуу болоорун да билишкен.

Сары-Колдук кыргыздарда «ала качуу» никелешүүнүн формасы катары жашаган эмес, ала качууга катуу тыюу салынган. Уул үйлөп, кызды күйөөгө узатуу ата-энелеринин өз ара макулдугу менен гана жүргүзүлгөн.

Сары-Кол кыргыздарында күйөө-колуктунун никеге чейинки жолугушуулары - «күйөөлөө» же «күйөөлөп баруу» жөрөлгөлөрү болгон эмес. Күйөө бала колуктусун үйлөнүү тойго чейин көрбөөгө тийиш болгон. Никелешүүгө чейин колуктуга күйөөнүн үйүнө баруусу колдоого ээ болгон эмес жана бул жол берилгис жөрөлгө деп эсептелген.

Расмий кудалашуу «куда түшүү», «бата той» (калыңдын өлчөмү жөнүндө келишим), «сырга салуу» жана аларга байланышкан жөрөлгөлөрдөн турган. Кудалашууну жаштарга бата берүү менен бекемдешип, андан соң кудалардын кийинки, калың жана той күнүн белгилөө жөнүндө сүйлөшүүгө мүмкүн боло турган келүү-кетүү жагдайында макулдашышкан. Калың күйөө баланын ата-энесинин колунда бардыгына жараша берилген. Калың жөнүндө келишим түзүү жөрөлгөсүн бүтүрүү үчүн күйөө бала тараптан бир нече адамдар жөнөтүлүп, «бата той» уюштурулуп, калың өлчөмү макулдашылган. Калың эки бөлүктөн турган: күйөө баланын ата-энеси тараптан берилген мал жана жаш үй-бүлөнү материалдык жактан камсыздоо.

Сары-Кол кыргыздарында калың жетиштүү түрдө чоң өлчөмдөргө жетип, септин көлөмү да тиешелүү түрдө ушундай өлчөмдө болгон. Калың биринчи, ал эми сеп андан келип чыгуучу көрүнүш болгон. Сары-Колдо септи даярдоого калыңга караганда көп каражат талап кылынган. Жаңы үйлөнгөндөрдү материалдык жактан камсыздоонун негизги бөлүгүн колуктунун ата-энеси көтөрүп, ал эми күйөө баланын ата-энеси жаш үй-бүлөнүн андан аркы жашоосу үчүн жоопкерчиликти моюнга алышкан. Жалпысынан алганда калың берүүдөгү бир максат: кызды чоңойтуп, тарбиялап, ага чарба жүргүзгөндү, эң башкысы төрөлүүчү балдарына эне жана күйөөсүнө жар болууну үйрөткөн ата-энеси белгилүү өлчөмдөгү материалдык каражат: малдын ар кандай түрүн, кийим-кече жана башка белектерди беришкен.

Аталган чөлкөмдө тойго бир-эки күн калганда «сурпа жайды» жөрөлгөсү өткөрүлгөн, башкача айтканда, бул тойго даярдык, тойго түрдүү бышырмаларды даярдоо болгон. Өзгөчөлүгү: аны тойго даярдык деп кабыл алышып, алыс жакындан тууган-урук келип, кыздын себин даярдашкан жана тойго керектүү болгон татымдарды бышырышкан.

Үйлөнүү тойдун кийинки жөрөлгөсү - «нике той» колуктунун атасынын үйүндө өткөрүлүп, анда «куржун», «кайнене чыкпас», «тогуз табак», «сырга салды», «чач сылаар», «келин покчо», «күйөө жанчи», «күйөө

баланын маңдайын тердетүү», «нике кыюу» ж.б. көп салттык үрп-адаттар менен коштолгон. Үйлөнүүнүн бардык үрп-адаттуулугунун маңызын ар түрдүү мүнөздөгү каада-салттардын топтому түзүп, ал эми жөрөлгөлөр, үрп-адаттык бул топтомдор түрдүүчө кооз жана терең мазмундуу бөлүгү болуп саналат.

Үйлөнүү салтанатынын өзү татаал үрп-адатка ээ болуп, ичине салттуулукту да, көптөгөн оюн, чоң тамаша-мелдештерден турган «кыз оюнду» оюн-зооктук учурду камтыган. Үйлөнүү тойду татыктуу өткөрүш үчүн атайын улуттук оюндар ойнолгон. Кыргыздардын үйлөнүү тойлору кыргыз жаштарына жаңы тааныштарды табуу мүмкүнчүлүктөрүн түзүп берген. Тойдо элдик оозеки чыгармалардан, арзуу жанрындагы ырлардан аткарышкан.

Негизги үйлөнүү той колуктунун атасынын үйүндө гана өткөрүлүп, күйөө бала бир канча күнгө чейин ошол үйдө жашаган. Андан кийин «кыз узатуу» үрп-адаты өткөрүлүп, күйөө баланын үйүнө келишкен.

Чыгыш Памир кыргыздарынын тойдогу жана күнүмдүк жашоодогу тамак-ашы сүттөн, эттен, ундан экендиги алардын жашоо-шарты жана чарбасы менен тыгыз байланышкандыгын тастыктайт. Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү тойлорундагы тамак-аштын түрдүүлүгү, мол же аз коюлгандыгы ошол жерде жашаган элдин жакырчылыкта же болбосо байгерчиликте жашаганын билдирет. Ошондой эле коңшу жашаган тажик элинин кээ бир тамак-ашка байланыштуу жөрөлгөлөрү менен окшоштугу көрүнөт.

Үйлөнүү тойдогу ар бир сый тамакка жаштардын бардар жана байгерчиликте жашоосун каалоого багытталган белгилүү бир салттар шайкештирилген. Үйлөнүү тойдун максаттарынын бири колукту менен күйөө баланын туугандарынын ортосундагы өз ара карым-катнашын, биримдигин, ырашкерлигин жана сый-урматын чындоо болуп эсептелет.

Чыгыш Памир кыргыздарынын үйлөнүү тоюна атайын тойго арналган кийим-кечелер кийилген. Эң оболу, чач жасалгасы жана чачтын үстүндөгү

«чач кап», «каляк», «терс кайык» саймалары, күйөөгө чыккан аялдын кийими жана күйөө баланын чапаны курактык жашын аныктоочусу деп эсептелген.

Элдик оозеки чыгармачылык жана фольклордун кеңири жайылтылышы, колдонулушу сары-колдук кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттарындагы өзгөчөлүктөрдүн бири болуп эсептелет. Бай, ар түрдүү жана көп жанрдуу кыргыз фольклору: макал-лакаптар, каалоо айтуу ырлары, «кошок» ырлары сыяктуу түрлөрү менен тойлорду коштогон. Аларда түзүлүп жаткан никени коомдук таануу жагы билдирилип, үйлөнүү үрп-адаттарынын негизги мазмуну баяндалган, көптөгөн архаикалык үрп-адаттардын калдыктары менен байланышкан байыркы ишенимдердин чагылдыруулары табылган, жүрүм-турум эрежелери жана нике укуктары белгиленген. Адамдык турмуш-тиричилик менен аны курчап турган дүйнөнү поэтикалык салыштыруу жолу аркылуу жашоонун негизги бөлүктөрү жарыяланган. Үйлөнүү той жөрөлгөсү көптөгөн салттар менен коштолуп, ата-энелери тарабынан жаштарга жакшы каалоо-тилектерди айтып, бата берилген.

Үйлөнүү той үрп-адаттарынан кийинки салттар жана жөрөлгөлөр бөлүмү жаңыдан баш кошкондорду жубайлар катарына кирүү жана никелешкен тараптардын биримдигин бекемдөөгө арналган. Бирок жаш келинге бүткүл үй-бүлөлүк турмуштун жүрүшүндө күйөөсүнүн ата-энесинин ысымдарын айтууга тыюу салынган. Убактылуу тыюу салууларга качуу үрп-адаты кирип, ал жаштарды туугандары үй-бүлө очогуна кошкондон кийин токтотулган. Туугандардын айрым мүчөлөрү, мисалы, күйөөсүнүн андан жашы кичүү туугандары менен келиндин ортосунда өзгөчө деле тыюу салуулар болгон эмес. Бирок келин менен анын күйөөсүнүн жашы улуу туугандарынын ортосунда качуу үрп-адаты катуу сакталган. Тыюу салуулар өз ара мамилелерде жөнөкөй болууга, улууну урматтоого барып такалып, бул белгилүү деңгээлде сары-колдук кыргыздардын салттуу жүрүм-турум эрежесин калыптандырган.

Чыгыш Памир кыргыздарынын үйлөнүү тоюнан кийин ар кандай салттуу жөрөлгөлөр аткарылган. Мисалга алсак: «сандык ачты» үрп-адаты.

Бул жөрөлгө күйөө баланын туугандары жана алардын коңшулары үчүн атайын даярдалып, алар келиндин кандай үй-бүлөдөн экенин билүүгө тийиш болушкан; «жүк жыйды», «чөмүч карматты» жөрөлгөлөрү аркылуу жаш келин өз кайненесинен ашкана жумуштарын аткарууга макулдук алган; «күйөө баланы жүгүнтүү» - күйөө бала колуктусун жакшы тарбиялап өстүргөнү үчүн жеңеге жүгүнүп ызаат көрсөткөн; «күйөө чакырды» - күйөө баланы колуктусунун ата-энесинин үйүнө күйөө бала катары расмий чакырылуусу; «ата көрдү» - колуктунун жакын туугандарынын жаш үй-бүлөнүн ата-энесинин үйүнө баруусу.

Сары-Колдук кыргыздардын үйлөнүү тартиби жүз жылдар бою коңшу элдер менен тыгыз өз ара байланышта өнүккөн. Кыргыздардын үйлөнүү тоюндагы ар кандай салт-санаалар менен Борбордук Азиянын түрк тилдүү башка элдеринин тоюндагы окшоштуктарды көрсө болот. Үйлөнүү жөрөлгөлөрүндөгү түз жана кыйыр окшоштуктар Борбордук Азия аймагындагы аталган элдер менен болгон жалпы этногенетикалык байланыштар болгондугун далилдейт.

Изилденген хронологиялык мезгилдин (XIX к. аягы - XX к. башы) аралыгында сары-колдук кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттарындагы өзгөрүүлөр салттуу үрп-адаттардын сакталуу шартында өтүп, алар түрүн өзгөртүп, бирок жаңылары менен жанаша жашашкан.

Ошентип, Сары-Кол кыргыздарынын үйлөнүү үрп-адаттуулугу бул узак тарыхый өнүгүүнүн агымында калыптанган салттык-турмуш-тиричиликтик, элдик маданияттын туруктуу формасы. Анын өнүгүүсүндө мыйзам ченемдүүлүк жана түрк тилдүү башка элдер менен болгон генетикалык туугандык байланышы байкалып турат. Өнүгүп жана улам көптөгөн жаңыланууну өзүнө тынымсыз сиңирүү аркылуу өзгөрүлгөн социалдык-тарыхый шарттардагы азыркы үйлөнүү тойлорунда салттуу үйлөнүү үрп-адаттарынын негиздери катары сакталып кала алды. Адамдардын өз турмушундагы маанилүү окуяларга жана өзгөчө маани берүүнү каалоолору элдин эс тутумундагы салттуу үйлөнүү үрп-адаттарынын күчүн жана

өлбөстүгүн күбөлөндүрөт. Үйлөнүүнүн элдик салттарын тереңдетип изилдөө, аныктоо жана сактоо кыргыз элинин материалдык эмес маданий мурастарынын негизги бир элементи катары үрп-адаттык маданияттын андан ары өнүгүүсүнө жагымдуу таасир берет.

Информаторлордун тизмеси:

Мургаб району, Мургаб айыл- жамааты (тейит, кесек, найман, кыпчактар)

1. Ааматов Сапарбай, 1949-жылы туулган.
2. Абдыкадырова Катча, 1963-жылы туулган.
3. Аблакиева Нукура, 1926-жылы туулган.
4. Акжаров Гаипберди, 1952-жылы туулган.
5. Алипбеков Арпидин, 1947 - жылы туулган
6. Алипбеков Жоробай, 1941- жылы туулган
7. Атабаев Мухамед, 1962-жылы туулган.
8. Атакараева Мейман, 1936-жылы туулган.
9. Ахмедшарипова Гулипа, 1939-жылы туулган.
- 10.Газыбеков Боронбай, 1943 –жылы туулган.
- 11.Генжемаматов Мамат, 1952-жылы туулган.
- 12.Дизаликов Жумабай, 1954-жылы туулган.
- 13.Исмадияров Курбан, 1954- жылы туулган.
- 14.Калчанбаев Тешебай,1952- жылы туулган.
- 15.Камаридинов Зарипбек, 1958- жылы туулган.
- 16.Каримов Айдарали, 1947-жылы туулган.
- 17.Курбаналиев Абубакир, 1944-жылы туулган.
- 18.Маматов Гулчоро, 1942- жылы туулган.
- 19.Назарбеков Алишер, 1954-жылы туулган.
- 20.Ниязбеков Гожомберди, 1952-жылы туулган.
- 21.Олизочиев Асан, 1944-жылы туулган.
- 22.Олизочиев Сулайман, 1955- жылы туулган.
- 23.Парманов Султан, 1956- жылы туулган.
- 24.Раматшаев Гулходжа, 1951-жылы туулган.
- 25.Сатаркулов Ахмат, 1955 -жылы туулган.
- 26.Сатаров Абдилда, 1955 -жылы туулган.
- 27.Таизалиев Мамасайд, 1943 -жылы туулган.
- 28.Турдуев Камидарь 1933 - жылы туулган .
- 29.Чокоев Абдикарим, 1937-жылы туулган.
- 30.Шамзамов Ыдырыс, 1953- жылы туулган.

***Мургаб району, Аличор айыл- жамааты
(тейит,кыпчак)***

1. Анандиева Сара, 1953- жылы туулган.
2. Боркоева Жамал, 1950- жылы туулган.
3. Ганамбердиев Галдыбай, 1940- жылы туулган.
4. Ганзабаев Мамытали, 1950- жылы туулган.
5. Гошобаева Нисахан, 1940- жылы туулган.
6. Жаникулов Койчуман, 1950- жылы туулган.
7. Жолдошбаева Мыйман, 1939- жылы туулган.
8. Кенжебаев Аман, 1944-жылы туулган.
9. Минаев Манас, 1942- жылы туулган.
- 10.Минаева Умсун, 1950- жылы туулган.
- 11.Нуранов Келдибек, 1944- жылы туулган.
- 12.Садыкова Нисахон, 1948- жылы туулган.
- 13.Самастанова Алмакан, 1937- жылы туулган.
- 14.Таабалдиева Суксур, 1948- жылы туулган.
- 15.Термечикова Бурма, 1944- жылы туулган.
- 16.Токурова Нават, 1950- жылы туулган.
- 17.Турдукулов Тагайбек, 1943- жылы туулган.
- 18.Умарбакиев Султан, 1950- жылы туулган.
- 19.Эминова Бүбүш, 1947- жылы туулган.

***Мургаб району, Кызыл Рабат айыл- жамааты
(тейит, кесектер)***

1. Абдрахманов Рахманкул, 1941- жылы туулган.
2. Абиллазов Райимберди, 1952- жылы туулган.
3. Абылкасымов Рахманкул, 1938- жылы туулган.
4. Айдаров Алтымьш, 1959- жылы туулган.
5. Алимов Бердибек, 1958- жылы туулган.
6. Амитов Турат, 1956- жылы туулган.
7. Амытов Ашырбек, 1950- жылы туулган.
8. Анарбаев Мамыт, 1939- жылы туулган.
9. Ашыраев Арапбай, 1952- жылы туулган.
- 10.Жамалдинова Аза, 1962- жылы туулган.
- 11.Жапаров Коргол, 1951- жылы туулган.
- 12.Жапаров Харыбек, 1958- жылы туулган.
- 13.Жумашов Койчуман, 1962- жылы туулган.

14. Закиров Койчубай, 1951- жылы туулган.
15. Камаров Жуматай, 1951- жылы туулган.
16. Камаров Ысак, 1948- жылы туулган.
17. Карбоншоев Сопон, 1940- жылы туулган.
18. Кошубеков Токтомураг, 1947- жылы туулган.
19. Маматумаров Маматакын, 1961- жылы туулган.
20. Назарбеков Козубай, 1951- жылы туулган.
21. Нуоров Орозбай, 1950- жылы туулган.
22. Нуоров Ырысбай, 1959- жылы туулган.
23. Ооганбеков Бакир, 1949- жылы туулган.
24. Орунбаев Исраил, 1957- жылы туулган.
25. Осмонбаев Келдибек, 1939- жылы туулган.
26. Пирбердиев Атай, 1964- жылы туулган.
27. Пирбердиев Жээнбек, 1950- жылы туулган.
28. Примбердиев Абибилло, 1962- жылы туулган.
29. Примбердиев Амир, 1950- жылы туулган.
30. Сатыбалдиева Манай, 1951- жылы туулган.
31. Тожибаев Орозбай, 1952- жылы туулган.
32. Туйбаев Амирабек, 1960- жылы туулган.
33. Холиков Ургунчу, 1960- жылы туулган.
34. Шайымбаев Било, 1938- жылы туулган.
35. Эрматов Койчуман, 1959- жылы туулган.

***Мургаб району, Көөнө-Коргон айыл- жамааты
(найман, кыпчактар)***

1. Абжалова Рабия, 1949- жылы туулган.
2. Арынбаев Жолдош, 1946- жылы туулган.
3. Байзакова Асилахон, 1930- жылы туулган.
4. Галбаева Турсун, 1950- жылы туулган.
5. Голбаев Таабалды. 1955- жылы туулган.
6. Гуламайдаров Абибилло, 1944- жылы туулган.
7. Жайчибекова Шарапат, 1960- жылы туулган.
8. Жангаров Өмүрбек, 1946- жылы туулган.
9. Курбаналиева Бүалма, 1956- жылы туулган.
10. Кутмурзаева Базаргүл, 1950- жылы туулган.
11. Маматалиев Жумабай, 1949- жылы туулган.
12. Маматумаров Таштемир, 1956- жылы туулган.
13. Матекова Ырыс, 1948- жылы туулган.

14. Молдобаев Саит, 1943- жылы туулган.
15. Мыйманов Аширбек, 1950- жылы туулган.
16. Сапанов Ахматбек, 1943- жылы туулган.
17. Таиров Ысмайыл, 1954- жылы туулган.
18. Токтобекова Розия, 1943- жылы туулган.
19. Үсөнов Ташболот, 1944-жылы туулган.
20. Холиков Турсунбай, 1939- жылы туулган.

***Алай району Сары-Могол айыл- өкмөтү
(тейит, найман, кыпчак, кыдырша ж.б)***

1. Кадыров Акмамат, 1946-жылы туулган, 1969-ж. Душанбе айыл чарба инст.
2. Сатыбалдиева Бусаадат, 1951-жылы туулган, 1970-ж. Душанбе пед.инст.
3. Мурзакулова Таттихан, 1969-жылы туулган.
4. Иметова Мээринса, 1959-жылы туулган. Душанбе пед.учил.
5. Нурматова Тажикан 1943-жылы туулган.
6. Токтобекова Мыйман, 1955-жылы туулган. 1975-ж. Душанбе мед.инстут.
7. Тагаева Гумар, 1954-жылы туулган.
8. Уметов Турдукан. 1955-жылы туулган.
9. Тургунбаева Кыямат. 1955-жылы туулган.
10. Тургунбаева Саадат. 1951-жылы туулган. 1971-ж. Душанбе пед.инст.
11. Саматова айым. 1949-жылы туулган.
12. Кутмаматова Ырыс. 1954-жылы туулган.
13. Эгембердиева Паттигул. 1954-жылы туулган.
14. Одилова Калыя. 1954-жылы туулган.
15. Нурмаматов Камчыбек. 1941-жылы туулган.
16. Жээнбеков Жоошбай. 1945-жылы туулган. ОГПИ.
17. Орозбаев Аттокур. 1949-жылы туулган.
18. Жээнбеков Базарбай. 1942-жылы туулган.
19. Темирбаева Айнагул. 1960-жылы туулган.
20. Абдыраева Уулкан. 1953-жылы туулган.

Тамак-аштын, кийим-кечеге байланыштуу лексиканын жергиликтүү диалектидеги аталыштарынын сөздүгү:

Жергиликтүү тамак-аштын аталышы:

Айран – суу кошулбай койдун, топоздун, эчкинин накта сүтүнө уютулган сүт азыгы.

Айран катыкталган чай – айран кошулуп даярдалган чай.

Алоп - нарын сыяктуу эле жасалат. Сары-Кол диалектисинде ушинтип аталат.

Атала - унду майга кууруп, суу менен аралаштырат.

Быжы - малдын жоон ичегесине эт, куурулган ун, пияз, туз кошуп аралаштырып куюп бышырышат.

Быштак –ууздан, ириген сүттөн, иримчиктен, сүтөмүк айрандан ботко сыяктуу жасалган сүт азыгы

Гөш толто – майга унду, тууралган этти кошуп кайнатып бышырган тамак.

Жалчиман- нанды майда туурап, сары майды эритип кошуп аралаштырат.

Жоолуу бөйрөк - этти же майлуу бөйрөктү камырга ороп, күлгө көөмп бышырат.

Май толто – койдун майына унду кууруп кайнатып, тузун бир аз татып жасалат.

Мешке май – каймактын суусун чыгарат.

Каймак – кайнап жаткан сүттүн үстүндөгү майлуу бөлүкчөлөрү

Кайнатылган эт - жаңы союлган малдын эти кайнатылып бышырылганда шорпо, куйрук- боор, устукан тартылып берилет.

Карын май – союлган малдын кургатылган карынына салынган сары май.

Кесме – камырды жууруп, жайып, колдо кесет.

Коютмак – айранга сүттү аралаштырат.

Көк тал быжы - малдын боорундагы көк талды ушалап, ичиндеги этин майдалап, ич май салып казанга жаап же күлгө көөмп бышырат.

Көмөч каттама –камырды жууруп, жайып, май же каймак сүртүп, ороп, көмөч казанга салып чокко көмүп бышырат.

Куурулган аш – унду майга кууруп, суу куют.

Куурма эт - көбүргөн майга куурулат.

Кымыран - кымыздын бир түрү, сүттөн жасалат.

Мерген бижи - кийиктин ич майы менен боорун туурап, жоон ичегиге куюп бышырат .

Митан аш - унду сууга салып аралаштырат, туз салынбайт.

Нан жалчиман - нанды майда туурап майга, этке аралаштырат.

Сапыртма - унду сууга салып тынбастан сапырып аралаштырат, суюк болот.

Сүт орогон - унга сууну себелеп куюп майга кууруйт, сүт менен аралаштырат.

Талкан - буудайды тазалап, кургатып, кууруп, сокого майдалаган.

Таш кебек - ташты кызытып ага этти жаап, үстүнөн дагы кызытылган таш коюп бышырылат.

Токоч нан – унга сүттү куюп жууруп, курамына койдун же топоздун майын салып бышырат.

Толто – кам майдын калдыгы.

Торпок кулак - унду сууга жууруп, камырды жука жайып, төрт бурчтуу кылып кесип, сууга салат.

Увай, паймерек – жаңы кайнатылган курутка каймак кошот.

Ууз – мал туугандан кийинки эң алгачкы сүтү.

Үзүп салган аш - унду сууга жууруп, жука жайып, кайнаган сууга камырды үзүп-үзүп салат, айран кошулат.

Челпек – камырды жууруп, жайып, майга бышырат.

Чий боорсок – унга май, кант кошуп жууруп, майда кесип чийге же чыгданга улам сыдырып алып, кызытылган майга бышырат.

Ширгүрүч - күрүчтү сүткө кайнатат.

Шир кочи - ун, сүт, кумшекер, туз кошулуп коюултулган тамактын түрү.

Шир чай- сууну кайнатып, сүт, чай кошулган суусундук.

Шиш кебек - этти шишке сайып чокко, отко кактап бышырышат.

Эт жалчиман - этти өтө майда туурап май, ун кошуп бышырат.

Эт толто - майга этти, унду кошуп бышырышат.

Жергиликтүү кийим-кеченин аталышы:

Ичик (тон) -койдун терисин ийлеп, түгү ичине каратылып тигилген сырткы кийим.

Каляк - аялдардын башына пахта кездемеден жана жука сурптан жети жолу оролуучу баш кийим.

Кур - төрт бурчтуу, кездеменин кесиндисинен кооздолуп саймаланган бел ороо.

Куур тон - койдун терисинен тигилип, сырты кездеме менен капталган эмес.

Маскат - кыздар үчүн кызыл, жашыл, көк баркуттан жана башка кездемелерден тигилген жана кооздолгон сырткы кийим. Аялдар, келиндер, кыздар түрдүү баркут ж.б. кездемелерден шым (шаровар) кийишкен.

Пайтаба - бут ороо, эчкинин жүнүн ийрип жасашкан. Кышкысын кийизден тизеге чейин узун, чекелери кооздолуп сайма сайылган.

Салбаң кулак - кулактарын түшүрмө кылып бөрү же түлкүнүн териси менен каптап тигилген баш кийим.

Такыя - тегерек формадагы кыздар кийүүчү баш кийимдин бир түрү, төбөсү седеп менен кооздолуп, кызыл, жашыл, көк баркыттан тигилген.

Чарык - малдын терисинен жасалган бут кийимдин бир түрү.

Чапан - түрдүү калың кездемеден тигилген, жөнөкөй жана шырылма чапан деп экиге бөлүнгөн.

Чолок тон - тондон кыска болгон, койдун козунун ийленген терисинен жасалган.

Чүмбөт - ак кездеменин жибин көз кылып сууруп, атайын тор кылып чекелерин саймалап кооздолгон кездеменин кесиндиси.

Шапак- ак, кара жука кийизден жасалган төрт бөлөк үч бурчтук кылып бычып кураштырып тигилген баш кийим.

Бичкыр - ак, кара койдун жүнүнөн жасалган, шымдын сыртына жана ичине байланып, учтары папиктелген (кооздолгон, сайма).

Найча – күмүштөн, жамбыдан ар кандай көлөмдө жасалган тагынчаак кооздуктар.

Гупка - күмүштөн, жамбыдан ар кандай көлөмдө жасалган тагынчаак кооздуктар.

Постек – кой же эчкинин терисинен жасалган көлдөлөң.

I. КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

Илимий монографиялар жана макалалар

1. Абрамзон, С.М. Некоторые стороны быта киргизской молодежи (XIX-XX вв.) / С. М. Абрамзон. – Москва, 1978. - С 106-117.
2. Абрамзон, С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков / С.М. Абрамзон // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казакстана: Сборник Музея антропологии и этнографии.- Вып. XXXIV.-Л.: Наука, 1978. – 224 с.
3. Абрамзон, С.М. Свадебные обычаи киргизов Памира.-В сб. Памяти Михаила Степановича Андреева. Сб. статей по истории и филологии народов Средней Азии. – С., 1960. стр. 31-37.
4. Абрамзон, С.М. Кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Абрамзон. –Бишкек: Кыргызсан-Сорос фонду, 1999. - 896 б.
5. Абрамзон, С.М. Нормы брака у кыргызов в прошлом.-“Советская этнография”, 1976. - №1. - стр.49-57.
6. Абышкаев, А. Ш. Каратегинские киргизы в конце XIX – начале XX вв. Фрунзе: « Илим», 1965. - 53 с.
7. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А.Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. -348 б.
8. Акматалиев, А. Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 216 б.
9. Антипина, К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов [Текст] / К.И. Антипина. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962. - 288 с.
10. Аргынбаев, Х. А. Традиционные формы брака у казахов [Текст] / Х.А. Аргынбаев // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус: 1989. – С. 244-259.
11. Аргынбаев, Х.А. О некоторых пережиточных формах брака у казахов [Текст] / Х.А. Аргынбаев // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: 1978. – С. 94-105.
12. Арман ырлары жана Ак-Мөөр // Эл адабияты сериясы / Бишкек: Шам, 2003.
13. Асанканов, А. Жуңго Шинжаң кыргыздары. [Текст] / А.Асанканов. – Бишкек: Кызылсуу кыргыз басмасы, 2012. -308 с.
14. Асанканов, А. Обряды культа огня у кыргызов [Текст] / А. Асанканов, К.Малтаев // Изучение древнего и средневекового Кыргызстана. – Бишкек, 1998. – Вып.1. – С. 39-41.

15. Атабаев, А. Жаназак уулу Атабай Сары-Колдун, Памирдин биринчи мугалими жана акыркы казысы [Текст] / А. Атабаев – Ош: 2006. - 295 б.
16. Атокуров, С. Кыргыз санжырасы [Текст] / С. Атокуров. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 216 б.
17. Атокуров, С. Кыргыз этнографиясы [Текст]: окуу куралы / С. Атокуров. –Бишкек: 1989. – 200 б.
18. Бартольд, В. В. Из историко-культурной жизни Туркестана. Соч. Т.2.- М.: Издательство восточной литературы,1964. - С. 433 б.
19. Баялиева, Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у кыргызов [Текст] / Т. Д. Баялиева. – Фрунзе: Илим, 1972. - 170 б.
20. Бектенов, З. Кыргыздын элдик оюндары [Текст] / З. Бектенов, Ю. Мусин. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. -140 б.
21. Бернштам, А. Н. Историческая география Тянь-Шаня и Памир-Алая. - Известия Всесоюз. Геогр. О-ва, т. 87, вып. I , 1955. С. 42-53.
22. Бичурин, Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитающих в Средней Азии в древние времена.Т.1. СПб., 1851, пер.изд. - Алматы, 1998. - 448 б.
23. Брагинский, И. С. Из истории таджикской народной поэзии [Текст] / И. С. Брагинский . – М.: Изд-во АН СССР, 1956. - 496 б.
24. Бутанаев, В. Я. К истории семьи и семейного права хакасов (XIX – начало XX в.) [Текст] / В.Я. Бутанаев // Традиционные верования и быт народов Сибири XIX – начало XX вв. – Новосибирск, 1987. – С. 322 б.
25. Бутанаев, В. Я. Государство кыргызов на Енисее в древнетюркскую и монгольскую эпоху: Моногр. / В. Я. Бутанаев; Отв. ред. Т. К. Чоротегин. 2016. – 299 с.
26. Валиханов, Ч. Ч. Записки о киргизах [Текст] / Ч. Ч. Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. –Алма-Ата, 1961. –Т. I. – С.301- 686.
27. Вахидов, А. Исследователь Средней Азии. Сегодня - 125 лет А. П. Федченко. – М.: 1969. – С. 2
28. Гаврилюк, А. ПАМИР [Текст] / А.Гаврилюк, В. Ярошенко // Москва: «Планета», 1987. – 476 с.
29. Джамгырчинов, Б. Очерки и политические истории Киргизии XIX в. // Изд. Кыргызстан // Фрунзе-1966 – 431 с.
30. Джумагулов, А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины [Текст] / А. Джумагулов. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг ССР, 1960. -96 с.
31. Дор, Реми. Ооган Памириндеги кыргыздар: Тарыхый этнографиялык баян [Текст] / Реми Дор; түз. П. Казыбаев. –Бишкек: Кыргызстан, 1993. -104 б.
32. Дридзо, А.Д. Люди и обычаи [Текст] / А.Д. Дридзо, Л.М. Минц. – М.: Просвещение, 1976. -175 с.

33. Дыренкова, Г.П. Культ огня у алтайцев и телеут [Текст] / Н.П. Дыренкова // Сборник музея антропологии и этнографии. – Т. VI. – Л., 1927. – С. 63-78.
34. Дыренкова, Н. П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов [Текст] / Н. П. Дыренкова // Сборник этнографических материалов / под ред. В. Г. Богораз-Тана. – Л.:1927. №2. – С. 7-25.
35. Доолбекова, Ж. Б. Традиционная экологическая культура киргизов (на примере Мургабских киргизов в середине XIX- начале XX вв.): Дис... канд. ист. наук. 07.00.07 / Ж.Доолбекова; Науч. рук. Ч.Д.Турдалиева; НАН КР, Институт истории и культурного наследия. – Б., 2015. -203С.
36. Жданко, Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков [Текст] / Т.А. Жданко. – М., 1950. - 81 с.
37. Жергеталдык киргиздардын оозеки элдик чыгармалары [Текст] / Илим басмаканасы . – Фрунзе: 1987. - 248 б.
38. Жуковская, Н.Л. Судьба кочевой культуры [Текст] / Н.Л. Жуковская. – М.: Наука, 1990. – 112 с.
39. Жумабаев, Б. М. Памир: Улуу державалар ортосундагы геосаясий күрөш. - Б: «Учкун». 2009. -192 с.
40. Жумабаев, Б. М. Традиционная скотоводства киргизов Памира-Алая (втор.пол. XIX в.)// Власть и Общество. - Абакан, 2003. - С.263.
41. Жумабаев, Б.М. Южный Кыргызстан глазами российских путешественников (вторая половина XIX – начало XX вв.) [Текст] / Б.Жумабаев. – Бишкек: Б.и., 1999. - 132 с.
42. Загряжский, Г. С. Кара-киргизы [Текст]: (эногр. очерк) / Г. С. Загряжский // Туркест. ведомости. -1874. - № 44.
43. Искандаров Б.И. История Памира [Текст]) / Б.И.Искандаров // Издательство «Мерос» г. Хорог. -1996. -186 с.
44. Каада-салттар: Ак баталар [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2003. - 400 б. – (Эл адабияты).
45. Кадырмамбет уулу, Тынчтыкбек Чоротегин. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монгольского времени. По мусульманским источникам IX-XIII вв. / Фонд Сороса-Кыргызстан. - Б.: 1995. – 207 с.
46. Кадырова, С. Кыргыздын каада-салт ырлары [Текст] / С. Кадырова, Р. Кыдырбаева. – Бишкек: Илим, 2000. - 88 б.
47. Кайыпов, С. Т. Памир киргиздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салт жана жаңылануу: Этнографиялык изилдөө // С.Т. Кайыпов; Чүй ун-ти. – Б. [б.и.], 2011. – 192 б.

48. Кайыпов, С. Т. Памир кыргыздарынын сүттөн жана эттен жасалган тамак-аштары: Этнографиялык изилдөө // С. Т. Кайыпов; Чүй ун-ти. –Б: Бийиктик, [б.и.], 2011. – 214 б.
49. Кайыпов, С.Т. Дан-эгин, мөмө-жемиш жана жашылчалар (Памир кыргыздарынын тамак-аш системасында): Этнографиялык изилдөө // С. Т. Кайыпов; Чүй ун-ти. – Б. [б.и.], 2011. – 153 б.
50. Кайыпов, С. Т. Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты // С. Т. Кайыпов; Шинжаң эл баш басмасы. – Үрүмчү, 2006. – I томдук, 465-б.
51. Кайыпов, С. Т. Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты // С. Т. Кайыпов; Шинжаң эл баш басмасы. – Үрүмчү, 2006. – II томдук, 538-б.
52. Кайыпов, С. Т. Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты // С. Т. Кайыпов; Шинжаң эл баш басмасы. – Үрүмчү, 2006. – III томдук, 693-б.
53. Калилов, К. Новые обряды и традиции у кыргызов [Текст] / К. Калилов. –Фрунзе: Илим, 1983. - 84 с.
54. Карасаев, Х. Накыл сөздөр [Текст] / Х.Карсаев. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 368 б.
55. Каратаев, О. К. Кыргыздардын этномаданий байланыштары: (эн тамгалар, этнонимдер, жер-суу аталыштары, этнографиялык маалыматтардын негизинде) [Текст]: тарых илим д-ру... дис. автореф.: 07.00.02 / О. К. Каратаев – Б.: (б.и.), 2004. - 49 б.
56. Каримов, М. Тажикстандык кыргыздар / -Б.: «Бийиктик», / Бишкек, 2007. - 256 б.
57. Кармышева, Б. Х. Каратегинские кыргызы / Б. Ж. Кармышева; Отв. ред. С. С. Губаева, С. Н. Абашин; Инт. этнологии и антропологии им. Н. Н. Михлухо-Маклая. – М: Наука, 2009. – 283 с.
58. Кисляков, Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / Н. А. Кисляков. –Л.: Наука, 1969. - 240 с.
59. Козубаев, О. К. Становление и развитие советской киргизской семьи [Текст] / О. К. Козубаев. – Фрунзе: Илим, 1986. - 112 б.
60. Корженевский, Н. Л. Краткий отчет о поездке на Памир летом 1923г. / По маршруту Ош - Сарезское озеро. Записи географа руководителя экспедиции // Изв. Туркестан. отд. Рус. географ. о-ва. - Ташкент, 1924. -XVII. - С.87-97.- I л. карт.
61. Корженевский, Н. Киргизская свадьба [Текст] / Н. Корженевский // Туркест. Ведомости. - 1913. № 41.
62. Кочевая кухня -Көчмөн ашкана / Сост.:Ж.Тилекеева. - Б.: 2001. 48 с.
63. Кочкунов, А.С. Внутрисемейные отношения в дореволюционной кыргызской семье [Текст] / А. С. Кочкунов // С. М. Абрамзон и вопросы

- кыргызской этнографии (К 100-летию со дня рождения С. М. Абрамзона). – Бишкек: Илим, 2006. – С. 222-227.
64. Кочкунов, А.С. Институт добрачных свиданий жениха и невесты в традиционной свадебной обрядности кыргызского народа (основные элементы и некоторые вопросы генезиса) [Текст] / А. С. Кочкунов // Вопросы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2012. № 2-3. -С. 196-207.
65. Кочкунов, А.С. Ритуал гостеприимства в традиционной культуре кыргызского народа [Текст] // А. С. Кочкунов // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней. – Бишкек: Акыл, 2007. – С.113-123.
66. Кочкунов, А.С. Трансформация семейно-родственной группы у киргизов (80-е годы XX в.) [Текст] / А. С. Кочкунов // Энциклопедия «Кыргызстан». – Бишкек: Кыргызстан, 2001. – С.. 278 -279.
67. Кочкунов, А.С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса) [Текст] / А. С. Кочкунов. – Бишкек: Изд-во ЗЭЭН, 2013. - 320 б.
68. Кочкунов, А.С. Некоторые вопросы семейно-имущественных отношений в традиционной кыргызской семье [Текст] / А. С. Кочкунов // Вопросы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2013. №3-4. - С. 122-128.
69. Кочкунов, А. С. Традиционная свадьба у кыргызов (Структура и некоторые вопросы семантики обрядовых ритуалов) [Текст] / А.С. Кочкунов // Вопросы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2012. №4. - С. 137-151.
70. Көчүмкулова, Э. Тирүүнүн көркү сый болот, өлгөндүн көркү ый болот. Элдик кошоктор жана кошокчулар [Текст] / Э.Көчүмкулова // БАУ; - Бишкек: 2014. 462 б.
71. Кривиченко, В. Памирские встречи. (Люди, события, время). – Дружба народов, 1963. №3. - С. 198-216.
72. Кумскова, Н.В. Культура киргизской свадьбы [Текст] / Н. В. Кумскова // р. Ин-та целевой подготовки специалистов / Кырг. Гос. Нац. Ун-т. –Бишкек, 2001. – Вып. 1. – С. 95-110.
73. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / түз.: О. К. Каратаев, С. Н. Эралиев. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 600 б.
74. Кыргыздын элдик кийимдери, Turk tarih kigimi, Анкара: 2004.
75. Кыргыздар [Текст]: санжыра, тарых, мурас, салт / түз. К. Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. - 567 б.
76. Кыргыздар [Текст]: IV том,: Санжыра, мурас, салт, элдик билимдер жана руханий маданият / түз. К. Жусупов, К. Иманалиев. – Б.: «Бийиктик», 2007.

77. Кыргызстан. Национальные украшения народов Центральной Азии / В. Кадыров - Б.: Раритет, 2007. – 56 б.
78. Кыргыздын элдик кенчи. // - Ф.: Кыргызстан басмасы, 1974.
79. Кененсариев, Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы 1855, 1863, 1868, 1876. / [Текст]// - Бишкек: Кыргызстан, 1997. - 360 б.
80. Леонов, К.И., Федченко, А. П. Библиография. Раздел “Путешествие по Туркестану”. (1844-1873) – М, 1972.- 26-71 б.
81. Леонов, Н. Впервые в Алай /К 120- летию со дня рождения А.П. Федченко / В кн.: Земля и люди. Географический календарь на 1964. - М., 1963. - С. 37-38.
82. Леонов, Н. Впервые в Алай.: Путешествие А. Н. Федченко в 1871 году. - М-Л.: Детгиз, 1951. 190 б.
83. Литвинов, П. П. Внешнеполитические аспекты истории киргизов Памир –Алая конце XIX – нач. XX вв. - Ф.: 1989.
84. Лобачева, Н. П. Значение общины в жизни семьи (по материалам свадебной обрядности Хорезмских узбеков) [Текст] / Н. П. Лобачева // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1989. – С.41-53.
85. Лобачева, Н.П. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / Н.П. Лобачева // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1978. 341 б.
86. Маанаев, Э. Ж. Этническая история кыргызского народа. / Э. М. Маанаев: Кырг.гос. универ. им. Арабаева. – Б.: [б.и.], 2008. - 212 б.
87. Маанаев, Э.Ж., Каратаев, О.К. Кыргыз элинин этникалык өнүгүүсү. – Б.: 2003. – 268 с.
88. Маанаев, Э.Ж. К вопросу о переселении киргизов на Памир / Материалы по истории и экономике Киргизии. - Ф.:1963. -
89. Маанаев, Э.Ж. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхы. - Ф.: 1960. – 86 с.
90. Маанаев, Э.Ж. Памирские кыргызы (Историко-этнографические очерки) Рукопись кандидатской диссертации . – Ф.: 1963.
91. Маанаев, Э. Ж., Плоских, В.Н. На крыше мира: исторические очерки о Памиро-Алайских кыргызах. – Фрунзе: 1983. – 142 с.
92. Маанаев, Э.Ж. Этнические истории кыргызского народа.-Б.:б.и. 2008.212с.
93. Маанаев Э.Ж., Жумабаев Б.М. Памир кыргыздары: тарыхый этнографиялык очерк. - Б: Типография КНУ, 2009. -188 с.

94. Маанаев Э.Ж. Кыргыз элинин этникалык өнүгүүсү. Кыргыз мамлекетинин 2200 жылдыгына арналат [Текст] / Э. Ж. Маанаев, О. К. Каратаев. – Бишкек: Б-сыз, 2003. - 269 б.
95. Максимов, А. Н. Что сделано по истории семьи?: Очерк современного положения вопроса о первобытных формах семьи и брака [Текст] / А. Н. Максимов. – 2-е репринт. изд. – М.: Кн. Дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 172 б.
96. Мамбеталиева, К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии [Текст] / К.Мамбеталиева. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг ССР, 1963. – 123 б.
97. Мамбеталиева, К. Жилище и жилищно бытовые условия рабочих Кыргызстана: Историко-этнографический очерк/ К. Мамбеталиева. - Б.: Акыл, 2017. – 123 б.
98. Мамбеталиева, К. Семья и семейно-брачные отношения рабочих-киргизов горнорудной промышленности Киргизии [Текст] / К. Мамбеталиева. – Фрунзе: Б.и., 1971. – 43 б.
99. Мамбеттурду, Мамбетаун. Кыргыз эл оозеки адабиятынын Памир мектеби [Текст] / М.Мамбетаун. – Шинжаң эл басмасы., 2009. – 347 б.
100. Мокеев, Анварбек. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане: (Этапы этнической и политической истории кыргызского народа во второй пол. X – сер. XVIII в.) / А.Мокеев.- Б.: [б.и.], 2010. - 278 с.
101. Муқанбаев, Ж. Памир күүлөрү // Ала-Тоо, 1987. №3.
102. Муқанбаев, Ж. Чыгыш Памирдеги кыргызча топонимдер // Мугалимдер гезити, 1980. 1-февраль.
103. Мурзакметов, А. К. Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери [Текст] / А. К. Мурзакметов. – Ош: Б-сыз, 2012. – 112 б.
104. Мурзакметов, А.К. Кыргыз ырым-жырымдары [Текст] / А. К.Мурзакметов. – Ош: Б-сыз, 2005. – 110 б.
105. Мушкетов, И.В. Путешествие на Алай и Памир в 1877 г. // Собрание сочинений // - тип М.М. Стасюлевича, 1912.-VI, 99с
106. На Памир и Тянь-Шань. Экспедиция Московских географов. – Сов.Киргизия,1965, 7 июля, №158, с.2. Изучение учеными-географами Москвы природных условий Киргизии с целью ее хозяйственного освоения.
107. Наливкин, В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы [Текст] / В. Наливкин, М. Наливкина. – Казань, 1886. – 245 б.
108. Мургаб мурастары [Текст] / түз. Ж. Ибраимова, С Таджидинов. – Ош: Кагаз ресурстары, 2013. -352 б.
109. Нурдинов, А. Кайрадан Ооган кыргыздарда // Аалам, № 41, 1998-ж. 28-октябрь, 4-бет; 3№ 42,1998-ж, 4-ноябрь, 4-бет.

110. Нурдинова, Т. Свадебные обряды кыргызов и узбеков, проживающих на Ферганской трассе великого шелкового пути [Текст] / Т. Нурдинова, И. Л. Джаббарова // Диалог цивилизаций. – Бишкек, 2003. – С. 98 -100.
111. Обряды кочевья [Текст]. - Бишкек: Мага, 2011. -68 с. - Сер.: Традиционные знания в помощь животноводам.
112. Обычаи, традиции и обряды народов Востока: (материалы науч. прак. конф., посвящ. празднику “Нооруз”, Вып. 1) / Ин-т восточных языков и культур КГПУ им. И.Арабаева; Ред кол : А. А. Бекбалаев (отв.ред.) и др.- Б.: 2007-176 с. 20 см. -Текст.; рус., кырг. яз.
113. Осмонова, С.К. Договор о браке малолетних детей (бел куда, бешик куда) кыргызов юго-запада Ферганы (конец XIX - начало XX вв.) // Актуальные проблемы истории Кыргызстана: Материалы респ. науч. конф. посвящ. 80-летию профессора Аптокурова С.А. 12 апрель 2012 год. -Б.: 2013. - с. 252-258.
114. Осмонова, С.К. Обряды и обычаи, проводимые после свадьбы [Текст] / С. К. Осмонова // Известия вузов. – Бишкек, 2013. № 2. – С.
115. Осмонова, С.К. Обычаи запрета и избегания для молодых после свадьбы у кыргызов юго-запада Ферганы [Текст] / С. К.Осмонова // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2011. - № 9. – С.
116. Осмонова, С.К. Традиции и обряды, связанные со сватоводством и калымом южных кыргызов // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Центральной Азии: история и современность: Материалы междунард. науч. конф., посвящ. памяти ученого этнографа К. Мамбеталиевой. -Б.: Илим, 2010- с.
117. Осмонова, С.К. Традиционные досвадебные обряды кыргызов юго-запада Ферганы [Текст] / С. К. Осмонова // ОшМУ жарчысы. – Ош, 2009. № 6. – С. 127-129.
118. Осмонова, С.К. Традиционные свадебные обряды южных кыргызов и их трансформация [Текст] / С.К.Осмонова // Вестн. ОшГУ. – Ош, 2006. № 6. – С. 147- 150.
119. Осмонова, С.К. Традиционный свадебные обряды юго-запада Ферганской долины (конец XIX - начало XX- вв.) [Текст] / С. К. Осмонова // Монография. – Ош, 2015. - 206 с.
120. Памир, Таджикистан, Средняя Азия. Обзор трудов и материалов экспедиций 1932-1935 г.г. – М.-Л., Изд. Акад. Наук СССР, 1936.
121. Памирская экспедиция 1928 г. Труды экспедиции . -Л.: Изд-во АН СССР, 1931. - Вып.8. Зоология. -247 с.
122. Плоских, В.М. Очерки патриархальная-феодалных отношений в Южной Киргизии (50-70-е годы XIX в). - Фрунзе: «Илим», 1968. 148 с.

123. Потапов, Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков-кунград [Текст] / Л.П. Потапов // Научная мысль. – Ташкент, 1930. №1. –С. 237.
124. Половцова, А.А. Русский биографический словарь // Материал из Википедии //
125. Радлов, В.В. Тюркские степные кочевники. 2: Кара-киргизы [Текст] / В.В.Радлов // Радлов В.В. Из Сибири. – М.: 1989. – С. 348-354.
126. Руднев, В. А. Обряды народные и обряды церковные [Текст] / В. А. Руднев. – Л.: Лениздат, 1982. – 159 с.
127. Сатыбалдиева, Ч.Т. Традиционное вышивание кыргызов во второй половине XIX - начале XX вв. [Текст] / Ч.Т. Сатыбалдиева. – Ош: Б-сыз, 2009. – 165 б.
128. Сапарбаев, А. Памир кыргыздары // А. Сапарбаев, К. Темиркулов, - Ош: 2003.
129. Сапаралиев, Д.Б. Взаимоотношение киргизов с соседними народами и с Россией в 18 в. : автореферат дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Д. Б. Сапаралиев; науч.рук. В. М. Плоских; КГУ им.50-летия СССР. - Фрунзе, 1987. - 21 с.
130. Северцов, Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня [Текст] Н. А. Северцов. – СПб., 1873. – 461 с.
131. Семенов, Ю.И. Происхождение брака и семьи [Текст] Ю. И. Семенов. – М.: Мысль, 1974. – 309 с.
132. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б.Солтоноев, – Бишкек: «Турар», -2017. – 492 б.
133. Строилов, Л. Алай менен Памирди ашып / Кыргыздар. II том. - Бишкек 1993. 329-350-б.
134. Суханов, И. В. Обычай, традиции и преемственность поколений [Текст] / И. В. Суханов. – М.: Политиздат, 1976. – 216 б.
135. Таджики Каратегина и Дарваза [Текст] / под. ред. Н. А. Кислякова, А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1976. – Вып. 3. - 239 б.
136. Таджикско-Памирская экспедиция 1935 г. - М.-Л., Изд. акад. наук СССР, 1937. – 952 с. с илл.и карт. / Совет народных комиссаров Союза ССР. Академия Наук СССР.
137. Тадина, Н.А. Алтайская свадебная обрядность (XIX-XX вв.) [Текст] / Н. А. Тадина. – Горно-Алтайск: Юч-Сюмер, 1995. -215 б.
138. Тадина, Н.А. Свадебная обрядность как источник по этнокультурным связям киргизов и алтайцев [Текст] / Н. А. Тадина // Кыргызы: этногенетические и этнокультурыне процессы в древности и средневековье в Центральной Азии: (Матер. междунар. науч. конф., посвящ. 1000 летию эпоса «Манас»). – Бишкек, 1996. – С. 96-97.

139. Такиров, Т. История этногенеза кыргызов. История кыргызов Енисея, Памира и Тянь-Шаня / Т. Такиров, Р. Такиров, Т. Такиров. - Б.: 2016. – 404с.
140. Таипов, Б. Сарыкол тарыхынан.- Ош: 2002. -
141. Ташалиева, М. М. Мургаб кыргыздарынын үйлөнүү үлпөт салты [Текст] // Ташалиева М. // Ош мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ. Атайын чыгарылыш: / ISSN 1694-7452. Ош. 2017.-273-276 б.
142. Ташалиева, М. М. Кудалашуу салтындагы жөрөлгөлөр. [Текст] // Ташалиева М. // (Мургаб чөлкөмүнүн мисалында XIX к. аягы – XX к. башы): Республиканский научно-теоретический журнал. Известия ВУЗов Кыргызстана. / №12, 2018. Бишкек: 2018. 100-105 б.
143. Ташалиева, М. М. Памир кыргыздарынын кудалашуу салтынын өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ташалиева М. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. / №12, 2018. – Бишкек: 2018. -118-121 б.
144. Ташалиева, М. М. Традиция, проводы невесты Мургабских кыргызов: [Текст] // Ташалиева М. // Наука образование техника. // ISSN 1694-5220. Бишкек. №3-2018. 14-22 с.
145. Ташалиева, М. М. Традиция после проводов невесты на примере Мургабских кыргызов: [Текст] / Ташалиева М. // Наука образование техника. // ISSN 1694-5220. Бишкек: 2018. № 3. 5-14 с.
146. Ташалиева, М. М. Үйлөнүү тойдогу салттуу кийимдер. (Мургаб кыргыздарынын мисалында XIXк. аягы - XX-к. башы): [Текст] // Ташалиева М. // ВЕСТНИК Кыргызско-Российского Славянского университета: // Том 19, №6. - Бишкек. 2019. - 117-121 б.
147. Толстов, С. П. Народы мира: Народы Средней Азии [Этнографические очерки]: справочное издание .Ч.1. / Ред. С. П. Толстов. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1962. – 768 с.
148. Токарев, С. А. «Избегание» и «этикет» [Текст] / С. А. Токарев // Сов. этнография. – 1979. - №1. – С. 68-75.
149. Турдалиева, Ч. Дж. Западные путешественники и исследователи о кыргызах и Кыргызстане. - Б.: 2008. - 280 с.
150. Федченко, А. П. Путешествие в Туркестан. [1868-1871]. М.,- 468 стр.
151. Фиельструп, Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века [Текст] / Ф. А. Фиельструп. – М.: Наука, 2002. – 300 б.
152. Фиельструп, Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века / Ф.А. Фиельструп; Отв. ред. Б. Х. Кармышева, С. С. Губева; Ин-т этнологии и антропологии им. Михлухо-Махлая РАН. - М.: “Наука”, 2002. - 302 с.
153. Худоназаров, Д.Н. Памирские экспедиции графа А. А. Бобринского. [Текст] /. Худоназаров Д // - Душанбе: Наука, 2013.
154. Худяков, Ю.С. Древние тюрки на Тянь-Шане / Ю. С. Худяков,

- К. Ш. Табалдиев; РАН СО, Ин-т археологии и этнографии. – Новосибирск: [б.и.], 2009. – 291 с.
155. Худяков, Ю. С. Кыргызы на просторах Азии / Ю. С.Худяков; Отв. ред. К. Т. Чоротегин. – 2-е изд., испр., - Б. [б.и.], 1995. – 231 с.
156. Чоротегин, Т. К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени [Текст] : по мусульманским источникам IX-XIII вв./ Т. К. Чоротегин. Фонд Сороса-Кыргызстан. - Б: [б.и.], 1995. - 207 с.
157. Шибаева, Ю. А. Материалы по одежде Мургабских киргизов [Текст] / Ю. А. Шибаева // Краткие сообщения института этнографии. Вып. XXV. - М.:АН СССР, 1956. - С.29-31.
158. Шибаева, Ю. А. Животноводство у киргизов Восточного Памира [Текст] / Ю. А. Шибаева // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. Труды института. Этнографии. Нов. Серия. Т. XVIII - Л.Наука, 1973. - с. 99-132.
159. Этнография боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] / түз. С.Аттокуров. – Бишкек: Илим, 1989. – 251 б.
160. Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века (материалы и исследования) [Текст]. – Ташкент: Фан, 1980. - 206 с.
161. Юрта – дом кочевника / Сост.: К. Акматов – Боз үй көчмөндүн үйү / Түз.: К. Акматов . - Б.: 2011. – 48 б.
162. Francis Younghusband. THE HEART OF A CONTINENT. / A narrative of travels in Manchuria, across the gobi desert, through the Himalayas, the Pamirs, and Hunza / Asian Educational services / New Delhi. Madras. -1993. – 255p.
163. M. Nazif Shahrani / The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan / United States of America.-2002. – 297p.
164. Dor. R.Rahmankoul Ultime khan du Toit de Monde - Paris, Michel de Maule.- 2015.-114 p.
165. John Wood / SOURCE OF THE RIVER OXUS / London, - 1872. -394p.
166. Charles E. Osgood, Method and Theory in Experimental Psychology, Oxford, 1956.
167. Edgar Morin, *L'Humanité de l'humanité : L'identité humaine*, t. 5, Paris, Le Seuil, coll. « Points », 2003.

II. Гезиттер жана журналдар.

1. Абдалиева, Г. Кытайлык кыргыздардын салт-санаасы жана үрп-адаттары [Текст] / Г. Абдалиева // Аалам кыргыздары: Эл аралык коомдук, адабий-корком журнал. - 2009. №2. – С.32-35.
2. Каримова, Г. Молчание невесты. [Текст] / Г. Каримова // Веч. Бишкек. - 2003. - 21окт. – С.8.
3. Курбаналиев, А. Сары-Колдун улуу инсандары [Текст] / А. Курбаналиев // Сары-Кол. -2013. -4б.
4. Л.Н. Мазур. Методы исторического исследования. Екатеринбург. 2010. С. 1].
5. Мурзакметов, А. Кызга сеп берүүнүн мааниси // «Шоокум» журналы № 11, 2016.
6. Мурзакметов, А. Кыргыздарда күйөө баланын орду // «Шоокум» журналы № 7, 2017.
7. Ниязова, М. Сватовство невесты. После свадьбы хлопоты уже другие [Текст] / М. Ниязова, И.Дудка // Дело №. – 2006. 24мая. – с. 14-15.
8. [Печурина А.В. Визуализация социальных исследований Социологический журнал. 2007. № 3. С. 87.].
9. Татиева, Э. Жаш үй-бүлөгө насаат [Текст] / Э. Татиева // Сары-Кол. - 2015. №6.- 3б.
10. Ташиев, А. Каадасы жок кыз бербейт. Калыңдын калың «баасы» [Текст] / А.Ташиев // Кыргыз туусу. -2001. -4-10 май. – 6-7 б.
11. Турсунбекова, М. Улуу тоону жердеген Памирлик боордоштор баяны [Текст] / М.Турсунбекова // Ош шамы. 2015. 23 янв. – 8-9 б.

III. Автордун талаа материалдары.

1. АТД-Т-1-2015. Аличор жамааты, Булуң-Көл айылы Мургаб району.
2. АТД-Т-2-2016. Мургаб жамааты, Мургаб айылы Мургаб району.
3. АТД-Т-3-2017. Кызыл-Рабат жамааты, Токтомуш айылы Мургаб району.
4. АТД-Т-4-2018. Көөнө- Коргон жамааты, Чеч-Төбө айылы Мургаб району.
5. АТД-Т-5.-2018.-2019. Сары-Могол айыл өкмөтү, Алай району.

IV. Авторефераттар.

1. Аргынбаев, Х.А. Семья и брак у казахов [Текст]: автореф. Дис. д-ра ист. наук: 07. 00. 07 / Х. А. Аргынбаев. – Алма-Ата, 1975. – 130 с.

2. Жумабаев, Б. М. Социально-экономическая и культурная жизнь южного Кыргызстана II половины XIX - начала XX вв. В трудах русских путешественников и исследователей [Текст]: автореф. дис. д-ра филос. наук: 07.00.02 / Б. Жумабаев. – Бишкек, 1994. – 24 с.
3. Кочкунов, А. С. Новое и традиционное в структуре современной киргизской сельской семьи (по материалам Ыссык-Кульской, Нарынской и Ошской областей) [Текст]: автореф. дис. канд. ист. наук / А.С.Кочкунов. –М., 1986. – 28 с.
4. Мурзакметов, А. К. Кыргызстандагы баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдар менен ишенимдер (Түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча) [Текст]: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.07 / А. К. Мурзакметов. –Бишкек, 2007. - 25 с .
5. Пирумшоев, М.Х. Памир в русской историографии второй половины XIX-XX началор вв [Текст]: автореф. дис. кандидата наук: 07.00.09 / М.Пирумшоев. – Душанбе, 2011. – 26 с.
6. Туйчиева С.Н. История развития гендерных отношений в культуре Памира: конец XIX- начало XXI вв [Текст]: автореф. дис. кандидата наук: ВАК РФ 07.00.02 / С.Туйчиева – Москва, 2011. – 26 с.
7. Худоеров, М.М. Социально- политические и этнокультурные трансформации на постсоветском Памире [Текст]: автореф. дис. кандидата наук: ВАК РФ 07.00.07 / М.Худоеров – Москва, 2012. – 28 с.

Тиркеме (1)

Тиркеме (2)